В. ВИННИЧЕНКО

ТОМ VI

РІВНОВАГА

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ ШОСТИЙ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

КИЇВ—ВІДЕНЬ
1919 р.
З друкарні А. Гольцгавзена у Відні.

LIBRARY
NOV 2 8 2007
UNIVERSITY OF TORONTO

Друковано 15.000 примірників.

В. Винниченко.

РІВНОВАГА.

(Роман з життя еміґрантів).

I.

«Ні, се неможливо! Та розуміється в такій конурі і при такому освітленню важко щось путяще сотворити!»

Аркадій роздратовано опустив пензля й озирнувся на вікно: мов запорошена кісейна занавіса повис на ньому мутно-сірий туман вулиці. На кривих стінах мансарди і нечисленних предметах злиденної обстановки насіла волохата темрява. Тони на полотні зливалися, і не можна було відріжнити синього кольору од фіялкового, жовтого од зеленого.

«От і працюй. Багато тут зробиш. Хотів скінчити сьогодня шосту грудь, але зробіть ласку, пишіть при такому освітленню.»

Полотно уявляло з себе рівне, однотонне, фіялкове поле. Його вкривало рожеве прозоре небо — теж в одному тоні. По один бік поля височенна гора, стилізована, подібна на мурашник. А на горі дерева росли, теж стилізовані, вони нагадували травинки, де-не-де встромлені в сей мурашник.

По другім боці поля, вище за гору на зріст, стояла жінка. Стояла вона наче в профіль, але обидві руки її було видно, як на малюнках египтян. Була вся гола і шестигруда, при чім тіло одливало жовтим промінястим світлом, а трьох ярусні груди були сині з зеленими кільцями. Посередині між жінкою та горою, далеко край обрія, під рожевим небом стояло самітне деревце, похоже на щітку до чищення лямпового скла.

Темним пилом почали сідать сутінки і на полотно. Сінник Адольфа на підлозі ледве сірів. Аркадій сидів непорушно, тримаючи пензель в безсило-спущеній руці.

«Дурниці все це, зайве, непотрібне, придумане. Не потрібна нікому ні ся жінка, ні туга сеї безмежности далекого поля — життя; ніхто не зрозуміє туги сеї та й сам він не вірить в неї. Є тільки звичайна, проста ось ця нудьга в грудях. Саме почування животного голоду. Є ось цей глухий гул Парижа, а в ньому, мов загублений, хмуроскелистий острівок, самітність. Більше нічого не буде. Безглуздя, неминучість, безконечність.

Залізти б у самий темний куток, де дах мансарди сходиться з підлогою, втиснути б в куток сей спину, підняти коліна і покласти в них голову. Добре-б так. І обміркувати все як слід, рішучо і систематично. Головне, — систематично. Як що важить що небудь в процесі життя розум і свідомість, як що мають вони хоч краплину активної творчої сили, то потрібна система. Все тоді буде ясно, і сміх ріжних ідіотів буде тільки жаліть викликати, а шлях життя стане зрозумілий.

В прихожій галасливо задеренчав дзвінок, потім почулося тупотіння важких ступінів і крихкий, хрипкий бас Адольфа:

— Хто дома? Га? Обізвися, чорт вас бери!... Нікого? Чудесно. І роскішно.

Аркадій підняв руку і, насупившись, нахилився над полотном; удав, що поринув в роботу.

На порозі зявилась величезна розпливчата постать Адольфа.

— А-а! Художник — од слова «худо» — малює свою жовту жінку. Сожитель і вірний мій приятель на своєму посту і пильнує «іскусство». «Іскусство» з дома ск. Bonjour, Monsieur!

«Хиба шпурнути в сю рикливу пику палітрою замість відповіді!»

Адольф підійшов ближче. Бліде кінське лице його в сутінках пяно всміхалось. Величезні, довгі, мов у оранґутана, руки засунуто в кишені, бриль — на потилиці.

— Що ж, так і не зволите відповісти на привітання свого приятеля? Жорстоко і незвичайно.

— Дайте мені спокій! Раз на все сказав я вам, щоб ви до мене не чіплялись.

— Один раз мені не імпонує.

— І, будь ласка, не кричіть так...

— Слухаю! — витягнувсь по салдацьки Адольф. — Ось тепер... слухаю. Бо розумію, що вас, як людину нервову, турбує мій у-ні-версальний і а-нар-хічний басс (з двома ес). Я це, алєґорічно кажучи, почуваю. Але вишесказаного не почуваю. Бо чому ж мені не чіплятись до вас, висловлюючись вашою вульгарною мовою? Га?

Аркадій поволі підвівсь і мовчки почав обтирати пензлі шматкою. На синяво-сірому тлі вікна роздратовано й смішно стирчало його ріденьке волосся; гострий кінчик носа серйозно й холодно схилився над ганчіркою.

Адольф присунув своє незграбне величезне тіло щільно до Аркадія і з заложеними в кишені руками почав розглядати сожителя від голови до ніг; очі його всміхались.

«Ніс синій... щоки поетично жовті, — мабуть сьогодня не їв нічого. Губи починають кривитись, значить зараз лаятись буде. Ні, мовчить. Гордим хоче бути».

— Ну-с, чекаю відповіди, друже Аркадію? Уважно покірливо, смирно і довготерпеливо.

«Удає, що йому байдуже, — чи є хто в хаті, чи ні. Ось тільки пальчики тремтять.»

— Ну, Аркаша, на віщо ж се убійче мовчання! Га?

Аркадій мовчки, мов не помічаючи біля себе Адольфа, підійшов до мольберта, взяв палітру і почав зчищати з неї фарби. І вмить знов відчув над головою своєю тепле, з запахом алькоголю дихання Адольфа. Хотілось швидко озирнутись, підскочити, вчепитись нігтями в сі свинячі очі, в сей мягкий, нахабний ніс і рвати їх, тріпати й сласно скреготати зубами.

— Адольф... Ви хочете повторення тої сцени? — хрипло сказав Аркадій.

— Якої? — невинно підняв рідкі брови Адольф і уважно подивився на «приятеля».

«Зараз знов заверещить і почне кусатись.»

Аркадій одсунув в куток мольберт, довго чомусь копався там, і, не дивлячись на Адольфа, знов узявся чистити палітру, обтираючи ніж волохатою ганчіркою, замазаною ріжнокольоровими фарбами.

Адольф усміхнувся, підставив стільця і сів, широко розсунувши ноги.

«Нудота, їсти хочеться. Чого прийшов до дому? Сього чесного ідіота не бачив? Пензлі витирає, подумаєш, художник, «духовні інтереси».

— Що вам, властиво, треба од мене? — раптом надзвичайно коректно, з холодною і чемною гідністю озирнувсь Аркадій.

«О, се — вже його «вищий розум» виходить на сцену, «холодна свідомість» і «тверда система».

— Мені? О, друже Аркадію, мені так мало треба, що соромно навіть турбувати вас... Не турбуйтесь, будьте ласкаві.

— Але ви хотіли щось сказать...

— Се б то я?... Але що я можу сказать, «людина безладного і низького розуму», як колись ви зовсім справедливо назвали мене? Що тільки й всього, що привитати

вас, сказати вам приятельске «bonjour»... Що б ще я міг сказать?

Аркадій, не помічаючи зовсім сумно-насмішкуватого тона Адольфа, вислухав і одповів:

— Як що ви мені тільки се хотіли сказати, то дякую вам і в свою чергу витаю вас...

— Та не може бути?! — скочив Адольф, радісно здивований. — Друже!! Господи! Та що ви мені говорите?! Ні, ся радість мене вбє... Води мені, друже, швидче води... В мене мігрень... Ох!

І він одкинувсь на спинку стільця; звісив безпомічно голову і витягнув довгі брудні ноги.

Аркадій терпеливо і холодно дивився на нього. Вказівка на лівій руці, міцно перевязана ниткою, боляче щеміла; — се добре. Навіть слід було б такий перстень мати, який на кожне роздратування колов би руку і нагадував про свідомість.

Адольф раптом підвів голову, глянув на Аркадія і, наче каючись, заговорив:

— Знаєте, Аркаша, ви мене усугубляєте. Їй-богу. Ваш лагідний вигляд нищить мене і наводить думки. Покарай мене Бог. Ось, наприклад, ішов я до дому і думав: як низько й безглуздо тече життя наше. Замість того, щоб жити, мовляв, в братерських обіймах, ми з вами сваримось. А се ж не розумно і, алєґорічно кажучи, не має жадної утілітарної точки погляду. Правда?

Аркадій, обтираючи пензлі, холодно й серйозно слухав його, ворушачи час від часу пальцем на лівій руці. Хотілось, щоб Адольф ще більше паясничав, щоб сказав що-небудь надзвичайно паскудне.

— Здається, ви маєте рацію, — відповів він тихо.

— Правда? — сів рівнійше Адольф. — Ви згожуєтесь зо мною? Надзвичайно радий. Те самісенько недавно і Александр Благословенний мені доводив. Їй-богу. «Ви,

каже, живете зовсім по дурному. На що сваритесь? Як-ніяк, ви як соціяліст. Сором.» Правда, я анархіст, а ви... вільний художник, хоч були соціял-демократом. Та проте ми соціялісти. І тому мені — соромно. Ось ішов я додому й думав: «Прийду, пригорну до грудей своїх приятеля мого і розповім йому все життя своє.» Але... горе! приятель мій навіть вітання моє одшпурнув роздратовано. І засумував я. А ви ще побільшили се лагідністю. Я бачу, ви нудитесь. А втім, це все дрібниці... Але ось, наприклад, те, що розповім вам зараз, зацікавить вас більше. Хочете, розскажу? Просто фантастична подія, хоч і реальна. Мовчите? Розумію вас: нічого серйозного ви вже не чекаєте від мене. Але глибоко помиляєтесь. Слухайте. — Вчора у вечері, в вечерній час заходу, йду я по Мішельці. Зірки сяли і таке инше. Правда, вибачте, не зірки, а ліхтарі. Та се нічого. Так. Іду. Погордливо поглядаю на кафе, де легковажні французи поїдають свої diners. В кишенях ні сантіма, в животі з ранку ні рисочки, повна відсутність матеріялізму; зовсім, сказати б, в вашому стилю. Навіть, памятаю, думки в мене все такі духовні, умозрітельні. Але голодний... як... як, скажемо, ви, наприклад, в отсей щасливий момент нашого короткого життя. Ні? Радію за вас, хоч... Але вибачте за збочення. Eh bien, іду. Чую раптом за своєю спиною... що б ви думали? — рідну російську мову. Нічого дивного, се правда, але напрямок мого «умозрєнія» вийшов дивовижний. На обличчі вашім бачу лагідність і терпеливість. Се мене зворушує, але ви матимете нагороду. Слово чести!... — Отже, чую російську благородну славянську мову. Оглядаюсь: молодий папок і молода пані. Уважливий погляд — і зразу видно, що мають чулі серця і широкі гаманці. Помічаєте мій стиль? Вот! Враз прохоплює мене ідея, — іменно прохоплює, як протяг: звернутись до чулих сердець і за помічу широких гаманців заспокоїти виснажену плоть свою. Краще ска-

зать би «змучену плоть». Проте ні. C'est — ça! Зупиняюсь, скидаю благородно капелюх і вимовляю, — не «кажу», а «вимовляю»: «Шановний добродію і шановна добродійко!» Мій імпозантний вигляд, мій значний голос справляють на них де-яке враження, що розуміється, впливає на моє чуття власної гідности. У друге я благородно, ось так, підіймаю руку до капелюха і зворушливо — благородним голосом кажу далі: «Прошу ласкаво вибачити. Але опинившись в злиденному становищі еміґранта маю честь звернутись до вас за посильною допомогою.» Коротко, з самоповагою і не понижуючо. Правда? Але, на жаль, сього як видно мало, дружe Аркадію. Ситий шлунок експлоататора — буржуя не розуміє простих і благородних слів...

Аркадій забув про пальця і з стриманою цікавістю спитав:

— Звідки-ж ви довідались, що вони буржуї?

Адольф помітив зміну в відношенню Аркадія до його оповідання.

— Як звідки?! — роблено палко вигукнув він і усмішка пробігла по його устах. — А звідки, чорт їх візьми, в нього на голові зовсім новий бриль і палиця з срібною головкою? Га? Що ж се має значити? Ні, тут вже моя компетенція по за конкуренцією. Але перейдемо до дальшого, як висловився б кожний, повний самоповаги оратор. Дальше ж було коротке: бачучи дивне і образливе відношення пана до моїх слів, я підійшов до нього, взяв його за ковнір і, потрусивши його як цуценя, що негречно поводиться, голосно, з обуренням закричав: «Гидкий негіднику! Верни мені гроші, які ти позичив у мене!»

— Як? Се був ваш знайомий? — здивовано і зовсім забувшись скрикнув Аркадій.

— Зовсім ні, — ласкаво всміхаючись покачав головою Адолф, все з більшим і більшим задоволенням поглядаючи на Аркадія.

— Але... хіба...

— О, я мав повне право це сказати. Грошей він у мене не позичав, і бачив я його у перше, але згодьтесь самі, друже Аркадій...

Аркадій схаменувся і розлючений закричав:

— Забірайтесь ви к чорту, — який я вам приятель! Нахабність...

— Як?! — комічно здивувався Адольф. — Зрада приятеля? Ну, се вже дякую, не сподівався... Але, нехай, слухайте ж далі...

— Не хочу слухати ваших паскудств! Грабіжнику!

— Даремно... Довідались би як порок буває покараний, а чеснота тріюмфує...

Аркадій раптом згадав про палець і йому стало нудно. «Нічого не помагає, не вмію жити.» І чомусь в памяти встало, як Таня того вечора, коли він так гнівно і недоречно кричав на Феню, довго спостерегала його і потім тихо сказала: «А знаєте, не вмієте ви жити, все придумуєте і лютитесь, що нічого не виходить.» Так, розуміється, це правильно.

— Ну-с, цікавитесь кінцем, га?

Аркадій поволеньки повернув голову до Адольфа: крізь сутінки у всій постати його видно було незаховану зловтіху. Ось і цей чомусь не любить, ненавидить.

— Еге, цікавлюсь, — тихо відповів він. — Вибачте за вибух... Я слухаю.

Адольф підозріло оглянув його.

«Пика пахнюпленo-сумовита, мелянхолійна. Яка це несподівана метаморфоза?»

— Справді цікавитесь? Як не хочете, я не буду...

— Ні, оповідайте. Ви сказали, що мали право. Дуже можливо, я не насмілююсь судити.

— Щоб і вас не судили? Розумію. Але я думаю, що ви цілком згодитесь зі мною, коли довідаєтесь, чому я так

зробив. Скажіть: хиба кожний, хто обідає у той час, як ми голодаємо, не довжник наш? Га? Ні?

Аркадій почув, що йому дуже хочеться їсти.

— Я з вами не гожуся, — так само стримано й сумовито відповів він.

Адольф уважно глянув на нього: «вже знов вигадав щось, мозговик нещасливий!»

— Не годитеся? — здивовано перепитав він. — Але чому? А панок, уявіть собі, моментально згодився. В наслідок чого, я і одержав цілі десять франків. Бачите?

В голосі Адольфа не чутно вже було його насмішкуватої певности. Він почував себе, як людина, якій невідомо куди і в який спосіб раптом зникла здобич, що була вже, здавалось, зовсім в її руках.

Що з ним трапилось, з сим «застарілим прінціпом»? Ну, ні, чекай же!

Аркадій, не відповідаючи підійшов до мольберта і втомлено-сумовито дивився на полотно. А в смутку почувалось дивне тихе вдоволення.

Який став тихенький Адольф! Так, се той тон, якого треба триматися. Людей дратує почуття сили в другому.

І почуваючи, як і сум, і втома, і навіть вдоволення стають вже на чийсь каприз нещирими, він все-таки стояв і покірливо схиливши голову, чекав, що вчинить Адольф.

Той нагло хутко підвівся, підійшов до Аркадія і чулим, щирим голосом вимовив:

— Вибачте, Аркадію. Свиня я і більше нічого. Справді. Вибачте.

Почуття вдоволення гострійше кольнуло в серці і одночасово вже ворухнулось нове, гіркє й солодке чуття образи, — чуття, яке завжди вимагає чомусь ще більше гіркости і в ній находить заспокоєння.

Стримано й холодно, не підводячи голови, Аркадій сказав:

— Я нічого не маю против вас, Адольф... Ви маєте право. Я сам давав вам привід так відноситись до мене...

Адольф закусив усмішку.

— Так, але я відношуся по свинячому... Заважаю вам працювати... Ось ви писали б зараз, а я вас дратую...

— Ні, працювати вже не можна, темно...

Аркадієві хотілось додати, що було видно ще, коли прийшов Адольф, але тоді Адольф зовсім виразно почув би себе винуватим. І зникло б се чуття невисловеної схованої в собі обиди.

Та Адольф і так зрозумів.

— Ось, бачте! — зажурено гукнув він. — Вже пізно. А ви напевне кінчили б ту грудь... останню... Егеж? Ех свиня я, їй Богу... А груди ж які гарні... Ось тільки я трошечки не розумію... Вибачте, Аркадію, але чому в неї вже шестеро грудей? Вчора було тільки четверо, а сьогодня вже шість?

Аркадій швидко глянув йому в обличя. Очі серйозні навіть простодушні і ні на крихту насмішки.

— Я змінив... Се більше підкреслює... Та крім того гармонія плям повнійша...

— А-а... — співчутливо і відчуло протягнув Адольф. — Се инша річ... Ідея, мовляв... Але... ще одне питання: чому ви з голови пишете сю жовту жінку? Чому не попросити б вам товариша Таню попозувати вам? Га?

І Адольф навіть перехилився весь до Аркадія. Ага. Саме в ціль потрапив; ач як очка замигали і навіть жовте уха почервоніли. — Справді, Аркадію... По товариськи... І тіло в неї краще...

— Адольф! Прошу вас не торкатися товариша Тані. Чуєте?

— Але чому?! Коли вона не нині — завтра позуватиме сьому нахабному полячкові Гломбінському, то чому...

— Це брехня!! — раптом люто повернувся Аркадій, дивлячись йому в лице гострими сіренькими очима. — Ви — падлюка! Ви брешете! Ви се кажете тому, що с и м хочете роздратувати мене. Але я погоржую вами!

Адольф засміявся.

— О, приятелю Аркадій...

— Геть зобирайтесь, хулігани — ваші приятелі!

— Ну, гаразд, нехай не-приятель мій... Я хочу тільки сказати вам, що ви стали на хибну точку погляду. Таня п о з у в а т и м е Гломбінському.

— Брешете!

— Насмілюсь заперечити, що ні. Бо за мене промовляють всі дані.

— Ніяких даних ви не маєте! З початку до кінця гидота і брехня!

— Невірна точка погляду. Запевняю вас. Дані підтверджують мою гіпотезу. Бажаєте вислухати виклад?

Кінське облича Адольфа світилось благодушним спокоєм і вдоволенням. Смакуючи вимовляв він кожне своє мудроване слово. Очі впевнено стежили за Аркадієм і немов говорили: «Ні, тепер вже не втічеш, тепер ти мій.»

— Дані ваші така сама брехня, як і все... як і решта...

— Сумна помилка, заснована на поверховнім знайомстві з моєю вдачею. Проте, як вам неугодно, я можу лишитися при своїй думці, не арґументуючи її.

— Так, це найкраще, — з холодною, надзвичайною погордою одвернувся Аркадій. — Лишіть свою думку при собі...

І, не вдержавшись, додав:

— Все одно не зможете довести.

При сих останніх словах насмішкувате облича Адольфа освітилось самовдоволеною й лукавою усмішкою. Але, силкуючись не показати, що помітив її, він з більшим запалом, ніж слід було б, вигукнув:

— Не доведу?! Я? О, се позвольте! Насамперед: гарна вона чи ні? Безумовно гарна. Се нічого не значить? Ні, се значить. Тут психольоґічна точка погляду. Бо кожда вродлива жінка, почуваючи се, потай вдоволена з сього. Сього мало, — я розумію. Але се тільки інтродукція або, простійше кажучи, прелюдія, базіс, мовляв. Факти далі.

Аркадій знов взявся за палітру, пильно зчищаючи її. Але Адольф по положенню його спини бачив, що той слухає з напруженою увагою.

— Тепер далі. Виходячи з того тезіса, що вона вродлива, ми прийдемо до нехибного висновку, що не сьогодня — завтра її вижснуть з фабрики.

Рука Аркадія перестала на хвильку скребти і зараз же знов заворушилась. Адольф тонко усміхнувся.

— А чому вижснуть? А ось чому: як відомо з оповідань самої гарненької Тані... Вибачайте: і самого товариша Тані... патрон фабрики ставиться до неї все з більшою і більшою увагою, яка безсумніву мусить досягти свого брудного апогея. Ви відчуваєте?

Аркадій не відповідав.

— Гаразд. Тут брудний апогей сей фатально стикається з найбільшою цнотливістю найчистійшої Тані. Стикнувшись, вони не можуть злитися і так зостатися. Навпаки: повинні відскочити. Патрон відскочити від фабрики не може. Значить, прийдеться це Тані зробити. Один факт. Правильно?

Палітра була майже зовсім вичищена, але Аркадієви треба було, очевидно, зробити її бездоганною. Се не укрилося від Адольфа.

— Палітра, сподіваюсь, не заважає вам стежити за ходом моїх міркувань? Вон. Се, значить, одно. По сьому що настає? Алеґорічно кажучи, — голодне існування. Ви можете заперечити, що Таня дочка багатої поміщиці, яка має триста десятин в Харківщині. Але... — хотів сказати

«приятелю Аркадій», — але, мій не-приятелю Аркадій, ви зробите величезну і умисну помилку покликавшись на се. Бо всім і кожному відомо, що товариш Таня шукає «правдивої чесноти», скромно кажучи, шукає есенцію морального життя. Улюблена донька заможньої поміщиці, вона зрікається всіх земних, матеріяльних, низьких благ і живе життям простої робітниці. Говорячи знов словами Тані, вона хоче в буржуазній суспільности жити, як соціялістка. Все це відомо вам? Та ні, ви не пройнялися цим фактом. Ми теж соціялісти, n'est — ce pas? Але ми тільки по імени, форми ж життя у нас старі. І се ви знаєте? Bon! Але тоді, значить, ви згодитесь з тим, що з дому грошей вона не візьме. Вона шукатиме роботи. Другий факт. Тепер посунемося далі. Що таке позування? Се — робота. А кожна робота — справжнього соціяліста понизити не може. Правильно? Ви стежите? передчуваєте? Між ниьшим, ви зовсім даремно так довго трете в однім місці, там так вже чисто, як на сумлінні у немовлятки. Але посунемося ще на ступінь вперед. Опріч переконання у Тані є ще соромливість, дуже вразлива і всім відома. Се ви хочете мені сказати? Très bien! Але... тут виступає нова сила — потяг до Ґломбінського, — яка нейтралізуватиме...

Аркадій шпурнув палітру в куток і повернувся до Адольфа.

— Ви се можете довести? — з погрозою спитав він.

— Що саме?

— Її відносини до Ґломбінського?

— Ні, — ухмильнувся Адольф.

— Чому ж ви брешете? Як смієте, негіднику, чорнити чисту дівчину?!

Адольф заспокоюючe простягнув свою довгу руку.

— Вибачайте. На що зайві вирази і швидкі висновки?... Зовсім фальшиве розуміння моїх слів. Відносини мені невідомі, але потяг можна довести.

— Так?

— Так. Ґломбінський вродливий: падлюка, але вродливий і підлоту вміє сховати. До того він колись був соціялістом, правда, польським і тільки місяць, але для Тані сього досить.

— Ви брешете, бо у Тані є наречений. Шурка: всім і вам се відомо. Ви знаєте, що вона не здібна на пошлий фліpт.

— Я сього не обстою. Ви ухиляєтесь од теми. Я маю на меті показати вам конечність позування Тані у Ґломбінського. Більше нічого. А ви з сього простого і природного факта чомусь — Бог вас знає чому! — робите питання світового значіння. Voila! При чому, мушу зауважити, з дивним намислом, як страусь, не хочете глянути фактам в лице. А я, маючи на оці ваші ж інтереси, зо всією великодушністю, жертвуючи собою, привожу вас до простого висновку: коли Таня може позувати Ґломбінському, то чому не може вам?

«Так, справді, чому б не мала позувати Ґломбінському? Він їй подобається. Розуміється, подобається. Ну, щож з сього? Нехай.»

Аркадій раптом почув себе надзвичайно втомленим.

Під грудьма не ссало як ранком, а почувалось так, ніби весь його шлунок десь зник і замість нього лишилась суха гнітуча порожнеча.

Він підійшов до маленького столика, на якому валялись дві-три книжки, щітка до чищення чобіт і стояла пляшка з всунутим в шийку недогарком свічки.

Адольф в вдоволеним обличам спостерігав його.

— Втомилися? Сідайте, сідайте. Ось так. Співчуваю вам всіма фібрами душі. Але, знаєте, Аркаша, мені здається, це тому, що ви кепський спосіб життя провадите. Га? Серйозно! Вам слід було б, властиво, наняти собі на Рівері віллю, добре їсти, світле ательє... Чому ви сього не

робите? Га? Се впливає і на вдачу... У вас, наприклад, розвинена упертість. Га, друже? Не гадаєте? Чому мовчите? Пропонує, наприклад, вам Хома по сто франків за ваші малюнки, чом же не берете? Правда, умови трохи оригінальні, але що ж з того?

Аркадій знехотя повернув до його голову, і ледви всміхаючись, сказав:

— Даремно, Адольфе, дурня удаєте. Я навчився вже спокійно слухати ваші дурниці.

— Так? — засміявся Адольф. — Се мене тішить і задовольняє. А я все боявся, що турбую вас своїм недоречним базіканням. Tant mieux! А скажіть, в такім разі, чому се Хомі хочеться, щоб ви принесли в кафе свої малюнки і при всіх перерізали їх на чотири частини? Що се значить?

— Тому, що Хома такий же негідник, як і ви!

— Ну, ось ви й хвилюєтесь, друже. А це заважає вам докладнійше пояснити мені. Може се тому, що він так оригінально цінить ваш хист? Га?

— Адольф!... Дайте мені спокій. Дуже вас прошу. Інакше... я за себе не ручуся.

Адольф злякано засвистів.

— Се страшно... Треба лишити... Шкода покинуть таку цікаву розмову, але... нічого не вдієш. Нудно тільки трохи... Свічка є?

Аркадій не одповідав. Присмерки хиткими сутінками оповивали його невеличку постать, втомлено і безнадійно схилену до столу.

— Ні? Підлота. І їсти хочеться, нехай йому всячина. «Роскішно їсти хочу», як висловлювалась одна малолітня дівчинка. Любов і голод два кінці осі людського життя... сказав Шіллер чи якийсь инший дурень... Гм! Я бачив ранком, як товариш Таня поклала в шафку призначені на вечір бутербродики з надзвичайно чудесною шинкою. Треба пошукати. В решті решт, се — єдиний вихід. Думаю, що

благородна і мягко-серда товаришка Таня зрадіє тільки що причинилася до заспокоєння свого ближнього.

Аркадій підвів голову. Недоладня постать темніла вже в сусідній хаті. Ось нахиляється до шафки, незграбно присідає на карачки. Щось муркоче.

— Не смійте брати!! — раптом скочив Аркадій з незрозумілою йому самому лютістю.

Темна купа біля шафки поворухнулась і повернувшись до нього блідою плямою обличя, ввічливо і ласкаво пророкотіла:

— Pardon! Ви зволили щось вимовити?

— Не смійте брати бутербродів!

— Се ж через що?

— Через те що вони — не ваші.

— О, mon ami, я не тримаюсь старих упереджень про власність. Будьте певні, мене не гризтиме сумління...

— Кажу вам, не смійте брати, паскуднику, негіднику ви! Дівчина прийде голодна з роботи, лізтиме на шостий поверх, а ви, паразит, злопаєте! Погань ви нахабна!

— А я іменно злопаю! Зовсім правильно зволили висловитись, — проричала купа, випростуючись і закриваючи дверці шафки.

Аркадієві дуже гостро кинулось в очі щось біле в руках Адольфа. Ось він підносить одну руку до рота; сочне міцне чвакання. Аркадій бачив у день ці бутерброди. У одного з них між половинками білого хлібця виглядала полоска шинки, наче бутерброт показував йому червоний тонкий, мов у кицьки, язичок. Тоді йому стиснуло горло рот наповнився слиною. Але він виплюнув її і закрив дверці.

— Еге, ви зовсім... (довгий і уважний ковток), зовсім правильно сказали... Іменно... (знов чвакання), іменно злопаю. При чому... злопаю з приємністю.

Розпатлана, висока постать просунулась в кімнату і зупинилась так, що бліде світло косого вікна впало саме на другий бутерброт, дбайливо притулений до грудей.

Аркадій раптом відчув, що порожнечі на місці шлунка не стало. Здавалось, щось живе маленьке вдерлося туди, жадібно й люто вхопилося цупкими руками десь під грудями і нестримано тягне до себе все нутро. Тягне, намотує на себе, щось гризе, завзято вимагає чогось. Від сього знов стиснуло горло, а серце забилось важко, нерівно.

— І до того... доволі смачно... спеціяльно смачно...

«Перший бутерброт зїдено. Зараз він їстиме другий. О, негідник, як він поволі жує!»

Маленьке і живе в шлунку конвульсійно підвелося на руках, вчепилась в ребра, і затупотіло в середині ногами.

— Що Аркаша, дивитесь? Скоштуйте... Га? Їй Богу, смачно... З маслом, знаєте...

«Хіба видерти? Кинутись, вдарити так по руці, згори вниз, потім швиденько впасти на землю, прикрити собою бутерброт і... схопити, вчепитись зубами?»...

Адольф зробив останній ковток і розтягаючи насолоду поволеньки підняв другий бутерброт, з замилуванням розглядаючи його з усіх боків.

— Дивно навіть, як багато втіхи може справити такий низький і наче незначний предмет, як отся німецька вигадка під назвою бутер-брот. Іменно бутерброт... Правдива назва... Ви не находите, Аркаша? Га? Та що це ви так мовчите? З обурення язик прилипне? Або ж... хотіли б помінятись зо мною місцями? Га? Ні? Хочете? Шматочок? Все одно я скажу Тані, що зїли ви... Мовчите? Як угодно.

І не хапаючись приготувався вкусити другий бутерброт.

— Дайте мені! — раптом несподівано, хрипло і грубо вихопилось у Аркадія.

Адольф хутко одвів руку в бік.

— Як?! — здивовано скрикнув він.

— Дайте мені сей бутерброт... Ви зїли вже один. Давайте!

І Аркадій, зробивши крок до Адольфа, жадно протягнув руку.

— Прошу! — піднімаючи вгору бутерброт, злякався Адольф. — На віщо ж така рантовість? Се ж не ваш?

— Все одно, я їсти хочу. Дайте, говорю вам. Дайте і більше нічого!

— Цілком справедливо. Але... що скаже Таня? Бідна дівчина прийде з роботи на шостий поверх...

— Адольф, я знаю, що я падлюка. Можете не казати... Дайте мені бутерброт...

І не тямлючи себе, він стрибнув на Адольфа, вчепився в його руку з бутербротом і став тягнути її вниз

Адольф зареготав.

— Карраул! Насильство!... Бідна дівчина на шостий поверх... Ха-ха-ха!

— Давай... давай... — тягнувся, хрипів і болюче щипав руку Адольфа Аркадій.

— Стоп! — вмент кинувсь Адольф. — Зробимо угоду. Капітуляція... Та почекайте!... Стійте. Я великодушний. Раз вкушу, а решта вам. Гаразд?

— Брешете, ви злопаєте все!

— Друже Аркадію! Ви не знаєте мого серця. Дивіться... Ось тілечко, не більше...

Аркадій засапаний, жадібно дививсь йому в рот, витягуючись всім тілом до хліба.

Адольф дійсно одкусив так, як показав, і широким великодушним рухом решту простягнув Аркадієві. Той майже видер, зараз же одвернувсь і з якоюсь злістю і розпукою вчепився зубами в солоний, вохкий від шинки хліб. Маленьке в середині затихло, наче уже приготовилося схопити страву, яку зуби поханки трощили.

Адольф мовчки стояв, дивлячись в понуро-схилену, тремтячу спину сожителя. Дивна ніжна теплота заворушилась десь в грудях і стало сумно, жалко і обидно.

«Сволочі ми порядні», — сумно подумалось йому.

— Кепська справа, Аркадію? Га? — вимовив він навмисно жваво, коли Аркадій, управившись з бутербродом, не озираючись сідав на старе місце.

Аркадій не відповідав.

«Обидно», подумав Адольф і у голос вимовив:

— Ну, а тепер треба піти побалакати трохи з моєю Морфеєм. — Маю «сослагательное наклоненіе» спати. Voila! З покон віку існує мудре правило; як шлунок твій турбує тебе, візьми і придави його сном. Коли мене наші мужички тримали в холодній, я цілий тиждень тримавсь сього правила. Ех, сінничок, який же ти худенький! Ну, скорися і прийми мене в свої вірні обійми.

Аркадій сидів непорушно. Маленьке вже не вчеплювалося в ребра, але, терпляче скорившись, болюче нило і здавалось, гризло власні лапи. Потім поволеньки затихло і зникло. На його місці знов утворилась настирлива сверблячa порожнеча.

Журливу тишу, офарблену далеким гомоном, порушувало тільки хлюпливе хропіння Адольфа. Хотілось тихенько, жалібно, плаксиво стогнати.

Раптом в прихожій забреньчав дзвінок.

Аркадій скочив і похапливо пішов відчинити двері.

— Шурка дома? Здрастуйте.

Гломбінський. За ним ще хтось.

— Ні, Шурки нема дома.

— А панна Таня?

— Товариш Таня на роботі.

— Ми почекаємо, — жорстко і холодно почувся голос Хоми...

— Як хочете...

І Аркадій швидко пішов до себе, щільно прикриваючи за собою двері.

II.

Засвітили лямпу. Лямпа текла і вимазала нафтою гарні білі руки Ґломбінського. Він гидливо скривив свої яскраво червоні губи під золотистими вусами й озирнувся. Шафка, каміи вузенька софка, кілька стільців. Умивальника нема.

— Пся крев, з сеї лямпи тече як з бочки. Де вони миються? Що?

Лямпа скромно й невинно всміхалась жовтенькою блідою усмішкою.

Хома не одповідаючи, ходив по хаті, засунувши руки в кишені коротенького пальто з піднесеним ковніром. Хода його була легка, тверда і здавалось така сама шерстка як і його голос. У всій постаті також чулася шорсткість. Уявлялось, що костей Хомі не треба, — їх можуть замінити мязи, упругі і міцно сплетені.

Ґломбінський зважився пожертвувати своєю хусткою. Він обтер руки, скинув бриль, зачесав волосся, акуратно розділене по середині модним проділом, підозріло оглянув стілець і сів. Рухи його були мягкі, слизькі, повільні.

Мовчали. Ґломбінський час від часу уважно стежив за Хомою гарними невинними очима з пухнастими віями.

А Хома все ходив з кутка в куток, схиливши смугляве з висунутими вперед щелепами обличчя.

— Слухайте но, Хомо! — знизивши голос, заговорив раптом Ґломбінський, недбало вистукуючи пальцями по цераті столу.

Хома мовчки підняв на нього невеликі сірі очі.

Ґломбінський трохи примушено усміхнувся.

— Знаєте, мені все таки здається, що це все жарти. Що?

Хома зупинився.

— Ніяких жартів! — серйозно сказав він. — Чуєте? Не в останнє повторяю умовини: жадних залицянь.

— Боїтесь? — уїдливо вставив Ґломбінський.

Хома сказав далі:

— Потім ви пропонуєте їй десять франків за сеанс. Не більше. Позувати повинна голою. Се спочатку. Далі — двісті франків на місяць і на содержання до вас. За все це я вам плачу пятьсот франків. Можете, — беріться. Не можете, — не треба було йти сюди. Але жартів нема ут ніяких.

Ґломбінський не зводив з нього запитливих очей. «Що ей хмурий бандіт вигадує?»

— Гаразд... Я все думаю, що се жарт. Але гаразд. Але прошу, як панна Таня зараз же по пиці дасть? Тоді що?

— За це ви одержите ще сто франків.

Ґломбінський верскливо засміявся.

— Сто франків. Ха-ха-ха! Оріґінально. Що? Ви зо мною оріґінально поводитесь. Се мене вже цікавить. Сто франків за те, що по пиці? Але! Сього мало, пане Хомо... Ха-ха-ха! Але оріґінально, пся крев! Проте, знаєте що: я згоден! Як би се мені сказав... себ-то все це пропонував мені хто инший, я б... Але, до дябла! — я б показав... Але ви... добре. Прошу. Я згодний.

Ніжні, надзвичайно чисті його щоки вкрились червоними плямами, наче хтось болюче пощипав їх.

Хома стежив за ним тим самим пронизуючим, допитливим поглядом. І раптом несподівано спитав:

— Скажіть, Ґломбінський, це правда, що ви проповідуєте аристократизм духа?

— Се торкається справи? — зразу перестав сміяти Ґломбінський.

— Може. Так чи ні?

— Про се з в а м и я говорити не буду. Ось ще пита ня, скільки я маю часу, щоб зробити це з Танею?

— Два місяці.

— Добре. А як вона сама закохається в мені, що тод

Куточки губ Хоми ледви скривились гидливою у мішкою.

— Це буде те-саме, що на содержання піде. Пятьс франків ваші.

Ґломбінський поривчо підвівсь і мовчки заходив кімнаті. Хома сів на софі, одкинувши голову до стіни напівзаплющивши очі. Худе, смугляве обличя його з до гастим підборіддям і тонкими губами здавалося вломлен і ще більше замкнутим в собі.

— Слу́хайте, Хома! — раптом зупинившись перед н Ґломбінський. — Я не одмовляюсь, але хочу вам сказа що... хочу пояснити вам, для чого я згодний. Я маю хо сестру, яка повинна лічитися. Я пішлю їй гроші. Ось д чого. Що?

Хома поволі розплющив очі. І з того, як Ґломбінськ стояв перед ним, з виразу ніби соромливости, з искоро чекаючих очах, Хома зрозумів, що він се вигадав тоді, ко ходив по кімнаті. Як що удати, що вірни йому він по нен почати пояснять, коли і як заслабла сестра.

— Чому ж ви мені раніше сього не сказали?

— Я думав се жарти... Потім се така інтімна справ В неї, знаєте, туберкульоз... Зовсім молода дівчина...

— Ну й гаразд, — перервав його Хома. — Мене не ходить, куди ви подінете свої гроші.

Ґломбінський ще кілька хвилин дивився на Хому, знов одкинувсь до стіни, і змушено, насмішкувато сміявся.

— А пан Хома так враз і повірив? Що? Ха-ха-ха! У мене й сестри нема, mon vieux. Я думав, що ви пожалієте й прибавите. Бо, чому ж я не можу з вас здерти? Ви ж вкрали гроші, які дасте мені. Ні?

Хома ледве-ледви всміхнувсь, не розплющуючи очей.

— Що? Ні? Ви ж експропріацію забрали собі. Всі знають. Що?

— Сідайте, Ґломбінський, не кричіть, а найкраще мовчіть. До чого сі розмови? Навіть «аристократом духа» не вмієте бути.

Ґломбінський хотів відповісти, але в сю хвилю увійшли Феня і Фаддей. Фаддей держав під пахвою книги, які зараз же акуратно розклав на столі.

Присутність Ґломбінського і Хоми укупі здивувала Феню, а особливо поява Хоми. На протязі трьох місяців знайомства він був тут усього кілька разів.

— Ви кого чекаєте? Мене, Шурку, Таню? — засипала вона питаннями, обережно скидаючи капелюха з своєї круглої голови.

— І Шурку і панну Таню, — розшаркуючись відповів Ґломбінський. — А панну Феню можна поздоровити з новим капелюхом? Дуже гарно вам до лиця. Що?

Феня засміялась.

— По перше так по українськи не говорять: «Дуже гарно вам до лиця». «Дуже до лиця вам». Поляку нещасний. А по друге, ви брешете.

— Але, панно Феня!...

— Але, пане Ґломбінський! Годі. Ви, поляки, всі страшенно підлесливі. Брешете в очі і навіть не моргнете. А справді до лиця мені?

І Феня раптом почервоніла при сих словах. Кругле, хоробливо-бліде обличчя її з кругленьким діркуватим носиком і подвійним пухким підборідям стало ще більш негарним.

Ґломбінський хотів було засипати компліментами, але Феня зараз же знервовано перервала його:

— Фу ідіотка! Немов справді купувала тому, що до лиця. Мені вже тридцять два роки, стара панна, пане Ґломбінський, і все мені до лиця. Ну, все це дурниці Фаддей, ви готові? Панове ми не маємо часу базікати з ва ми, і отже не нарікайте, що ми при вас займемся ділом Гаразд? Фаддей ви приготували?

— Приготував, — сказав Фаддей, що сидів давно вже над розкритими книгами і уважливо перегортав їх.

— Чудово. Тільки... А ну поверніть свою пику до мене.

Фаддей повернув до неї молоде, румяне обличчя з чи стими карими очима і широкими, мов у негра, свіжими устами. На ньому яскраво світилося змішання.

— Так, соромимось. Панове, дуже просимо не слухати нас, бо ми нарід дикий і все нас бентежить. Розгорніть книгу, на тім місці... Вже? Добре. Читайте.

Урок почався. Фаддей бентежився і тому зупинявся червонів і що хвилі витирав спітніле низьке чоло.

І раптом Феня повернулась всім тілом до Хоми, що сидів з заплющеними очима і вимовила:

— Ах, да! Добродій Хома!

За те, що Хома уперто називав себе українцем, а не руським, Феня іронічно називала його «добродієм».

Хома розкрив очі і глянув на Феню.

— Що ж це ви з нашим художником такі дурні жарти виробляєте? Га?

— Які?

— Дурні, кажу. З якої се речі пропонуєте йому таке продавати вам свої малюнки, щоби різати чи палити їх при всіх? Що це за фокус такий?

Хома нічого не відповів і знов заплющив очі.

— Добродію Хома! Се — свинство! Відповідайте, коли вас питають.

— Не хочу відповідати — байдуже і сухо сказав Хома, не розплющуючи очей.

— Ввічливо! Надзвичайно ввічливо. Ну так дозвольте в такому разі висловити вам мою думку з приводу сього, що я вважаю своїм моральним обовязком. Ваш вчинок, пане, обурюючий! Ви користуєтесь становищем голодної людини і глузуєте з неї. Гидота і мерзота! Да-с. І ще більше гидко, що виробляєте ви це все на гроші, які... да, які ви награбували... І крім того, що ви хочете сим показати Аркадієві, чи кому будь иньшому? Що?

Вона схвилювалась і сердито одкидала полиняле пасмо короткого волосся, що звисало їй на очі.

— Ну? Що він спокуситься грішми і дасть себе зневажити? Справить вам злісну і гидку приємність бачити страждання другого? Так?

В сю хвилю грюкнули двері в сінях і в кімнату хутко увійшла засапана, свіжа, оживлена Таня. Присутність сторонніх її, як звичайно, трошки зніяковила, але тільки на хвильку.

— Драстуйте, панове! Драстуйте! Чудова погода на дворі, туман, дощик, справжня осінь! А у вас так затишно, любий Фінік мій, я змерзла і їсти хочу. Боже, які вони всі серйозні, урочисті! Яке «алеґорічно кажучи» світове питання розвязується тут?

Вираз облич у всіх мимохіть і непомітно став мякший чи від слів Тані, від її грудного, щирого голосу, від свіжости, принесеної в краплинках вохкости на чорнім, буйнім волосю, чи просто від повороту уваги в другий бік. Тільки один Хома сидів з тим самим обличям, втягнутим в себе, холодним.

— Питання не світове розв'язується тут. — сказал спокійнійше Феня, — але і не таке вже просте. Се ось пр пропозіцію добродія Хоми Аркадієві.

Таня злегка нахмурила густі брови. Вираз лиця ві разу змінився: з веселого одкритого, трохи завзятого, вон стало замисленим і суворим.

Вона мовчки хитнула головою кинувши погляд на Хо му. І знов в ній поворухнулось для самої неї незрозуміл співчуття йому.

— Я ось питаю Хому, з якою метою виробляє він так речі. Але добродій Хома не бажають нам відповідати.

— А чому ви, справді, не хочете одповісти? — сувор спитала Таня.

— Вас це дуже цікавить? — сказав Хома.

— Еге, — майже одночасово, одповіли обидві.

Добре, — рівно й безстрастно почав він. — Я раз чув як Аркадій запевняв, що вище всього, вище, всяких ре волюцій, партій і такого иншого — є артизм, мистецтво А мені здавалось, що він це мистецтво продасть за кілька сот франків. Я і пропонував йому се зробити. Він обра зився. Се все. Але я думаю, що він все-таки продасть.

— Так?

— Так, я сього певний.

— Дуже?

— Дуже.

— Чому ж це ви так сього певні?

Феня була, очевидно, трошки збентежена поясненнями, але не хотіла сього виявити і вела далі розмову таким самим іронічним тоном.

— Тому, що людина, яка продала революцію, партії з мистецтво, тим самим позволяє думати, що вона взагал може продавати. Одного разу йому мистецтво здається краще за революцію, другого — гроші кращі за мистецтво

І немов скінчивши неприємний обовязок, Хома знов кинувся до стінки.

— Ні, прошу, ви не маєте права робити такі висновки! вигукнула Феня. — Се вже через край. Дуже просто, не! По перше, він нічого ні за що не продавав.

— З сим я не згожуюсь, — раптом вмішалась Таня, влячись собі на руки.

— Як? — підскочила Феня.

— Дуже просто. Як є мистецтво, революції нема.

— Які дурниці! Значить соціяліст не має права любимистецтво? Ну, знаєте, Таня... се вже занадто.

Таня сама розуміла, що щось не так сказала. Але наід піти не хотіла. Почервонівши вона підняла голову і азала:

— Для справжнього соціяліста нанамперед революція, ротьба, а потім все иньше. Так, іменно — певнійше, ердим голосом казала вона далі. — А як мистецтво ще за все, то значить, він не соціяліст. Тоді нема чого ображатись.

— Ну, знаєте... льоґіка! Та хоч би він і не соціяліст в. то вже не може й ображатися, як робляться огидливі опозіції?

— Як що він на їх згодиться, значить не вважає їх идливими.

— Та не згодиться він на них! Чи ви збожеволіли?! ркадію! — гукнула раптом Феня. — Аркадію, йдіть сюди!

Всі, опріч Хоми, стали дивитись на двері в кімнату ркадія. Ні згука не чутно було звідти.

— Аркадію, то ви все чули, ходіть сюди! — розсержено закричала Феня.

Двері широко розчинились і на порозі зявився Аркай. Наче давно вже збирався увійти. Невеличка голова ого пишно і гордо закинута була назад, очі прижмурені, ода повільна.

— Чого треба?

І від того, що на колінах сподні його надулися го
бочками, що на ковнірі від сорочки бракувало одного ґу
зика, а рукави піджака були короткі, — від усього сьо
гордовитий вигляд його справляв гнітуче, жалке вражінн

Таня схилила голову і почервоніла.

«Дурень!» — вилаялась тихо Феня і у голос серди
сказала:

— Аркадію! Ви, певне, все чули. Що відповісте
все ось сьому панкові?

Ґломбінський, який з очевидною втіхою і цікавіст
спостерегав сю сцену, одійшов до маленької залізної печ
прироблепої до каміну, обережно доторкнувся пальцем
її холодного боку і вигідно сперся на камін.

Аркадій зупинився і не дивлячись на Хому заучено
тим самим гордим гоноровитим голосом сказав:

— Перекажіть сьому панові, говорити з яким я
маю естетичної можливости, що як би я вдавав його
нормальну людину, я б на всі його пропозиції відпов
тільки — по пиці.

До болю ніяково почувала себе Таня. І нестримано х
тілось підійти до Аркадія і як-небудь скинути з нього с
жалку неприродну позу.

Хома нетерпляче, легким і твердим рухом витяг з к
шені бумажник і ледви всміхаючись сказав:

— Пропоную вам триста франків за вашу жовту ч
тирьох-груду жінку.

— Шостигруду! Вже шостигруду, шановний добр
дію! — розлягся раптом в чорній відтулині дверей гучни
бас Адольфа і зараз же показався і сам розпатланий вел
чезний його властитель.

Хома усміхнувся. Тані до болю стало шкода Аркаді

— Тут нічого смішного нема, — гостро кинула во
Хомі.

— Аркадію! Ви берете триста франків? Будь ласка, Адольф, не заважайте.

Смуглі щоки її, звичайно «гаряче жовтяві», як висловлювався Адольф, зашарілись. Від сього краса її наче з тіни вийшла на сонце.

Аркадій погордливо всміхнувся.

— Панове! Ви дуже хвилюєтесь. Запитуючи мене про це, ви сим показуєте мені, що сумніваєтесь, чи я візьму, чи ні...

— Пропоную пятьсот! — якось дуже нетерпляче вихопилось у Хоми.

Аркадій зробив різкий рух в його бік, бажаючи щось сказати: але побачив асіґнацію, яку Хома в ту хвилину витягнув з бумажника і мимоволі замовк. І зараз же, розлючений сим своїм мовчанням, підняв руку і кинувся на Хому. Але сталось щось несподіване і смішне: Хома, що сидів на софі, швидко і спокійно підняв одну ногу. Аркадій наштовхнувся на неї, спіткнувсь і мало не впав. Його підхопив Адольф і регочучи став підводити. Він пробував ще раз кинутися на Хому, але Адольф і Феня рішучо відтягли його і одвели до його кімнати. При сьому Адольф виявив бажання лишитися з ним й умовити його неодмінно взяти сі гроші за жовту жінку, бо, инакше, се буде таким злочином проти льоґіки, вищої системи, моралі і справедливости, що він, Адольф, повіситься з досади на власнім волосі, як Авессалом (теж з двома ес).

III.

Вийшло смішно, жалько і обидно. Феня накинулась на Фаддея за те, що той вимазав книгу в чорнило, і з приводу сього заявила всім, що щиро вважає всіх ідіотами і одурілими. А як їм се не подобається, нехай не лізуть до неї.

— Читайте далі! — грізно звеліла вона Фаддеєві. Фаддей смішливо кусав губи; він спокійнійше за всіх прийняв сю сцену.

Таня поглядала на Хому. Їй не подобалось його обличчя. І знов, як завжди, їй дуже хотілось підійти до його заговорити якось особливо (вона почувала, що зуміла (так заговорити) і лице Хоми повинно стати инакшим; яким саме, невідомо, але обовязково инакшим, новим і значним.

І з незрозумілою асоціяцією, яка її саму здивувала, їй пригадалось те, що трапилося на фабриці.

— Ах, так! Фінік, знаєте новину: мені дали чисту одставку. І при яких обставинах!

І Таня оживилась, почервоніла і почала розповідати. Патрон був сьогодня через край ласкавий, незносно настирливий (Таня почервоніла ще більше), нахабний, грубий вона врешті змушена була дати йому по пиці. Се його момент втихомирило і привело до памяти. Тоді він надзвичайно ласкаво виплатив півтора франка, які їй належали, висловив надію, що Таня не буде більше себе утруднияти ходити на фабрику.

— Voila. І я тепер вільна.

Фені здалося, що ніби Таня трошечки вдоволена з сеї всеї історії, — як справжня робітниця.

— Ну і що ж тепер? — похмуро спитала вона.

— Нічого. Шукатимемо роботи. Зроблюся femme de menage. Я вже про се думала. Поки не поступлю на фабрику.

— Щоб знов те саме?

— Ну, то що ж? Навіть цікаво!

Тані здалося, що Феня якось ніяково втромила обличчя в книгу. «Подумають, що рисуюсь», промайнуло їй голові і вона відчула, як щоки заналали з сорому.

— Ну, одним словом, не пропаду! — додала вона різко і почувши, що в прихожій залунав дзвінок, швидко вийшла туди.

Гломбінський і Хома кілька разів мимохіть переглянулись. Гломбінський, тонко всміхаючись, закручував усики з виглядом людини, шанси якої побільшились.

Звонив Шурка. Одчиняючи йому двері, Таня знов відчула в собі «буйство», яке ще на фабриці спалахнуло і трохи було затихло.

Шурка був «ясний»; очі променясті, всміхався «прозоро». Але від сього «буйство» стало ніби ще сильнійше.

— А знаєш, Шурка, входячи за ним в кімнату, голосно вимовила Таня, — мене з фабрики прогнали!

Шурка здивовано й швидко повернувся до неї. В великих синіх очах мов миша пробігло дивне темне змішання.

— За що ж?! — прибільшено- здивовано скрикнув він і спустив піднятий ковнір пальта. Від сього постать його стала тоньша й вища. Орлиний ніс, який підчас сміху вкривався такою гарною сітю морщинок, наче витягся.

Таня повторила своє оповідання. Шурка спочатку слухав непорушно, потім раптом похапливо почав здоровкатися з усіма, хитаючи Тані головою і всім обличам своїм показуючи надзвичайну увагу.

Коли вона скінчила, Шурка вже знов всміхався; а Таня була обурена з його усмішки. Він повинен инакше реаґувати на се, як саме, — невідомо, але не так.

Вона зустрілась очима з уважливим поглядом Хоми і роздратування її збільшилось.

— Слухайте, Хомо, чому ви не зайдете до Остапа? — несподівано спитала вона.

— До якого Остапа? — злегка здивувався Хома.

— «Якого Остапа». До Остапа Клуні, товариша вашого з дитячих років. Він вам писав, ви навіть не відпові-

дасте. Він прохав мене спитати вас; коли зустріну, за що ви на його сердитесь.

— Я на його не сержусь.

Тупий рівний голос Хоми надавав охоту ударити самого Хому або кого небудь.

— Чому ж ви не зайдете? Він хорий. Зайдіть. Він живе тепер у Косоротових. І вони ображені, що ви не заходите. Зайдете?

— Ні, не зайду.

Таня різко відвернулась. На неї уважно і заклопотано дивилась Феня. Вона знала вже ознаки «буйства». Тані стало смішно раптом від сього погляду і захотілось пустувати.

— Пане Гломбінський! Чого дивитеся на мене таким жадібним поглядом?

Гломбінський справді не зводив з неї очей.

— Ви дуже гарні зараз, — серйозно сказав він.

— Так? Дуже приємно!

— Маю панні Тані сказати пару слів по секрету. Як що панна Таня позволить. Що?

— По секрету? — весело здивувалась Таня. — Се може в коханні признатися вигадали? Хвилина невідповідна, попережаю. Панове!... Та дурниці. Це все ні до чого. Справді, маєте справу?

— Так, справа дуже пильна.

— Гаразд. Ходім до мене.

Кімнатка маленька, чисто вимита підлога, килимчик витертий коло сніжно-білого, оповитого як колиска, ліжка. На столі, простім, з рівними білими ножками, аркуш промокательного блідо-рожевого паперу. Лампочка — малесенька; кучерявий шелестячий абажур розливає сумовитий затишок.

Гломбінський обережно. з пошаною сів на шорсткий соломяний стілець.

— Я слухаю.

На спинці канапки, пухкої привітної. акуратно складена висіла тепла клітчаста хустка.

— Холодно. Вам ні? Я трохи накриюсь. Нуте?

Гломбінський змішано взяв книжку з столу і поклав назад. На обличі його розлилась надзвичайно ласкава сторожка ввічливість.

— В мене така справа... Але тільки прошу панну Таню бути трошечки терпеливою. Що?

— Нічого, — смішливо усміхнувшись сказала Таня. — Я чекаю.

Жарт підбадьорив Гломбінського.

— Хе-хе-хе! Се в мене така звичка говорити «що». Ну. так панна Таня обіцяє?

— Дивлячись, що будете говорити. Та кажіть просто, страшно не люблю підходів. Швидче.

— Прошу. Я буду просто.

І почав страшенно здалека, наче на вшпиньки підкрадаючись, викручуючись, звиваючись, кидаючи усмішки, компліменти, обережно намацуючи й моментально одскакуючи, і нарешті підійшов до діла. Панна Таня має надзвичайно цікаву красу. Панна Таня на диво гарні і нові тони має в лиці. Нехай панна Таня не приймає сього як комплімент, се панні Тані кожний художник скаже.

— Господи! Та в чім же справа нарешті?!

Гломбінський злякано заспішив.

— Я зараз. я зараз. Я хочу зробити з панни Тані малюнок. Що?

— Се б то ви хочете мене писати? Так?

— Так... Але панна Таня... Та, слово чести, ніколи не бачив такого облича! Один ніс... Він з блідого мармуру... Панна не гнівається на мене? Що? Панна Таня! Як би

панна Таня захотіла вбратися як паріжанка і поїхати на première в Опера, то весь Паріж схилився б до її ніг. Слово гонору! Що?

Таня зарумянилась. Невже така вродлива? Дурниці! Як негарно він дивиться.

— Значить ви хочете, щоб я позувала вам?

— Так, так! — близько схиляючи до неї золотисте, освітлене блакитними очами обличя, — схвильовано зашептав Ґломбінський. — Так, позувати. Бо, панно Таню, се гріх, як ховати вашу красу. Се весь світ повинен бачити. Всі! Що? Се буде фурор! Що?

— Ви дуже хвилюєтесь, — злегка здивувалась Таня, одхиляючись од його обличя. — Я розуміється нічого не маю проти, але...

— О, панно Таню! Я вже розумію. За кожний сеанс я плачу десять франків!...

Таня спалахнула.

— Що?!... Фу, який же ви! Я зовсім не про те!

— Вибачайте, вибачайте!... Як що я образив. Але я ж розумію, що се дуже важко... Се робота, се, панна Таня, просто як товариш товаришу...

— Ну, се дурниці! — різко підвелася Таня. — За гроші позувати не буду. Так, коли хочете можу.

— Але чому? Чому? Що тут негарного?

— Не знаю, противно. То се ваша справа?

— Але, панно Таню!... Я вас благаю...

— Залишіть, Ґломбінський. Грошей не візьму, ось все. Пишіть так.

— Але, панно Таню, це кожний день три-чотирі години. Час ваш є дорогий. Що? Я ж розумію. І се важко все тіло болить. Я ж не можу так експльоатувати. Що?

— Три години? Так багато? — здивувалась Таня.

— Еге, так треба. Инакше важко.

— Гм! Я не зна-а-ю... І рано, себ то в день, напевно?

— Так, і у день, бо у вечорі не можна...

— У вас?

— Так... У мене... Тут не можна, нема світла.

Ґломбінський весь тремтів і з чулою жадібністю заглядав їй в облича.

— Добре. Грошей, розуміється не візьму. Се дурниця. А як я буду одягнена?

І до мимовольної краски змішання долучилась задорна усмішка легкого кокетування і цікавости.

Ґломбінський зробив зовсім улесливий і невинний вираз.

— Панна Таня ніяк не буде одіта. Краса її тіла...

— Що?! — навіть одступила Таня назад. — Та ви збожеволіли?!

— Панно Таню, панно Таню, — благав тремтячи з переляку Ґломбінський: — Панно Таню! Я ж не хотів! Я не знав. Прошу вибачити мені... Панно Таню! Можно і одітою. Я тільки... Я знаю, що панна не має роботи. Я можу пятнадцять франків...

Таня чудно глянула на нього, уважливо, з цікавістю, і усміхнулась. Ґломбінський від сього моментально замовкнув, зрозумівши, що далі краще не говорити.

— Я не знала, що ви... такий. Більше нічого не маєте мені сказати?

— Панна Таня розсердилась на мене? Що?

— Не маю причин для сього. Розмова наша скінчена!...

Ґломбінський вклонився дуже низько і вийшов. На щоках його ще палало змішання; але коли він зніймав на собі уважливий погляд Хоми, облича його вдавало цілковиту незмушенність і всміхалось, немов після легкої і милої розмови про деякі веселі і інтимні речі. Зустрівшись з Шуркою, що задумано ходив по хаті, він трошки з-висока взяв його за руку вище локтя і пустотливо сказав:

— Ну, як же, пане Шурка? Панна Аннета чекає на на... Треба піти, треба... Не можна так!

«Буйство» в Тані від розмови сполахнуло. На слов Гломбінського вона з запалом крикнула:

— Нікуди Шурка не піде. Дайте йому спокій! Чуєте?

Всі здивовано подивилися на неї. Брови близько зі пились на переніссі, в обличі знайома «жовта блідість». Феня тривожно підвелась.

— Танечка! Що з вами?

Таня не глянула в її бік.

— Чуєте! Шурка не піде до сеї проститутки! Еге, так їй можете сказати. Перекажіть, що Шуркина наречена зве ліла їй так відповісти на її нахабне запрошення. А ти..

Вона повернулась до Шурки, і... зупинилась. Знайомий страх застукотів в серці, несподівано, мов з-за кутка: Шур ка всміхався. Але вже не «прозоро-ясно», а «темною мутю» Очі безвольні з каламутним поганим гнилим блеском.

Але лише на хвилинку переляк.

— Шурка! Ти зостанешся дома! Чуєш?

І навіть ногою тупнула. «Все одно, — нехай.»

Шурка хрипло сказав:

— Я з охотою.

Ляк і в його був, блідий, наче крізь дим продерався бажаний, але безсилий. А в руках, ногах, в грудях тепла могутня безвольність. Жахна, яка вічно оживала і неперс можно тягла до сих очей, безвольність.

Гломбінський силкувався заховати змішання під на смішкуватою усмішкою.

Хома уважно і байдуже спостерегав обличя всіх.

— Піди до мене! — звеліла Таня, хитнувши головок на двері своєї кімнати. — До побачення! Чого так диви тесь, Хома? Нічого цікавого нема. Просити вибачення не маю охоти, бо се по дурному буде. До побачення. При ходьте в другий раз.

Ґломбінському нічого не сказала і вийшла слідом за Шуркою до себе.

Шурка, горблячись і згинаючи своє довге тіло, присів на канапу.

«Як глупо, як глупо», машинально набігали на язик порожні слова. А безвільність тепло і млосно розливалась по всіх куточках грудей і шлунка. І почувалося, нема і не буде можливости зупинити її.

Струнка постать Тані швидко маячила по кімнаті.

Вона гостро поглядала на нього. Як швидко, як на диво швидко схоплює «вопо».

— Ти можеш зараз розмовляти? — гостро і сердячись на себе за сю шкодливу гострість, яка підливала масла в огонь, — спитала вона.

— Можу, — хрипло прошепотів Шурка і жалко, пожадливо, але зараз же злякавшись сеї пожадливости, усміхнувся.

Таня сіла на того стільяц, де сидів Ґломбінський, стиснула голову руками і сперлася ліктями об стіл. Спокійнійше, спокійнійше. Добре, се все так. Але до чого розмова? Знов значить, старе, переговорене? Та що ж се нарешті?!

—Слухай... Та не дивись так... Дивись у бік, на кошик дивись...

— Не можу... Дозволь на тебе...

Таня нетерпляче хитнула головою.

— Кажу тобі... Чуєш?

Але Шурка не чув, він почував тільки її голос, почував дивну, владну, солодку в злости силу сього голосу. Від нього росла тепла безвольність, яка переходила в пекучий, божевільний нестриманий потяг до її ніг. Тягнуло упасти і поставити її міцну ногу на потилицю і каблуком

до крови крутити його, душити до гострого колючого болю в хребтовому мозку, до тремтючого, рухливого морозу на шкурі черепа.

Таня вгадала його самопочуття і зблідла. Хутко встала, підбігла до умивальника, зірвала рушник з стіни і поглядаючи на Шурку, намочила водою.

— Сиди, сиди... Підніми голову... Нічого... Я умию... Та сиди!

Холодна вода з обличя пройшла в груди і відразу там стало порожньо. Руки й ноги стали твердійші.

Таня міцно, як дитині, терла мокрим рушником високе чоло, пяні очі, сухий горбатий ніс. Один вус розпатлався а другий мокрою тонкою питочкою звисав на губу. На кінчику носа слабо хиталась каламутна краплина води.

— Краще тобі? — гидливо обтираючи краплину, мягко спитала Таня.

— Еге, — прошептав Шурка і підвівшись одійшов до умивальника.

— Почекай, я дам чистий рушник.

Обтераючись, Шурка дивився в куток невидючими очима. Потім, волочучи ноги підійшов до канапи, сів і згорбився. Тупа втома тягла його до сну.

— Слухай... Скажи мені, Аннет так само на тебе впливає?

Шурка трівожно глянув на Таню. О, ні, ні за що ні слова не говорить... Тільки не се!

І навмисно-сумовито усміхнувшись, він тихо похитав головою:

— Ні...

— Тільки я?

— Еге.

— Добре. Але що буде далі? До якого часу се буде? Я не можу бути твоєю жінкою, коли... коли так... Ти ка-

жеш «хорі нерви». Добре... Але коли ж вони будуть здорові?

Шурка не чув. Схиливши голову він тупо прислухався — починалася млість. Вона ніколи не переходить в справжню, але весь час хитко коливається в горі живота і від неї розходиться всерединний сухий огонь по всім тілі, руки сохнуть і хочеться опустити їх у відро з водою і так тримати.

— Сьогодня буде «сизий сон», — піднявши голову глухо сказав він.

Таня перелякано розкрила широко очі.

— Ти почуваєш?

— Еге.

«Сизі сни» йшли укупі з «темною мутю». Головним і незмінним їх елєментом був жах. Могли снитись найпростіщі речі — щітка до чищення чобіт, мужик з возом сіна, обдерта кицька, яка обережно крадеться тином, прочитаний лист, залізко — все се кінчалось недоречним жахом, який стискав груди і морозив. Се зпочатку. Потім на зміну щіток, кицьок, мужиків — вязниця. І жахливійше всього було те, що завжди починались справжні «сизі сни« з того самого малюнка. Вузька довга камера, де і вікно і двері в горі. Почувається, що в одному кутку є ниший вихід. Як взять подушку і міцно втискати її собі в груди, то вихід розкриється. Але подушка не входить вся, кінець її мов шапка клоуна стричить з грудей. На сім подібність снів кінчалась. З сього ж починався жах. В грудях весь час повно було подушки, і жах з грудей розходився по цілім тілі. Іноді щастило виходити з вязниці крізь прохідне подвіря в знайомім кварталі; иноді чомусь з камери робивсь старий карцер гімназії, і він не міг вийти з нього бо був без куртки, в одній білизні. Іноді подушка навіть зникала, але почуття божевільного жаху все збільшувалось. Ні засвічена лампа, ні ходження по хаті не прогоняли жаху.

Холодний піт, як вохкість на стінах лазні, виступав на чолі і скронях.

— Ти спатимеш в кімнаті Фені рішила Таня. — А Феня зо мною.

Шурка, не згожуючись, мовчки похитав головою.

— Шурка! Покинь дуринці! — крикнула вона і зараз же злякалась. «Ах, ідіотка, знов сама викличу.

— Вибач любий!... Ну, прошу тебе. Так? Я читатиму тобі. Ти спокійно заснеш. Так?

Таня швидко пересіла до нього, взяла за руку і ніжно-ніжно почала гладити її.

— Ні, Таню. Я спатиму у себе. Нічого не буде... А як і буде, то так мені і треба.

Таня болюче зморщилась.

— Любий!... Не треба так казати... Не треба... Тільки ось що Шурік: не сердься але... може, тобі краще не... молитись? Га? Се тебе нервує.

Шурка одкинувсь у бік і глянув в очі Тані. На обличі його був справжній жах.

— Таню! Ти це серйозно?

— Шурка, я не вірю, що се тобі помагає. Не можу вірити...

Він увільнив свою руку і заспішив.

— Пусти... Ти говориш... Пусти...

І раптом подивився їй в обличя упереджаючим злякаиим поглядом і тихо сказав:

— Ніколи сього мені не кажи! Чуєш? Ніколи.

Холодний жах пройшов по спині Тані. І зараз же досада за се обхопила її всю.

— А, Шурка, знов сей містіцізм!... Чому я не повинна говорити? Які дуринці справді? Тебе сі декаденти, з Анетою на чолі, начиняють різною поганю, а ти...

— Таню! Прошу тебе, не треба... Погано буде... Буде сизий сон... Не треба. Мовчи...

— Нехай з тобою ляже Адольф!

— Ні... Не треба, щоб всі знали... Тільки не треба того казати. Так, Таню?

І променясті, добрі змучені очі його винувато, боязливо, благаюче глянули на неї. О, бідний, безконечно-жалкий і ще більш дорогий!

— Добре, любий, добре. Ти сьогодня хочеш молитися? Зараз?

— Так, хочу зараз.

Він довго і блідо всміхнувся.

— Ну, йди, коли так... А як... погано буде, приходь до мене. Чуєш?

— Еге.

Він ще раз всміхнувся і зігнувши довгу, вузьку спину, чомусь на шпиньках вийшов з кімнати.

«І поцілувати мене не посмів», подумалось Тані.

IV.

Хома і Ґломбінський мовчки зійшли по сходах. Мовчки вийшли на вулицю. Хома підняв комір пальта, кашлянув, але нічого не спитав.

Ґломбінський теж поставив комір, кашлянув і байдужим голосом вимовив:

— Туман, пшся крев...

— Ну? — нарешті глянув скоса на Ґломбінського Хома.

— Пшся крев, холодно... Руки кусає, як сволоч. Що?

— Ну? — повторив Хома.

Ґломбінський усміхнувся.

— Що, «ну»? — невинно запитав він.

Хома ледви всміхнувся глибоким сірими очима.

— Наслідок розмови з Танею?

— А — а! Розмови з Танею? Хе! Який наслідок. Се, пане Хома, наслідок такий, що ви мені скоро даст пятьсот франків. Що?

— Згодилась?

— Чому їй не згодитись?

Хома скоса глянув на Ґломбінського: ухмиляється значить не бреше.

— Коли почне позувати? — глухо запитав він.

Ґломбінський зловтішно усміхнувся — не подобалося що згодилась.

Се ще невідомо... Ще не вповні згодна... Нам ще треб перебалакати... Вона пошукає роботи, а тоді зовсім зго диться... А яка ловка штучка, ся Танечка! Що? Пан Хо ма уявляє собі? Ні! Вона вам зовсім не подобається. Що? А як вона дає ручку поцілувати!... Ви не бачили?. Знаєте, що вона мені сказала: «Боюсь, що у нас що-небуд вийде»... Ха-ха-ха! Вона «боїться»... Але, Хома, я їй двадцять франків платитиму. Не можна меньше... Що?

— Се правда, що ви зараз говорите? — надто сухо недбало кинув Хома, щільнійше защіпаючись.

— Ви самі скоро побачите.

— Добре як треба буде грошей, приходьте до мене Увечері, по восьмій. До побачення.

І повернувши праворуч, Хома одійшов од Ґломбін ського. Той лукаво й злісно всміхнувся у слід йому.

Хома довго йшов, низько схиливши голову, немов роз глядаючи щось в себе під ногами.

І непомітно вийшов на бульвар St. Michel. В зеленов сірому гнилому тумані горіли електричні ліхтарі. В повітр дзвін, крик, гуркіт, уривки згуків музики, що вирив алис з кафе. Важко й накопичено повзли двохповерхові паро

трамваї, один на зміну другому, випускаючи з себе на остановках пасма людей і втягуючи юрбу, що чекала.

— La Presse!! La Presse!! — скажено кричить розносщик ґазети голосом, що душу роздирає і з надзвичайною, надприродною спритністю пролазить між трамваями, автомобілями, під мордами коней на другий бік вулиці. В руках у його ще вохкі, нескладені аркуші вечірньої ґазети. На голові шапка і обгорнута сею ґазетою, як кухарський ковпак...

— La Presse! La Presse!

Він вдирається в юрбу і впивається в неї зорами.

Йому не треба кричати. Він бачить бажання ваше в очах. Швидче, швидче давайте су, — ґазета вже перед вашим носом.

— La Presse! La Presse!

Юрба теж спішить. Поспішають автомобілі, роздратовано кричать звощики сціпившись, поспішають ті, що йдуть вниз і ті, що в гору йдуть. Так ніби юрба комашок, яким закрито вхід до мурашнику. Немов забули сі люди двері домів своїх і змушені лишатися на вулиці, повні тривоги й неспокою.

Хома зупинився на своїм шумливім розі і довго стояв під ліхтарнею, дивлячись тмяними, байдужими очима на рухливі пацьорки людей. Маячили часом росияне. Їх легко пізнати: нема в них того спокою й впевнености, з якими проходить хазяїн країни — француз. Облича їх ніби щось шукають. До них не чіпляються проститутки; крамарі квіток не простягають їм букетів.

Але і росияне не зупиняли на собі уваги Хоми. Його час від часу штовхали, ставали на ноги, він байдуже і машинально усувався на бік. Здавалось, якби всі ці трамваї, автомобілі, круглі ліхтарні, люде й дерева перемішались і закрутились перед ним в недоречнім танку, — не помітив би нічого.

Поволі продираючись між юрбою, пішов він вгору. На розі двох вулиць світились широкі, на цілу стіну, матові вікна почтового відділу. Хома зупинився й зігнувшись та засунувши руки в кишені, знов довго стояв перед ним. Поліцейський кілька разів невдоволено, підозріло оглядав його, — сі безробітні вічно завдають клопоту властям.

Раптом Хома твердо і рішучо увійшов в двері почти. Взяв бланк для переводу грошей, написав адресу Тані і приклав пятьдесять франків.

V.

Біля будинку, де жили Косоротови, Хома в нерішучости пішов повільнійше. Так само нерішуче виліз на третій поверх і наче машинально подзвонив.

Відчинила сама Оксана Косоротова. Вона — було видно — здивувалась і зраділа побачивши Хому. Навіть мляві сть її на хвильку десь зникла.

— А, Хома!... А я думаю хто се? Чого ж се ви не показуєтесь? Ну, заходьте.

Але Хома не звертаючи уваги на її привітність і не відповідаючи на питання сказав:

— У вас, здається, живе Остап Клуня? Де його кімната?

Оксана здивовано й ображено гляпула на нього, здвигнула плечима і повела колінкуватим коридором в кімнату Остапа.

— Ви сердитесь на нас, Хома? — не витримала і спитала вона, зупиняючись перед дверима.

— Ні, не сержуся. Ся? Дякую. — І Хома постукав.

— Entrez! почулося з середини.

— Хома увійшов. Проти дверей, на ліжку, витягнувши вперед шию і прижмурюючи очі, напівлежав Остап.

— Та невже?! — з радісним здивованнєм гукнув він, пізнавши Хому. — Ну не сподівався!... Ах, Боже мій! От правді вже не чекав. Киньте, голубе, сей піджак туди на підлогу і беріть стільця... Ну спасибі, що прийшли... Таке, ій Богу, спасибі, що...

Хома стиснув суху горячу руку Остапа і не хапаючись сів, одклавши одежу на купу книг. Отверто й щиро ішився Остап. Треба було б принаймні привітно усміхнуися. І тому Хома зовсім сухо, без усмішки, сказав:

— Що, лежите? Нездужаєте?

Остап помітив холодність; але вона на нього не справила вражіння.

Нервова, вдячна радість так і блищала в ще глибше апалих очах.

— Нездужаю?... Лежу?... Та як вам сказати? І слабий і ні... А швидче не слабий. Дурниці... Як дивитися. Ха-ха-ха! Їй Богу... Cela depand... як кажуть французи. Ось перед вашим приходом думав, наприклад, що найпізнійше сьогодня вночи помру, а зараз ось бачу, що дурниці... Признатися... Ні, яка штука ся наша душа!... Ось дивіться... Ах сволоч ся подушка... Ой, болить! Живіт у мене... Так... Ось дивиться, за хвильку я лежав і в сій самій душі сама темрява і туга, мов чорнило... Все пропало, сьому край... А ось прийшла людина і нема нічого. Наче лампу в темну кімнату внесено... Ха-ха-ха! Ось навіть живіт не болить... Гастріт, себ-то просто катар шлунку і більше нічого. Дурниці вони тут виробляють зо мною... Їй Богу! Дурниці! Хіба мало в кого буває. Ось в ліжко вклали. Ну, і розуміється, нудьга... Ха-ха-ха!

Хома спокійно дивився на нього; очі безстрасно спостерегали. Дуже змарнів. Щоки позападали. Жовтий, як залежалий папір. Губи сині.

— Давно нездужаєте? — запитав Хома. Остап зно
підсунув під спину подушку, нетерпляче вмостився і не
хопливо, охоче забалакав:

— Чи давно? Та як вам сказати? Властиво лежу отт
таким трупиком вже тижнів три.... А славний... Та при
натися з самої тюрми... Голодовка се мені клята підвезла
Тринадцять день як пі як прожувати власний шлунок. Т
ще мене тоді побили... Памятаєте? Ось і тее... Вдарив, ма
буть, хто-небудь каблуком в живіт і, ну і щось трапилос
там... А тут ще власна, набута голодовочка еміґрантська.
Ха-ха-ха! Ну, нічого... Як-небудь тее... Ну, а ви як? Га
Що з вами таке трапилося? Га? Заходив до вас — не заста
вав, писав — не відповідали... Що, думаю, таке?... Кажут
працюєте столяром в робітні? Так?

— Працюю... — ледви всміхаючись сказав Хома. Ві
бачив, що Остап так само ставиться до сього, як і усі,
іронічним здивованням, але ще і з всасним романтичним
захопленням.

— І цікаво? Га? — захоплено запитуючи трусну
кучерями Остап. Кучері лишилися такими самими і трусн
він ними як ранійше, наче мухи згоняючи з них.

— Дуже цікаво... — сказав Хома.

Остап хутко і так само нетерпляче, наче йому хтос
не дозволяв сього робити, сів рівнійше.

— Як простий робітник? Самий справжній?

— Самий справжній.

— Ех здорово!... Чув, що і платню уже одержуєте
Два франки?

Хома знов мимохіть усміхнувся.

— Чого? Чого? — вхопився за цю усмішку Остап.
Що я про платню заговорив? Еге? Думаєте, осуджую
Еге? Ось мовляв, має тисячі, платню бере? Так? Так

Хома бачив, що Остапові хвилювання шкодило. Та
хвилювання було очевидно-неприродне, підвисшене.

Але Хома не сказав йому сього, тільки скинув усмішку з уст і відказав:

— Ні, сього я не думаю.

— Неправда... думали... Ну та все одно... Радий вас бачити... І не ображаюсь на вас... Як що вам хто казав, що я ображаюсь, — неправда. Я ж знаю вас... Кажуть, що ви нігде не буваєте, ні з ким знатися не хочете? Так? Вам неприємно, що я розпитую? Ви мені вибачите, я сьогодня щось наче трошечки того... Сволоч, болить клятий. Ось тут, розумієте, з лівого боку, ся ціла історія. Так ось, мов шпилькою з живота і з спини проколює. Застібка клята... Їсти головне нічого не можна... Не приймає. Молоко та ще ріжну ніжну погань... А як ви прийшли до мене? Га? Може Таню бачили? Я просив її, як що побачить вас... Бачили? Вона сказала? Так?

— Вона...

— Молодець! Ну молодець... От се дівчина!... Знаєте, кого вона мені нагадує? Ні? Памятаєте Вареньку Стоянову, гімназістку за якою бігав Вася Щур? Ні? Похожа? Правда? Ся має також трошечки великий рот. Вареньку памятаєте?... Знаєте, видно мені справді вмирати доведеться. Кажуть перед смертю пригадується дитинство. А мені як раз все таке пригадується тепер. Гімназія, Саваріївський ліс... Памятаєте, як ви там з Андрюшою Калиниченком печеру рили, щоб зробитися заточником... А романи ж свої як? Га? Ще в Швайцарії я чув, що ви тут просто Содом і Гомору виробляли... Щастить вам! Ось і Таня цікавиться. Все розпитувала про вас. Не вірить, що ви не такий були як зараз... Кажуть те, що ви тепер і не всміхаєтесь... Ви на мене не сердитесь? Га? За отсю балаканину? Я трошки вас ревную... Ха-ха-ха! Всміхаєтесь, мабуть собі: бач каліка — і собі туди ж... Поет! А поети всі такі. Ось Шевченка, кажуть, ні одна жінка не любила, а він до самої смерти мріяв.

— А вірші і тепер пишете? спитав Хома, дивлячись на нездоровий синюватий румянець на обличі Остапа.

— Пишу!!... Пишу, ніяких!... Тані читав, хвалила, зворушена була. Вам, не бійтесь, читати не буду, знаю, що не любите, в тюрмі сміялись. А Таня хвалила... Запевняє, що надрукують... Ну, розуміється, де там... А то, хочете, прочитаю?

— Ні, не хочу, — байдуже і спокійно сказав Хома. — А ся... Таня, значить, часто заходить до вас? Мабуть, доглядає вас?

— Ні, доглядають инші... Ось тут мої хазяїни, Косоротови, чудові люде... Ні, Таня — тільки так... Більше що до розмов... Я ж мислителем зробився. Лежу й мислю. Бува книгу важко тримати, я і мислю. А приходить Таня, я їй і викладаю. Я викладаю, а вона розуміє. Ось тільки одного ні за що не хоче зрозуміти. А, ну, ви зрозумієте?... Як по вашому, що вище: зразу вмерти за якусь високу ідею ну, скажемо, на шибениці чи на багатті, чи все життя проводити дрібязкову боротьбу і обстоювати кожний пункт? Ну, ось напр., соціялізм... Що вище: зразу піти на шибеницю чи проводити його в своїм житю і в родині, в суспільстві, звичайними людьми?... Як каже Таня: соціялістичну мораль вводить в життя, «будувати соціялістичні острови в буржуазнім морі». Га? Що? на ваш погляд вище?

— А Таня як думає?

— Ні, ви з Танею почекайте... Бач заточник! «Таня як!...» Ні, ви як про се думаєте?

Хома не одповідаючи, оглянувся. Звідки йшов сей важкий, солодко-прілий запах? Мабуть, якусь роматичну погань ховає, сухенькі віночки де-небудь в скрині. Чи с від ліків?

Остап нетерпляче чекав. Нечиста сорочка одкривал худорляву, жовту як лапа старої курки, шию. Очі нервов

блищали. Він тримався рукою за лівий бік і часами болюче морщився.

— Ну, Хома?

— Та на віщо вам се?

— Що власне?

— Та всі ці питання?

— Як на віщо?! — здивувався Остап. — Ось тобі й маєш! Се мені подобається!... Остап. —Ось тобі й маєш! Се мені подобається!... Та хоч би на те, що се вияснює відношення до людей.

— А люди вам на що?

Остап уважнійше глянув в холодне стиснене облича Хоми. І уперше за сей час, що Хома був тут, він помітив зміну в ньому.

— А, знаєте, ви дійсно, дуже перемінилися... Ось зараз бачу це. Спочатку не помічав... Наче те лице і... инша людина... А усього тільки місяців шість не бачились. Того разу як я був у Парижі, сього не було. Може хорували?

— Еге, — сухо кинув Хома і немов, боячись дальших запитань сказав:

— Ну так я у вас питаюся, на що вам люди?

Але Остапове захоплення чомусь зразу впало. Він притиснув руку до живота, одкинувсь на подушку і неуважливо сказав:

— Люди?... Люди потрібні... Слухайте, Хома... А де зараз Андрюшка... Андрій Калениченко? Не знаєте?

Хома міцно стиснув уста.

— Андрія Калепиченка оголошено провакатором, — різко сказав він, безсильний стримати сю різкість. — І де він зараз, сього я не знаю.

Остап знов, уважливо глянув на Хому.

— Я знаю, що його оголошено провокатором... — здержуючи стогін, вимовив він. — Я думав, ви знаєте, що з

ним потім сталось. Ніколи б на Андрушку не подумав... Хто угодно, але тільки...

— Ну, мені час йти, — підвівсь Хома і протяг руку.

— Та куди ж ви?! — занепокоївся Остап. — Хома! Та посидьте! Ну дивіться... Ой!

Остап раптом застогнав, схопився за живіт і одкинувсь назад. Закинута за подушку голова глянула на Хому замість очей довгастими темними ніздрями.

Хома мимо волі сів. Остап мичав з болю і корчився поволі, обережно, наче боячись різкими рухами побільшити біль.

Хома нахмурився.

— Що з вами? — сердито спитав він.

Остап у відповідь крізь щільно зціплені зуби протяжно застогнав.

— Подати води? Кого небудь покликати?!... Остапе! — голосно і злісно повторив Хома...

— Покликати кого-небудь?

— Н-не-треба... Зараз мине-ться... — На силу вицідив з себе Остап.

Хома встав, міцно потер рукою чоло і заходив по хаті

Біль затихнув. Тіло Остапа раніше було немов замо рожене, закоченіле в неприродній позі. Тепер одтаювало лінії втрачали напруженість, різкість; груди запали, рук ослабли, обвисли, голова підвелася і вяло умостилась на подушці, встромивши в Хому втомлені, напів-закриті очі в куточках яких блищали сльозинки.

Хома сів на старе місце.

— Умру... — тихо і безпомічно прохрипів Остап, ніб зараз тільки вповні впевнився в сьому і втеряв останню надію.

Хома одвів свої очі. В таких випадках кажуть звичай но свідому, банальну брехню, в яку хорі охоче й з радістю вірять.

— Ну й помрете, що ж з того? — шерстко й сухо сказав він.

Остапа не здивували і не завдали жалю його слова.

— Не хочеться... — жалібно й просто прошептав він. І обличя його живо нагадало Хомі того Остапчика, який, бувало, приловлений на шкоді, жалібно дивився в очі клясовому наставникови і на його сумно-повчаюче «щож, за се підеш до карцеру», простодушно відповідав: «не хочеться».

— Мало чого не хочеться... Та що се у вас такий катар?

— Се вже не катар, а кругла болячка. Се така сволоч в шлунку робиться... Рана... Від сього завжди умирають...

І знов Хома відчув, як тягне сказати щось безглузде, дурне потішаюче. І він знов сказав:

— Помрете значить і ви... От і все...

Остап злегка усміхнувся... Він, властиво, вже не вірив, що умре, дві хвилинки тому вірив, а тепер ні. А від слів Хоми йому стало сумно і шкода себе.

— Так, розуміється... — вимовив він. — Се я знаю... Але хотілось би ще пожити... Мені всього двадцять шість років... І як ні як, а досадно: так, без наслідків вмирати. За що ж я голодав? Били теж за що небудь? А я сього нічого і не побачу. Та й взагалі...

Після приступів болю по тілі завсігди розливалась приємна тепла втома. Все розмякшувалось і хотілось сумовито, довго і щиро говорити про щось високе, важне.

— Бо, властиво, я тільки тут ось, на ліжку, починаю трошечки розуміти життя. Їй Богу, Хома... — І знаєте, я вповні згоджуся з Олександром... Є тут один товариш... Ми часто розмовляємо... Яка наприклад, проста думка: ось ми соціялісти, страждаємо за людство (як ні як, а таки страждаємо!), любимо все людство, а звичайної простої любови між собою ще не знаємо. Се ж просто вражає, власти-

во кажучи... Чого ви всміхаєтесь? Чого? Не згоджуєтесь? Так?

— Ні, я так... — зігнав усмішку Хома. — Кажіть далі, я слухаю...

Але Остапови вже не хотілось далі говорити: Коли Хома встав і почав прощатися, Остап навіть не попросив його заходити.

Хома сього не помітив. Дивлючись собі під ноги, він попрямував до дому.

Помешкання Хоми складалося з маленької кімнатки і кухні. Кімната була похмура й холодна. Зовсім голі стіни без єдиного малюнка або ґравюри. Біля стіни ліжко, накрите пуховиком з сірим накривалом, узьке, надуте, похоже на труну; невеличкий самодільний стіл; токарський верстат і табуретка. На підлозі стружки блідо-жовтими кучерями подібними на льокони, валялись під станком і табуреткою. Більше нічого. Ні книг, ні приладів до писання.

Хома сів на табурет і довго сидів непорушно, не скидаючи пальта, встромивши стомлений непорушний погляд на зеленкуваті скла вікна.

Здавалось, він прийшов до когось в справі, або збирався знов піти.

Лямпочка невелика, брудна, з матовими слідами пальців на склі, миготіла на столику. Видко було, що потрібна вона була не для того, щоб захиснійше, яснійше було, ні для читання, а щоб не наштовхнутися в темноті на стіл або табурет.

Раптом двері з кухні на сходи зарипіли і в помешкання хтось увійшов, Хома хутко повернувся, не підводячись:

— Хто там? — невдоволено і голосно крикнув він.

На порозі кімнати зявилася тонка висока постать жінки в дуже великім моднім капелюсі. В руках в неї був

модна муфта і гарненька торбинка на довгому золотому ланцюгу.

— Се я, розтягаючи вимовила жінка поволі, спокійно входячи і з цікавістю озираючись.

— Аннет?! — навіть підвівсь Хома від несподіванки.

Підведені очі Аннет, злегка випуклі і гарні, критично жмурились. Розглянувши все, вона зупинилась ними на Хомі і похвалюючe сказала:

— А все таки стильно!...

Ніби вони не бачились не пять місяців, а пять днів. Наче він спеціяльно улаштував все до її приходу. Наче се саме важне для неї зараз і вона нічого більше і не має йому сказати.

— Що скажеш? — гостро і грубо запитав він.

Жінка обережно довгою і вузькою рукою в рукавичці взяла табурет і сіла.

— І се питання... в твоєму стилю, — сказала вона всміхаючися. Але підведені очі її все таки не зовсім впевнено і спокійно зупинились на ньому. Довгасте лице її було, як і ранійше, сухе вродливе. «Зараз вона плавно і кругло підніме руку, торкнеться зачіски під капелюхом і прижмурить очі».

— Ну-с? — всміхнулась вона і, плавно, кругло піднявши руку, доторкнулася зачіски під капелюхом. Але очей не прищурила.

Хома мовчки всміхнувся.

— Як гора не йде до Магомета, то Магомет іде до гори, — злегка схилила вона голову до плеча.

— Чого ж Магометови треба?

— О, такої дрібниці: кохання.

І ледве-ледве випрямилась.

«Ага! Стиль «прямоти і широти». Ефект, розуміється, заздалегідь обдумано.

— Тільки всього? — байдуже кинув він.

— Так... тільки.

— На жаль, не туди трапила.

— О? А я думаю, що туди.

Хома з цікавістю дивився на неї.

Отже як бреше, і йому й самій собі, але тут же вірит в сю саму брехню і любується нею. Ось не вірить ні н йоту в можливість його кохання, і все таки певна, що вс буде так, як вона хоче.

— Що ж, набридли вже «аристократи духа», богобор ці, сатаністи?

— Я їх не любила. Я їх брала.

— Ну Аннет, — раптом шерстко і рішучо вимовив Хо ма. — Я не маю часу на балаканину. Іди собі. Знаєш сам що усьому кінець і не треба комедій більше. Було їх до сить. До побачення.

— Ти дуже поспішаєш. Але для візитів до Тані в те бе все таки час знаходиться. Слухай: ти пішов від мене н поговоривши. Шість місяців шукаю я нагоди поговорити тобою. Писала — ти одсилав листи. Сьогодня випадков ти лишив двері відчиненими... І я вдерлася. Але ти не та кий дурний і розумієш, що таке поводження образливе дл жінки. Я не знаю, може у соціялістів се прийнято. але порядних людей се... се...

«Зараз почнеться лайка, «стиль» скинуто. Розуміть ся.»

— Се... Та, я не хочу про це. Я хочу знати. чому ти пішов? Француз? Да?

— Ні.

— А що ж?

— Бо я тебе «не любив, а брав»!

Аннет щільно сціпила губи і прижмурила очі.

— Добре, — глухо сказала вона після павзи. — Чому ж ти не хотів далі мене брати?

— Не була потрібна, то й не брав.

— На моїм шляху Таня стала? Да?

Хома зморщився.

— Ну, Аннет, вирази зовсім не «стильові».

— Почутя не рахується з цим... Так? Мені треба се знати. Ну?

Вона підвелася і вирівнялась одкинувши голову назад.

Хома серйозно дивився на неї. Так, та сама. Поза театральна, пошла, а в очах щось справжнє, уста тремтять. Але як їй зараз навести самі переконуючі, незаперечні докази. що се не так, вона їх не прийме. Таня їй потрібна, в Таню вона вже вірить так, як в сю позу, в своє страждання.

— Я немаю чого відповісти, — сказав він, втомлено сідаючи на старе місце.

Аннет раптом швидко підступила до його, стала на коліна, схопила його руку і притискаючи її до себе, заговорила:

— Хома! Я прошу вибачити мені... Скажи слово, я прожену француза. Ще сьогодня. Зараз. Я знесилилась, змучилась. Чуєш?

— А він ще є? — силкуючись увільнити руку, з цікавістю кинув Хома.

— Так. Він є. І иньші. Але всі підуть, вернись до мене.

Хома розглядав підняте до нього напудрене так добре знане облича.

— Встань Аннет, право се нудно.

— Вернешся? Еге?

— Та на що я тобі, дивачка ти, їй Богу?

Як би він сказав їй щось суворе, грубе, вона б далі обстоювала і стискала його руку. Але сі слова і сей мягкий тон болюче вразили її.

Вона на силу встала. Пола обложена сріблясто-сірою шерстинкою, загорнулась, показуючи ніжний жовтий шовк підшивки. Скинувши рукою опилки, що причепилися, вона кілька хвилин мовчки дивилась на Хому, потім насміш кувато усміхнулась і сказала.

— Значить, нема надії?... Гаразд... Але я мстлива Хома!.. І жінка до того, не забувай. А жінка зуміє вибрати знаряддя помсти. Ти дуже рискував, даючи мені стояти перед тобою на колінах... У Тані ж є нареченний... А з сим нареченним я можу зробити все, що вгодно...

Хома усміхнувся.

— Ти не боїшся?... Певний себе? О, любий, ти кепсько знаєш жінок. Коли жінці відбирають мужчину, то її вже ніхто в сей час в нього не може відібрати. Так-так! За се я можу ручиться. Даремно сі стружки завів... Таня до Шурки буде мною міцнійше стружок привязана. C'est-ça, mon vieux!

Хома чекав, що вона скаже ще що небудь ефектовне, схилить голову до плеча і, насмішкувато вклонившись піде.

Але Аннет замовкла і не йшла. Вклавши руки в плескувату, велику, мов мішок муфту, вона мовчки і дивно глянула йому в облича.

— Чому ти пішов? — раптом просто тихо й жалібно сказала вона. Уста її затремтіли, і Хома відчув, що вона зараз заплаче, неестетично, безпомічно, вульгарно. Гарний тонкий ніс почервоніє, облича скоситься вниз.

— Я пішов, бо йду від людей, — трохи похапливо, але рішучо і серйозно сказав Хома. — Ніякі французи і Тані ролі не грали. Говорю правду.

Ось вона вже насторожилась: «се оригінально й красиво.»

— І стружки тому?

— Еге.

Вона поволі, неймовірно похитала головою.

— Але у Тані ти буваєш, а мене не пускаєш, коли я навіть вдираюся до тебе. На листи не одповідаєш і повертаєш назад.

— Я нікому ніяких листів не пишу. Ну, доволі, Ганно. Можеш що хочеш думати про мене, тільки піди і дай мені спокій назавжди.

— Так, я піду! — хитнувши головою з погрозою вимовила вона. Але... правду твоїх слів я перевірю... на вогні!

І ефектовно повернувшись прожогом вийшла з кімнати в кухню. В кухні ефект був трохи попсований безпомічним шуканням ручки в дверях, але Хома поміг їй і вона струнка, сувора, горда вийшла не озирнувшись.

Хома повернувся, помітив на підлозі її хустку, підняв і викинув в кухню.

Потім сів і знов втомлено почав дивитися в вікно, наче чекав звідти недоговореної відповіді.

VI.

Шурка був лагідний і «прозоро ясний». Вчорашньої «темної муті» не лишилось і сліду. Таня приходила до нього в кімнату, сідала поруч його, — усмішка ясна, промениста не сходила з його уст і носа.

Таня мала спокій. Він навіть не цілував її, — від поцілунків його бувало завжди піяково, а як губи його бували трошечки вохкі, то й не приємно. І вона любовно-вдячна була йому за те, що він нічим не псував її зворушеного і теж лагідного настрою.

Роботи вже не було, вона сьогодня нікуди не виходила, і се ще більш додавало їх настрою відтінок святочного, урочистого.

Зранку Аркадій і Адольф зачали було сварку з при воду вчорашньої пропозиції Хоми, але Таня зараз же роз вела їх.

Шурка розумів її і помогав їй сяючою усмішкою, ніж ними жартами з Аркадієм і приятельського фаміліярність з Адольфом. Вони напоїли ворогів кавою і вирядили Адольфа з дому. Феня бурчливо, але потай вдоволена Тані й Шурки, жартувала з їх лагідности.

У день Таня вийшла з дому, щоб розвісити в росий ських столовках оголошення про її бажання «за скромну й умірковану платню» взяти «підходящу роботу». Зайшла на хвильку до Остапа, вислухала два вірші, навіяла йому захоплено-бадьорий настрій похвалами і з тою ж умиле ністю і лагідністю повернулась до дому.

Дома було все по старому. Шурка читав; Феня писал листи, лаючи перо, чорнила і французів; Аркадій писа «жовту жінку». Затишно, мирно, тихо — радісно.

Потім прийшов Адольф і громовим голосом, з самовдо воленим і гордим виглядом оголосив, що його що-йно «зв попадливо й настирливо» запрошували співати в хорі.

— Мій універсальний і анархічний бас не дає їм спа ти. Вот! Я — не гордий. Можу. Сьогодня йдемо н співку.

І з сього приводу зробив навіть комплімент Аркадієв що до шостої груди «жовтої жінки». Аркадій стримано смиренно подякував його.

Таня смішливо усміхалася і дивилась на Шурку тен лим поглядом. В решті все темне можна розігнати, я добре взятися за нього, як що не метушитися не «буйств вать», а обережно, поволеньки і уперто провадити борот бу з ним. Завтра Шурка сяде за роботу, скінчить пер клад, одержить гонорар і поїде таки в санаторію. Так, в можна побороти!

При лямпі стало ще затишнійше. Адольф, погуркотівши, пішов, потягнувши великодушно з собою і Аркадія, який так само смиренно скорився йому.

Затишок трохи порушили Фаддей, Ладя та Стамескін. Вони йшли на співку того самого хору, і Фаддей забіг тільки на хвильку сказати Фені, що сьогодня французькою мовою заниматися не буде. А Ладя і Стамескін зайшли «привітати прекрасних жительок шостого поверху», як трошки насмішкувато висловився Стамескін. Чи за сі слова чи за що инше Феня розсердилась, назвавши Стамескіна «сатанистом з Вятки» і «аристократом, від якого тихне лаптем». Стамескін з насмішкуватим виглядом і трохи звисока всміхаючись, стукотів пальцями по котельку. Але видко було, що його зачепили слова Фені.

Все се зіпсувало умиленний настрій. Таня силкувалась жартувати, але Феня як навмисне, розійшлася. Розкритикувала нову пару Стамескіна, його англійський пробор на голові, голені губи, котелок і поеми «які пахнуть як помада у парикмахера з Відня в тій самій Вятці».

Стамескін стукотів пальцями по котелку і не зводив насмішкуватих очей з Фені. Голене сіро-смугляве обличя його з широким носом иноді неждано перекручувалось короткими швидкими корчами.

Фаддей почував чомусь себе змішано і винувато. Він хотів навіть було вмішатися і перевести розмову на иньше, але Феня зміряла його таким суворим погордливим поглядом, що він одійшов до печі і збентежений сів на неї.

Одна Ладя, як звичайно «матова» всміхалася і здавалося вся променіла сею матовою мерехтячою усмішкою. І попіляcте волося і карі, чисті круглі очі і свіжі трошечки пухкі губи, — навіть слова її прості, повільні здавалося світились. Зовсім «матова дівчинка». Феня з приємністю поглядала на неї.

— Я чула, ви пишете тепер траґічний фарс з життя ро сийських льордів? — продовжала Феня. — Що ж, вони та кож носять пробори на голові і пахнуть лаптями?

— Вони, «товаришу», — всі соціялісти-революціонери — не одводячи очей, рівно сказав Стамескін. — Повні чес нот і цілуються тільки в редакціях соціялістичних місяч ників.

— Ви думаєте, се дотепно?

— О, ні трошечки! — засміявся Стамескін, удаючи, що не розуміє. — Я пахожу, що далеко краще цілуватися до хочеш. Але що робити, коли тепер всі стали дуже цнотли ві? І соціялісти з урядом укупі зовсім вигнали розпусту і порноґрафію. Доводиться водити героїв в цензуру і ре дакції. Вони такі чистенькі і скромні, що навіть ви можете читати.

— О, ради Бога, увільніть! — гидливо зморщилась Фе ня. — Читайте їх своїм сатаністам, Аннетам, кокоткам, а нам дайте хоч зітхнути. Доволі, наковталися...

— А ковтали все таки? — зареготав Стамескін. — Наковтались та й знов за народ? Дали б ви йому спокій «товариші»... Справді.

— Ви боїтеся за нього.

— Я? Пф! Яке мені діло? Ніколи не був в числі його «представників» і бути не маю наміру...

— Тільки в числі «сосателів»? Так?

Очі Фені вже зробилися випуклі. Се свідчило про ве лике роздратування, Таня сквапно підійшла до Стамескіна і закриваючи собою Феню, жартовливо вимовила:

— Годі. Ось налякали нашу матову дівчинку... Стур бована вся. Ідіть краще, куди зібрались.

Стамескін встав і попрощався з нею і Шуркою. Про стягаючи руку Фені, він звисока і насмішкувато сказав:

— Ну-с, прощайте ваше соціялдемократичество... Ах, винуватий! Ви есерка.

Феня спалахнула.

— Я свідомим чорносотенцям руки не подаю! — аклала вона руки за спину.

Стамескін густо почервонів і поволі одвів свою руку. о обличу його пробігла нервова хвилька, і він хлипнув ілька разів очами немов змахуючи з них сльози. І усміхувшись сказав:

— Демократично! Ходім, панове!

Тані було ніяково за Феню й досадно на неї. Стамескін — неприємний, зарозумілий, комічний своїм аристократизмом, але в такому разі не треба було зачіпати його. о він такий, Феня про се знала. Нащо тоді раніше подала руку?

Шурка тільки щулився підчас розмови, наче йому поолі і непомітно видирали по одному волося. Але коли гості ішли, він став обережно жартувати, розсмішив Феню, що дчувала невдоволення Тані і образилася за се, приготував чай, розповів комічний сон і поволі згладив все. За ім настрій вповні установився — знов було затишно й ирно. Тільки Феня була замислена.

— А що, властиво, уявляє з себе ся Ладя? — несподіано спитала вона.

Таня про себе усміхнулась, — вона трошки розуміла еню.

— Так... мила, проста дівчинка...

— А що вона тут робить? Еміґрантка?

— Здається. Слухає виклади в Сорбоні.

— Ніколи не бачила. Але чого їм треба у робітників? а що ще Фаддея з собою тягнути?

— На співку... Вони ж разом в хорі співають...

Феня знала се й раніше.

— І сей... вятський льорд?

— Не знаю... Ні... він здається один з упорядчиків іґрантського вечора.

Таня старалася відповідати яко мога лагіднійше; Феня вже дратувала її. Феню ж дратувала ся лагідніс уступчивість Тані.

— Та що це ви такі солодкі зі мною! «так, ні знаю»... Образились за поета?... Незвичайно поводил

— Ах, Феня, ніхто не думав ображатися... А пов лися ви справді... не тактовно...

Феня спалахнула.

— Ах, Боже мій!... Ручки в нього лизати треба?

— Ніхто не просив цього, але...

— Що ж я не мала рації, чи що?

— Де в чому не мали.

— В чому ж се? Ах так, розуміється, ви прихил ця вільного кохання... Розумію... Тільки запізнилися.

Тані найбільш досадно було, що настрій счезає і н понсовано. Але вона спалахнула на слова Фені і різко важила:

— Еге, прихильниця і в церкву не побіжу вінчат як роблять се сторожі моральности!...

— Хто ж це робить?

— Хто робить? Усі! Ті, що вчора ліґі кохання за вували, ті, що стару мораль руйнували, ті, що розби уряд з трибун... Именно мода на чесноти! Що? Ні? І еміґранти, соціялісти не йдуть до того попа, якого ко перед народом висміювали? Що вони хочуть сим по ти? Що?

Се було слабе місце Тані і Феня даремно силкува щось одповісти їй.

— Що? Що вони не сміють без дозволу попа або мадянства» любити? Еге? Коли вінчався сей лідер с знаєте що піп сказав? Ні? Коли той сказав йому свої мілію, піп в зворушенню підняв руки в гору і мовив: « отпущаєши раба твого, Владико! Коли вже й т а к і

приходити до нас, то царюванню нашому ще не кінець». Щось в сьому роді. І розуміється, не кінець, не кінець! Розуміється! Але головне, головне в сьому: се боязка, подла брехня! Річ не в тому, чи ти вінчаєшся чи ні. Віриш? Вінчайся. Ні, він, розуміється, не вірить, в нього свобідні погляди, а ось, знаєте, діти... Для дітей, властиво... Один мій товариш, колись був навіть лідером... Тепер «отряхнув прах» і віддався «чистій науці». Вінчався, цмока мокрими поцілунками свою жінку і приговорює: «Моя законна жінка.» А мені вона пояснила, що се вони для дітей... але що вона все ж таки соціялістка і борець... Пху, погань!

Феня була прихильницею законного шлюбу і саме через міркування «діточого» характеру. Вона знала, що і Тані відомі були її переконання і тому останні слова прийняла як особисту образу, одначе, стримуючи себе, заперечила:

— Так, як що признавати горобине кохання, тоді розуміється... Але дітьми грати неможливо.

— Ось власне! — хитнула Таня головою. Власне не можна грати. Дітей моїх ніде не приймуть, переслідуватимуть? Нехай! Чудесно. Нехай переслідують, я навіть вдоволена, нехай на собі зазнають всі принаду ваших чеснот. Так! І тільки т а к и м и я хочу мати своїх дітей. А не як сі слизняки, які по уха сидять в буржуазнім болоті чеснот і гордо оголошують: ми соціялісти. Справжній соціяліст мусить бути соціялістом не тільки тому, що він пише статї про буржуазну політику і соціялізм. Ні, голубчики, провокатори теж писати можуть. Живи як соціяліст! Так! Люби як соціяліст, діти роди як соціяліст, а не як той самий буржуа, якого ти в статях розпинаєш.

Таня раптом зупинилась. Їй стало соромно й дивно: чому раптом така пристрасть і навіть злість? Глупо й смішно.

Феня кисло всміхалась жовтою усмішкою. Їй дав відомі були погляди Тані, що проповідувала «соціялістичн острови в морі буржуазного життя».

Шурка підчас усеї розмови сидів скорчившись, дивля чись в чашку. Йому було сумно. Він не розумів Тан йому се здавалось наївним, старим, давно покинутим вс ма. Річ не в сьому, се форми, які міняються самі по со в залежности від зміни внутрішнього. І йому хотілось вм шатися, але знаючи страстність і нетерпучість Тані, що до ходила до фанатизму, він втримався і тільки примиряюч вимовив:

— Не всі ж, Таню, сильні і...

Але Таня не дала йому доказати:

— А калік і несильних нам не треба! Дово ї. Не силь ний і не лізь!

І знов приловивши себе на запалі, різко додала:

— Ну, буде про се. Ще полаємося. Ми один одного н зрозуміємо...

Настрій лагідности і затишку зник. Феня взяла книгу і встромила носа в неї. Таня лягла на канапу і дивилас в стелю палаючими очима. Їй, властиво, хотілося ще гово рити. Хотілось пояснити себе, довести Фені, що вона поми ляється, вважаючи її за прихильницю «половиків». Н «половиків», ні «мозговиків» прихильницею вона не була не буде. Вона хоче тільки цілковитої свободи, хоче сили якої вистарчило б на вічну любов без усяких примусових сторонніх зобовязань, розказів, дозволів і заборон. Сил такої вона хоче. Ось чого вони не розуміють.

Таня нервово вертілась, міняла пози, але мовчала.

І ще радіють, що йде, мовляв, зворіт до природного справжнього кохання! Вони — соціялісти?... Фені не по добається. Розуміється. Соціялістів не можна критикува ти. Вони — герої, святі. Але вже занадто багато святих

ак ось що! Сотні тисяч святих не може бути. Тому й абруднили соціялізм.

Таня вже зовсім була невдоволена. І ось в той час в прихожій почулося шамотіння, ніби хтось увійшов.

— Qui est-ce? — спитала голосно Феня і підняла голову від книги.

Шурка повернувся до дверей. І раптом машинально хутко підвівсь. немов його потягнуто з стелі за волосся: а порозі стояла Аннет, справжня. жива Аннет в величезнім капелюсі і з муфтою мало не до самої підлоги.

— Можна? — привітно, невинно й оживлено запитала вона. І не чекаючи відповіди, увійшла в кімнату.

Таня сіла на софу. «Се ще що значить?! Вона сюди ще зявляється?»

Феня збентежено дивилася на гостю.

А гостя ніби не помічаючи нічого, сказала всім «добри вечір» і звернулась зараз же до Шурки, який змішано, розгеряно всміхався.

— А я за вами, мій пане! Що ж це ви носу не показуєте? Обіцянки треба виконувати.

І повернувшись до Тані жартовливо. з милою щирістю сказала:

— Уявіть. який лукавий: обіцяв повести мене в Moulin Rouge і не зявляється... Розписав справжні чудеса ... очей не показує... Прошу пана одягнутися, я вас арештую...

Се було так несподівано нагло. так просто й звичайно. що Таня навіть мимохіть всміхнулась у відповідь їй кривою ніяковою усмішкою. Але зараз же опамятавшись, поривчато встала і, ще сама не знаючи, що скаже. зробила крок до Аннет. Та оглянулась і все ще удаючи, що не помічає нічого. ще любійше, простодушнийше й імовірнійше защебетала:

— Страшенно цікавлять мене сі паризькі шиночки. Я недавно, знаєте, була в апашському кафе. Се такий страх! Вони такі похмурі, жахні. Біля того кафе завжди стоїть поліція.

Вона щебетала, як світська наївна, мила дамочка.

— Ви ніколи не були? Ах, варто піти. Підіть неодмінно... Як у вас гарно! Шурка недобрий... Скільки просила, щоб показав мені свою квартиру... Страшенно мило... Се криві вікна — так і треба?

Таня опанувала себе. Вона всміхнулася.

— Так, се — вікна мансарди, — відповіла вона привітно, майже в тон Аннет.

— Може угодно присісти? Будьте ласкаві. Шурка, дай же стільця гості... Чого ти стоїш так розтеряно?

Аннет прудко глянула їй в лице. Таня чекала сього погляду і отверто всміхнулась на нього, немов кажучи: «Так, я зрозуміла тебе і ось така моя тактика з тобою.» Але Аннет вже знов всміхалася:

— О, дякую вам, дякую вам... Я усього на хвильку. мене там чекає екіпаж. Шурка, одягайтесь! Швидше!... Я його заберу від вас! — весело обернулась вона до Тані.

Таня привітно схилила голову.

— О, будьте ласкаві. Але, Шурка. я думаю, не піде він дуже занятий сьогодня увечері.

А Шурка не переставав всміхатися безвольною розтеряною усмішкою. І хоч тут же давив його болючий сором за неї, але він почував одночасово, що піде з Аннет. Так се буде дивовижно, гидко, з сього повстане щось непоправне і значне, і все таки він не зможе не піти. Він се вже почув тоді, коли вона вимовила «Moulin Rouge». Ніхто не зрозумів і не звернув уваги на сі два слова: їх таїне значіння відомо тільки їм двом. Се пароль, гидкий, отруйний але... він піде за ним.

— Ну, Шурка? Підеш ти чи ні? — весело спитала Таня.

Вона бачила його усмішку. Розуміла сю усмішку, і в ній поволі й холодно підіймалося таке почування, яке буває в людей, що читають листа, де з перших слів чується звістка про нещастя.

І проте Таня всміхалась весело і впевнено. Свідомістю вона була твердо переконана, що він не піде, не захоче піти, що він зараз відмовить їй і нахаба покарана буде сама собою.

Але Шурка, зовсім не бажаючи того сказати, неголосно відповів:

— Піду.

І широкими, винуватими, як у дітей, що нашкодили, очима глянув на неї.

Феня зірвалась з стільця і розлютовано хотіла щось крикнути йому, але Таня, немов знаючи, що вона крикне, схопила її за руку.

— Значить, ти х о ч е ш іти?

Шурка попробував пожартувати:

— Насмілюсь доложити, що хочу... і сподіваюсь, що...

Але Таня перебила його:

— Ти не пі-деш... — роздільно і сильно сказала вона, дивлячись йому просто в очі.

— Чуєш? Ти зостанешся дома!

Аннет, наче здивована цим всім, стояла з піднятими бровами і дивилась то на одного то на другого.

— Але, панове! — нарешті весело, наче не тямлючи скрикнула вона. — Я справді не розумію... Даю вам слово, що доставлю його цілого й здорового... Шурка, не бійтеся! Поїдемо в Moulin Rouge і більше нікуди... Ну, хутко, одягайтеся, який незграбний... Смішний, чогось змішався... Ну?

І злегка штовхнула його рукою. Шурка безвільно
нерішучо посунувсь до прихожої.

— Шурка! — крикнула Таня. — Ти не смієш іти.
ви, пані... — раптом повернулась вона до Аннет, але ту
же здержала себе: ні, т а к не треба.

— Шурка!!

Вона піднесла голос. Шурка оглянувся. Все одно. —
нехай! Вона навіть на с е піде. Нехай!

І надаючи свому голосу як мога більше сили і пр
страсти, підкреслюючи се, вона сказала:

— Я тобі наказую не йти. Чуєш? Ти не смієш!!

Аннет все так само весело, приймаючи все як жар
сплеснула руками.

— Матінки! Які страхітя! Ні, Шурка, ви, як соціяліс
повинні боротися з таким деспотизмом. Революція! Ге
тиранів! Ідемо!

І схопивши Шурку під руку, з реготом потягла йо
до прихожої. По дорозі вона оглядалася, хитала головою
сміючись кричала:

— Ура! Наша взяла!... До побачення!

Таня стояла і мовчки дивилася їм у слід. Широки
рот її щільно зімкнувся, щоки стали блідо-жовтими, — о
ного кольору з носом і лобом; очі дивилися широко й зд
вовано.

Ось пройшло в дверях довге, чорне пальто Аннет і з
кивало її усміхнене облича з двома пучками кіс, що лягл
над ухами немов двоє великих сірих слимаків. Ось Шурк
в капелюсі, з зігнутою спиною, тонкий і високий. Облич
не повернулось. Ось грюкнули двері. Як тихо і дивно. Щ
мить і дзвенить десь.

— Трряпка! Меррзотник! Інтеліґент! — зірвалась Ф
ня з місця і, шпурнувши книгу в куток, вирівнялась п
ред Танею:

— Ну? Так се — ваша соціялістична любов? Так? Се та любов, яку ви собі на ціле життя вибрали? Так? Се — горобине кохання. се підлота й мерзота!! Дозьвольте вам заявити се.

Таня здивовано глянула на неї. Як вона може так говорити про се. Як взагалі, можна про се зараз говорити. Про се!

Вона мовчки пройшла до себе, не чуючи крику Фені.

Спочатку думок не було ніяких. Якийсь дзвін, біль, горячі хвилі чогось пекучого; кудись треба зараз же бігти, кричати й хапати, чомусь не треба бігти, чомусь треба сісти й притулитися до спинки канапи, міцно, міцно, треба сісти і щось зібрати, щось вловити, зрозуміти, побачити. Ні!

Вона схоплювалась і знов сідала.

Зараз їй ясно стало тільки те, що він пішов, що раніше брехав їй, що «муть» була не тільки з нею. Се було ясно тепер. Але за сим ховався, вона почувала, цілий ряд неминучих наслідків.

І от поволі, з трудом, ухиляючись на бік і повертаючись, вона почала переходити від одного до другого.

Феня пару разів зазирала до неї, заговорювала, але Таня мовчки і серйозно-тупо дивилася на неї і знов переводила погляд на умивальник.

— Я йду, Таня! — стоючи перед нею одягнена, голосно сказала Феня.

Таня подивилася подумала і відповіла:

— Гаразд... ідіть...

— Я дверей не замикаю...

— Так, не замикайте.

Феня поволі вийшла, а Таня все в тій самій позі далі сиділа, не зводячи напружених, непорушних очей з умивальника.

VII.

Так її застала Мері. Сьогодня Мері одягнена була просто і строго: темносине англійське убрання, що обрисовувало чистими плавними лініями її високу постать; на голові мягка, кругла шапочка з соболю, на шиї соболяче хутро, в руках така сама муфта. Ясно-золотисте волосся легкими хвилями йшло з під шапочки за шию. Вона похожа була на породисту англійку, вродливу, розумну.

Таня зраділа їй надзвичайно.

— Як добре, що ви прийшли. Ах. як добре! Я дуже рада. Сідайте, Мері...

Але Мері взяла її за плечі, підвела до світла, і дивлячись їй в облича своїми великими, темносірими, привабливими очима запитала:

Олександр був учора?

Таня здивовано повела головою, подумала і сказала

— Н-ні... Не памятаю. Ні, не був.

Мері ще глянула на неї, потім засміялася, поцілувала й вимовила:

— Невеличкий експериментік... Ну, Танюк, я прийшла до вас побалакати... Прикрийте вашу лямпочку ґазетою, сідайте в один куточок на диванчик. — я в другий до діла... Гаразд? Чого дивитесь на мене? Се ваші сходи так впливають... Для сухотних се не годиться...

«Ні, тут не сходи. Щось більше за сходи. Сей негарний румянець, підозрілий блеск очей.»

Таня нічого не відповіла і зробила все, як сказала Мері. Мері роздяглась, накинула на плечі футро, загорнулась в нього і вмостилась в куточку канапи.

— Поправте, дівчинко, ґазету, — світла багато. Я, як летюча миша, не люблю його... Ось так, спасибі...

В мягкій, жовтявій напівтьмі підозріло й ярко блищали точки її очей.

— Ну, от... Тепер говоріть... Памятаєте, як ми в на-ій камері сутінкі проводили?... Саме в сей час, рік тому...-а? Ось уже й сумно... Сумно за камерою. Ніколи б сього оді не подумала... А памятаєте, як Феня проводила тридцятлітню війну» з-за квартирки? А ваші записочки о Шурки... А де він?...

Таня не зраву відповіла.

— Він пішов з Аннет...

— З Аннет? О, біднятко!... Ви ревнуєте? Еге?

— Ні, не ревную...

Мері хвилиночку дивилася на неї, наче бажаючи спи-ати щось важне й серйозне. «Ні, не тепер. Потім».

— Ну, й розумно робите. Вони не варті сього... За-евняю вас, Танюк мій хороший... Не варті вони, дурні. ось наприклад... Ха-ха-ха!... Яка, Танюсь, цікава історія трапилася зо мною вчора. Я неодмінно розповім її вам. Ви удете самим соромливим способом червоніти, але я в тем-ноті не бачитиму.

І все так само сміючись, вона щільнійше закуталась в футро.

— Слухайте... Вийшла я вчора у вечорі трошки перей-тися, — я тільки вечорами вихожу як вам відомо. — Іду по Saint Germain. Іду, роздивляюсь, не кваплюся. Бачу: де мужчина, елеґантний, стрункий, молодий. — Почекай-те, Танюсик, червоніти. Се дрібниці. — Порівнявся зо мною, заглянув в лице і пішов далі. Розумієте: пішов далі як ні в чім не бувало і не обертається. Ах ти каналія, че-кай же! А я була трошки «в стані духа». Загорілась в мені кров. Догоняю його і зупиняю. «Monsieur, ви жонаті?» «Ні». Дивиться на всі очі. А очі чудові, французькі, поро-дисті, оксамитні. І мужчина нічого: міцний, свіжий, силь-ний. — Можете трохи почервоніти. — Так. Майже і не француз. «Bon!» — говорю. — «Чи не хочете в такому разі зайти до мене, провести вечір зо мною? Мені самій нудно.

—Червонійте, Таня, червонійте. — Я. мовляв, не прости тутка і грошей з вас не візьму. Ви мені подобаєтесь!. Збентежився бідний, не вірить. Але вже вагається, огля дає. Нічого, — видно, подобалася... Ну, словом, привел до себе... І уявіть собі, зацікавив він мене: зовсім не фран цуз, — не розсипається, не присягається вічно кохат бентежиться навіть. «Тільки ось що, кажу, ви повинні мене цілу ніч провести і не спати. Я сплю удень. Се — насамперед. Згоджуєтесь? Можете?» — «Згожуюсь, можу! — Усміхається, каналія. Добре почекай... Ви слухаєт Танька?

— Слухаю... — ледве чутно обізвалась Таня.

— Ну, слухайте і не хвилюйтесь. Та се я тільки мож не хвилюватися... Ну, та до чорта... «По друге, кажу, па не, я — сухотна. Розумієте? Не боїтеся заразитись?» На віть не замислився. «Ні трошки». «Très bien!» — Запали ла я свої огні, привела його в «кімнату кохання«... куріни зробила... Яке куріння в мене тепер, Танюсь! Ніжне, сумо вите, перше кохання викликає в памяти. Таке воно. При ходьте, зроблю. Та правда, у вас і кохання ще не було Ну, се на бік... Зовсім засліплений мій оксамитний фран цуз. «Хто ви така?» — питає. — Така, що доживає сво дні як найбезглуздійше і найкрасивійше. Мені рік ще жи ти. Хочу упитися всім, що є, хочу все знати, все воплоти ти, зруйнувати і висміяти». — Регочуся. Нічого, видно не розуміє. Дивиться — малюнки, книги, журнали. Ан ґлійські його здивували. «Ви читаєте по-анґлійськи?» — «По-анґлійськи, по французьки, по німецьки, по італійськи по російськи, по українськи»... Останнього, — обурюйтес Таня! — він не знає. «По якому?» — По українськи, го ворю. — Нарід такий є, красивий, поетичний, як італійц Тридцять міліонів їх є». — Здивований. «Де ж вони?! «На місяці!» — регочуся. — «Ви з сього народу?» Ні, я — руська, а се наші сусіди»... Не розуміє. А фільософсь

нги до краю придавили його. — «Ви займаєтесь філо-
офією?» — «Люблю». «Ви дивна жінка». — А головне,
гата. Се краще за все, говорю, правда? І ось дивіться.
анюша, балакаємо ми так і починаю я помічати, що мій
ранцуз стає все спокійнійший, спокійнійший, дивно по-
ядає на мене, сумовито якось, чуло. — «Що се ви кислий
кий? — говорю. — Роздягайтесь». — Глянув він на ме-
е... Страшенно жалісно, так наче аж за серце його схопи-
о. «Ні, — каже, — я не можу тепер»... Ну, бачили ви та-
ого ідіота, Танюша моя мила? Такого дурного, дивного
діота? «Я, каже, поцілую вас, як людину, посижу й піду».
Поцілую», — се, мовляв для того, щоб не думала що боїть-
я заразитися. Посидів, поцілував міцно-міцно і пішов.
Ну, Танька, чи не комічнійша історія? Ха-ха-ха! Хоч як
адержувала, спокушала, — пішов. Взяла я тоді викли-
ала до себе по телєфону одного з своїх обожателів... Тіль-
и... тільки чомусь сердив мене, Танюша, сей мій обожа-
ель... Сердив страшенно!

Вона, по своєму звичаю, витягла наперед гарні цупкі
уки і сильно, пристрастно заломила їх.

Таня сиділа непорушно в свому куточку. За вікном
по асфальтовому бруку чокали копита коней. Коліс не
було чути і, здавалося, по вулиці кудись безперервно бі-
кать похапливі верховці.

— Рік ще жити, Таня, га? — раптом спускаючи руки
на коліна тихо сказала Мері. — Всього рік життя.

— Їдьте з Парижу, Мері, — повільним шепотом озва-
лася Таня.

Мері нервово стріпнулась.

— Що? З Парижа? — Ха! Ні, вибачте... Куди? В
Італію на Капрі, в Давос, Закопане, Крим, Сухум? Лежати
на сонці, пити молочко, ставити термометр і не ворушити-
тись? А за се ще на рік розтягнути сей прекрасний спосіб
життя? О, ні! Рік — та мій! Все моє і все до чорта! Але

що — моє. Таню? Що? Та не треба, не треба про се. Ва
не нудно зо мною? — раптом обірвала вона себе.

— О, Мері!... — з палкою ласкою і докором скрикнул
Таня.

— Правда? А мені все здається, що мене жаліють, ал
що всім мусить бути неймовірно нудно. Знаєте, як буває
нудно читати книгу, знаючи, що є тільки початок, а сер
дини і кінця нема і не можна найти. На що, — правда?
Гарне освітлення зараз... У вас, Таня, затишно і сумно.
так невинно — чисто, що хочеться плакати... Не сміятим
тесь, як заплачу?... Ся бідність обстановки... Та це все часо
ве для вас, все «поки», правда? А для мене не «поки»,
«тільки усього»... Для вас все там попереду, хоч і нічо
не буде. А у мене сього «попереду» нема... Фу, фу! Зан
ла вже, занила. Дурниці, дурниці! Ну, кажіть що-небуд
Швидче! Ну? То ви, значить, ревнуєте Шурку до Аннет
Себто ви сказали, що не ревнуєте. Значить, іменно ревну
те. Але се дурниці, Таня дурниці. Все — дурниці! І р
волюції наші, і соціялізми, і моралі, і мужчини, любови, с
хоти, смерть. Все це — тільки незначні коливання життя
Є в мене одно порівнання. Бачили ви, Танюк, як коли
вається горяче повітря в степу? Сі тремтючі вічні хвил
Над могилами особливо. Бачили? Ось так і життя. Вічн
коливається, а одне з його коливань — се одне якесь нашо
століття. Правда, краса в сьому і... втіха? Проґрес, рух на
перед. Куди наперед? Що буде більше фабрик, аеропла
нів, радія, електрики? Чи ж в сьому поступ? А чи більш
буде сума радощів відносно суми страждань? Більш? І
тільки в сьому проґрес. Бо, як що сього не буде, то до чо
та всі сі радії, аеропляни, фабрики. Нащо вони? Так же
Правда?

Мері вже забула, що хвилину назад вона називала в
це «дурницями». Говорила палко, пристрасно, серйозн

Таня тихо відповіла їй:

— Правда...

— Так? Чудово. Але тоді нехай мені по щирости скажуть: чи меньша стала в нашому століті сума страждань відносно суми радощів людських? Меньша... ніж наприклад в якому небудь пятому, девятому століті? Ніхто не може сього сказати. Чому ж в якому небудь 2153 році ся сума меньша буде, ніж в 1953? Чому? Чому сьому столітю природа дасть привелей? Чому вона поруч з радощами зносить кілька міліонів років ріжні мерзоти і раптом в 2153 році зречеться сеї милої звички? Га? Яку маємо ми, кажучи по щирости, підставу сподіватися цього? Ніякої. Який же тоді поступ? Є поступ у того гарячого повітря? Уперед чи назад рухається воно? Нічого подібного. Рухається, от і все. То вгору, то вниз, то у ліво, то у право. А десь є пункт, від якого воно не може піти і до якого вічно поривається. То є до рівноваги... І більше, Танюк, нема нічого. Нічого. Ви, розуміється, не згоджуєтесь зо мною?

Тані було гарно від її щирого і насмішкувато-сумного голосу. Те здавалось вже не таким величезним, неможливим, непоправним. Воно десь відсунулося.

І проте вона не могла згодитися з Мері.

— Так, я справді з вами не згожуюсь.

— А чому?

Таня помовчала. Вона хотіла відповісти так само щиро й «по совісти».

— Право не знаю... Та тому, що... що по собі почуваю... Я ж росту, йду наперед, розвиваюся... І все, значить так...

— Ну, се... Ха-ха-ха! — раптом засміялась Мері. Але тут же зразу зупинилась і закашлялась. Кашляла довго по овечому, хитаючи головою і мацаючи навколо себе рукою за хусткою. Затихла й обтерла губи. Потім розгорнула хустку і подивилась: темніли червоні плями, як насипані обдерті пелюстки темно-червоної троянди.

Склала, мов нічого не сталося, ще раз обтерла губи і задумано сказала:

— Так, «росту»... Гарно це сказано, але субєктивно. А як почуваєш, що не ростеш? Га? Що тоді? Тоді, Танюк, з'являється обєктивність. А в вас тільки субєктивність. Розумієте? Се дуже прості слова, але вони в багатьох випадках заспокоюють. Скажіть кому-небудь, що він судить обєктивно, і се йому нерозумному, буде як найкращий комплімент. Ось і я собі говорю на потіху компліменти. бо сужу обєктивно, себ-то як людина, Танюся, яка вже ні до чого не здатна, і на все дивиться з боку. Правда ж, се найбільша обєктивність? Що її справді обходять всі ці «вічні питання», великомучеництва, моралі, заповіді? Для неї — се тільки рух світової енергії, якої одпущено для рівноваги, ось стільки на страждання, а ось стільки на радощі. Називайте, мовляв, як хочете — злом, добром, богом, дияволом. Але... коливайтесь. Називайте революцією, реакцією, капіталізмом, соціялізмом. Як хочете. А від рівноваги не втічете. Як хто-небудь тут заплакав, то хтось там уже засміявся. Один здихає, за те иньший родиться. Не можна, — рівновага... Ха-ха-ха! Цікава, властиво машинка, се життя. І ви подивіться, Танюк, — і зрадійте: не тільки з людиною так, а і з світами. Все поривається до неї, до рівноваги... Ось ми наприклад еміґранти: видерли у нас шматок так званої душі, позбавили громадського життя, утворили порожнечу по одній боці, ми і схиляємся в иньший. А як природа не любить спокою і надмірного відхилення, то і заповняє нам порожнечу, — кому картами, кафе, вином, кому коханням, кому Богом, кому сатаною... Хто що переносить краще. Аґітатори, оратори, трибуни, депутати — поробилися розницями, авіяторами... комі-вояжерами, художниками, фокусниками, шклярами... Про партії згадують з іронічною усмішкою... Не можна инакше — порожнеча вимагає заповнення. Инакше — до

гори ногами полетиш. І ті, що відбирають собі життя тут, полетіли догори ногами, не зуміли заповнитися. Так, Таню... Се обидно, але це так... Ви ось наприклад, чому така соромлива? Від чеснот? На жаль — від великої пристрасності... Ха-ха-ха! Вже червонієте? Вірно Таня: хто сором'ливий, той пристрасний. Спитайте досвідченого мужчину... Не можна інакше, — для рівноваги, для охорони орґанізму. Проститутки не соромливі, бо пристрасти вже нема. А як лиш зявляється пристрасть, — зараз же і соромливість. Природа, не бійтесь, свого не упустить, як лихвяр, тут же, будь ласка, по векселю. Образились на мене? Га?

Таня мовчала. Мері підвисшено, трошки зловтішно заміялась.

— Що робити? C'est comme ça, c'est la vie. Oui.

— А знаєте, Мері: — з усмішкою в голосі вимовила Таня, — і вся ця ваша фільософія у вас теж тільки для рівноваги.

Мері випросталась, подумала і раптом голосно розміялася.

— А ви маєте рацію! Щоб не досадно було здихати, давай-по обплюю життя, зведу його до дрібніці, до коливання. Вірно, Таню, їй Богу вірно!... Се ви мені таку помсту за чесноти? Добре сказано! Слово чести, добре. А мені то самій і не спадало на думку... Значить, тепер моя «фільософія» ще вірнійша... Тепер вже до всіх її можна прикласти... Ох, можна прикласти її, можна прикла-а-сти! — знов тужливо витягнула й заломила Мері руки.

Таня відчула, що вона чогось торкнулася. І се «щось» можливо і було тим джерелом, з якого витікала ся фільософія. «Мила, дорога!»

Глибока ніжність обхопила Таню. І від ніжности сеї стало сумно. Пригадалось те.

— Слухайте, Мері, — раптом, стиха хвилюючись почала Таня. — А що ви думаєте про Шурку?

І поставивши се питання вона відчула, що розповісти Мері в с е.

Мері опустила руки і повернулась до Тані.

— Про Шурку? Себ-то, що власне?

Таня прислухувала себе:

— Про... чесноти його... Ви ж не станете заперечати що він... Ну, все одно, ви нічого не знаєте і памятаєте його таким, як і я...

Мері уважно, надзвичайно уважно слухала її. «У них певне, щось трапилося. Мабуть при участи Аннет.»

— Про чесноти...

Мері зупинилась. Здавалось, вона щось рішає про себе, раніше, ніж відповісти.

— Добре! Ви хочете знать мою думку про його чесноти? Себ то про те, що він добрий, любовний, доброзичний і релігійний. Так? Швидче містик... Се? Так?

— Так.

— Гаразд.

Хвилиночку вона вагалась.

— Гаразд. Це все — теж тільки рівновага. Мало? Що він врівноважує? Все те саме, що й инші, тільки... Ви власне, нащо се питаєте? — раптом перебила вона себе.

— Так... цікаво...

— Неправда... Що небудь сталося? Еге? Розповідайте. Сталося? Так?

— Сталося... — стиха обізвалася Таня.

— Розповідайте!...

Таня поволі почала розповідати: про «темну муть» «снзі сни», жах ночей, про біганину до Аннет, про її візиту несподівану й нахабну.

Мері слухала так само уважливо, час від часу ставля ли короткі і суворі запитання.

— Так. Добре... — нарешті вимовила вона: — Зна чить, так і є... Насамперед, Таня, давайте говорити просто

зрозуміло. Добре? Ми — вже не дівчатка... По перше... ardon, ще одне питання: вам приємно коли Шурка обні- є або цілує вас?

— О, ні! — живо сказала Таня і тут же змішалася.

Мері всміхнулась.

— Добре. А Шурка був де не будь, у якого небудь лі- аря, чи професора?

— Так, був... Кажуть, нерви... Так сам Шурка гово- ить.

— А ранійше се в нього було?

— В Росії ні... До вязниці. Вязниця дуже його роз- ила. А потім еміґрація... Голодування, туга недіяль- стъ...

Мері чудно кілька хвилин дивилась на Таню.

— Ну, так ось мої висновки. Перше: ви Шурку не лю- ите.

Таня хутко повернулась до неї.

— Так, Танюк. Одне розумування, тюремне кохання. писочки, мрії. Але кохання немає. Се, голубко, не ко- ання, коли неприємні поцілунки. Та й ви самі, певне, се наєте...

— Мері!

— Ні? А мені здавалося... Ось ви розповідали, а вности ні трішечки... Вас більше за все «жахає» сей кон- раст між гарністю і мерзотою. Але се кожного може «жах- ути»... Кохання немає, нема чого й удавати...

Таня хотіла було протестувати, але тут же відчула, що робитиме се нещиро, вийде фальшиво, не переконуючо. але чому?!

І разом з тим їй стало чомусь легко, як людині, яка уже довго привітно всміхалася і вірила сама в свою при- ітність, але сам на сам з собою з полекшеннєм перестала сміхатися і зрозуміла, що було щось нещире в сій ус- ішці.

«Так, я не люблю його», силкуючись почутити соро[illegible] здивовано подумала вона.

Але сорому не було. Навпаки, зявилося почуття св[illegible] боди. Наче виїхав хтось, хто заважав. Можна виходи[illegible] куди вгодно, приходити коли захочеться. У вечері зас[illegible] паючи вона любила по старій дитячій звичці, придумуь[illegible] ти казки». В нових казках героями бували люди не пох[illegible] жі на Шурку. Від сього бувало соромно, мучило сумлін[illegible] і не йшли в голову казки. Тепер і се можна.

— Ну, Таня, признайтесь...

— Так, ви здається, маєте рацію... — тихо сказа[illegible] Таня.

— Не «здається», а справді. Ну, гаразд! Се, значит[illegible] один висновок. Тепер другий. Вас «жахає» контраст мі[illegible] гарністю його і мерзотою? А се так просто, як глянут[illegible] «обєктивно». Дуже просто. А як прикласти, «рівновагу[illegible] то і зовсім ніякого контрасту нема. Ви знаєте, як я ро[illegible] пізнаю людей? Ось, кажуть мені, який паскудник, негі[illegible] ник сей Іванов. «А що таке?»... — «Та ось те й те, те і т[illegible] Розпусничає, жінці зражує, виробляє підлоти.» «Дуже в[illegible] робляє?» — «Дуже.» Ну, значить, щось урівноважує. А[illegible] жінка дура, або він носить в собі щось хоробливе. І так[illegible] виходить. Чи фізіольоґічно, Танюк, чи анатомічно, психі[illegible] но чи соціяльно, людина завжди в не врівноваженім ста[illegible] завжди врівноважує себе. Від сього і святости і грі[illegible] ности... О, тільки від сього!...

І знов Тані видалось, що Мері наштовхнулась [illegible] щось своє «святе й грішне».

— Так, ваш Шурка гарний приклад. Такі нумері д[illegible] же цінуються вченими. Різкий, типовий, відокремлен[illegible] від сторонніх явищ. Хочете, зробимо вівісекцію над ни[illegible] Гаразд. Перше. Чому він реліґійний? І чому раптом се [illegible] кордоном трапилося? Ранійше ж, ви кажете, не було?

— Ні. — відповіла Таня. Вона з почуттям ніяковости разом з тим полекшення помічала, що слухає міркування Мері про Шурку навіть з цікавістю, як про чоловіка, за кого їй вже не треба соромитися й боліти.

— Гаразд. Тут же і «муть» зявилася? Раніше не було?

— Так він каже.

— Повіримо. «Муть», розуміється, річ патольогічна, ненормальність.

— Чому? здивувалася Таня.

Мері засміялась.

— Ах ви, дорослa дівчинка! Та тому, що так не роблять в с і. Всі — нормальність. В науці як ваша «муть» називається...

Мері зупинилась і вимовила слово, яке своєю несподіванкою і жахливим змістом в першу хвилину приголомшило Таню.

Вона чула се слово, чула про багато иньших паскудств, але щоб се могло торкнутися її, близьких їй людей, щоб з якогось «там десь» перейшло до неї, се... се...

— Ні, се неможливо! Се... Ні, Мері, що ви говорите! Фу, яка погань!

Мері тихо всміхаючись, зацікавлена, дивилася на неї. Як налякало с л о в о. Тепер слово вбє все. Коли б навіть любов була, воно б вбило її.

— Чому ж погань?

— Ну, Мері!... Як ви можете се говорити! Шурка... і такий! Ні... Все, що угодно, але не се...

— Чому Шурка не може? Чому я можу хорувати на туберкульоз, а він не може на щось инше?... А ви знаєте, щастиво, чому ваш вплив на нього меньший, ніж Аннет? Ні? Бо вона бє його по щоках, а ви не бєте!

Таня хутко вирівнялась і мовчки, широко розкривши очі, дивилася на Мері.

— Се правда? — нарешті пошепки кинула вона.

— Правда... — тихо відповіла Мері.

Вони помовчали. За вікном цокали копита коней. Ві далека гудів Париж.

— Я сього не знала, — вимовила Таня.

Мері подобався її тон: нічого зайвого і фальшивої «Умниця, вміє справлятися».

— Ось чому, Таня, коли я читаю про сі наші богош кання, святости і чесноти, мені мимохіть хочеться чита Крафт-Ебінґа. Дуже безпосередньо після еротичної і рі ної иншої російської «мути» зявились сі містицизми, дуже вже пристрасні походи на «половиків», сі незрозум лі богорублення і богошукання...

Таня мовчала. «Вона» бє його по щоках. І т о м у в біжить до неї. Що ж се?! Як же се можливо?! Значи він може любити тільки того, хто його битиме, зневажит ме?!»

— Я нічого не розумію, Мері... — тужливо вимови вона. — Як же він не розуміє сього... жаху?! Як же він

— О, ні він його розуміє... — Мері зітхнула — То й молитви сі... Сексуальні ненормальности часто звязуют ся з побільшеною релігійністю. Хто його знає, як пояснит сей звязок, —фізично чи психічно. Психольоґічно біль зрозуміло. Хорий розуміє сей «жах», почуває, шукає р ратунку. Лікарі — що? «Нерви, спадковість». Помочи путящого нічого з їх балаканини. А «жах» лишаєть «Муть» все так само таємнича, незрозуміла, загадкова грішна, перестушна. Звідки вона? Ніхто не знає. Хто м може? Ніхто. Сього не може бути! Чому він мусить г гибати, з якої речі? Є порятунок. Він там, де й «жах». невідомому, незрозумілому і могутньому: в Бозі. Ось в схема. Наштовхнутися на Бога зовсім нетрудно. І ч слабійшою чує себе людина, безпорадійшою, тим лег

їй знайти Бога. І чим більший «жах», тим гарячійша, пристрастнійша молитва й віра.

— Значить, вся його «лагідність», добрість, любовність, все се... тільки рівновага? — похмуро вимовила Таня.

— Ну, в с е ні... Почасти, так.

— Ні, все! — рішучо і з злістю хитнула Таня головою. — Все! Справді, після Аннет він завжди любовнійше ніж?... Ну, добре. Кінець тепер. Годі!

— Вже не «здається»? — тихо і, як почулося Тані, з усмішкою кинула Мері.

— Так, не здається! — погордливо ствердила вона. — Не м о ж е здаватися. Я можу любити людину, яка сама по собі... така, а не тому, що її відхльостали по щоках! О, яка мерзота!

— Він недужий, Таню...

— Значить, ріжні негідники і провокатори теж недужі?

— Розуміється. Здебільшого... Вища мораль — здоровля й сила.

— Ні! Не згожуюсь. Є ще особиста воля, свідомість, закон.

— Лиха ж з вас соціяльдемократка... Я, есерка, краща за вас... Але се тому, що ви здорові й сильні. Ослабнете, втомитеся, — зробитесь улягливійші, вибачливійші...

— О, ніколи!

— Побачите...

Мері говорила все тихше й тихше. В голосі чути було сумливу задуму, печаль. Немов вдивлялась в далеке, давнє, без вороття минуле.

— Так, — сильно зітхнула вона. — Будете, Таню... А поки... будьте такою, як є... Се краще... Ну, а я вже піду!

Мері підвелася й почала одягатися, поводячи то головою, то плечима перед зеркалом.

— Ви знаєте, що вчора зробив Олександр? — раптом не оглядаючись, голосно спитала вона:

— Ні, не знаю... А що?

Тані почулося щось дивне в голосі Мері.

— Хотів отруїтися... Ну, чи не ідіот? повернулась Мері од зеркала.

— Чому? — тихо вихопилося в Тані.

— Тому що не може без мене жити. Ха! Скарб, бачите, надзвичайний. Будь що будь хоче схопити від мене туберкульоз, тому просить якінкою бути. Ну, а я волію щоб люди самі себе вбивали, ніж бути їх убійцею... Що ви такими великими очима дивитися? Ну, прощайте. Таню, Заходте частійше... Я вас трошки посержу, вам се можна собі дозволити... А мені теж приємно...

Вона нахилилась до Тані, поцілувала її в чоло, легким рухом закинула хутро за шию і вийшла.

VIII.

Вийшовши з робітні, Хома зараз же під ліхтарнею помітив елеґантну постать Ґломбінського. Напевне давно вже очікував, — лице зле, нетерпляче. Хутко підходить.

— Добри-вечір! Що дивитеся так на мене? Я маю до вас справу. Що?

— Кажіть вашу справу, — спокійно сказав Хома, насовуючи капелюха на чоло.

Ґломбінський не одривав від нього допитливого і злого погляду.

«Се похмуре напівживотне, се грубе бидло, розуміється ся не признається. Ну, гаразд!»

— Справа моя така, що якийсь лайдак і погань гидка прислав Тані пятьдесять франків! Ось яка моя справа.

Хома, не дивлячись на нього, байдуже кинув:

— А мені що до сього?

— Як що? Но, маєш! Се дуже гарне діло. Як вона буде що-дня одержувати пятьдесять франків, то як я можу виграти наше парі...

Хома хутко глянув на нього.

— Що? розуміється, парі... Ви, може, будете всім говорити инше, але я з вами заложився... Прошу се памятати... А як кожна погань присилатиме їй пятьдесять франків...

— Хто ж їй прислав?

— А я знаю? Но! Він не написав свого справжнього имення... Розуміється! Се дуже благородно й хитро... Се називається... Дуже шляхетно! Так!

Хома рівно й спкійно сказав:

— В ваших словах я вгадую натяк на мене. Мені не було ніякої рації посилати їй гроші, коли я наняв вас для того, щоб ви грішми ж її спокусили...

— Но, прошу! — спалахнув Ґломбінський! — Хто мене наймає? Що? Ми заложилися. Але я не позволю так висловлюватися!

— Не кричіть, прохожі слухають... — кинув Хома.

— Я плюю на прохожих! Но, маєш: «наймаю»... Се мені подобається... Ха!

— Значить, наша умова розривається?

Ґломбінський з ненавистю покосився на Хому. «Се дурне бидло, здається, йде вже назад. Ну, ні, як з такими напівтварюками церемонитись, то се вже западто».

— Я умови не розриваю... Мені сього не треба. Як раніше я своє парі держу. Ми заклалися що я Таню зроблю своєю содержанкою. Що? Ні? І я зроблю... Вона ще сьогодня мені сказала, що подумає. Гроші сі вона викине, вона не жебрачка і... Але вона може і не викинути... Але все одно, я парі виграю. Се — факт. Що?

— Ви певні?

— Так, я певен... Все одно, як се вже сталося...

— Ви одержите свої пятьсот франків.

— Так, але я не маю за що... я не маю з чого платити Тані... Мені треба позичити грошей... Ви мені дайте двісті франків зараз... Бо я не знаю, чи дасте ви мені тоді... Що? Я не знаю, ось і все... Я хочу одержати своє парі...

Хома зрозумів, що діла Ґломбінського у Тані зовсім кепські. Остільки кепські, що напевне нема ніякої надії. Тому спішить хоч що-небудь дірвати.

— Добре, я вам дам двісті франків — вимовив він поволі...

Ґломбінський звисока кинув:

— Се буде гарно...

І одержавши гроші, поважно додав:

— Я думаю, що за тижнів три ви мені дасте вже решту парі... Adieu!

І недбало торкнувшись рукою канелюха, повернув в иньший бік.

Дома Хома знайшов під дверима листа. Впізнавши руку Аннет, він кинув в відро до помийниці і саме зібрався роздягнутися, як почулося стукотіння.

Хома не відповів і стояв не рухаючись. Стукотіння повторилося. Потім зарипіли двери і у кухню увійшла жінка.

— Дома? — розлягся веселий, і як почулося Хомі, надто веселий голос Тані.

Хома мовчки пійшов їй на зустріч.

— Чому ж ви не одкликаєтесь? Га? — входячи в кімнату хутко вимовила Таня. — Драстуйте. Чули мов стукотіння?

— Чув. — сухо відповів Хома.

Таня не чекала очевидно такої відповіди. Але засміялася.

— І не хотіли, щоб нарушали ваші звички? Я і так довго вагалася, чи йти до вас... Всі лякали, що ви викинете мене зараз же... На те й похоже... Але в мене є справа... Дуже... Не те, що важна, але цікава.

Говорючи вона кидала навкруги себе цікаві погляди... «Справді, мрачний барліг якийсь. Стружки... Не ліжко, а ноші з покійником.»

— Я слухаю... — сказав Хома.

— Справа моя ось яка... Не можна присісти? Я на одну хвилину, дуже втомилася, йшла пішки...

Хома мовчки поставив їй стільця. Сам взяв табурет і сів проти неї при столі. Обличча його було більш стягнуте й жорстоке ніж звичайно. Очі холодно й похмуро розглядали Таню.

— Так, справа ось яка... Мені хтось почтою прислав пятьдесять франків... Адреса того, хто прислав, прибрана я провірила. Мене дуже цікавить, хто се міг бути, сей великодушний і таємничий благотворитель...

І всімхаючись уважно дивилася йому просто в вічі. Але очі Хоми все так само холодно й сухо чекали.

Таня трішки змішалася і почервоніла.

— Ви вибачте мені, — жвавійше заговорила вона, — але я скажу правду, у нас зявилося підозріння, що се ви післали, як єдина багата людина з нашої компанії. Є ще Мері, одна моя приятелька, але се не вона. І Ґломбінський до того твердо впевняв мене, що се — ви.

— А Ґломбінський звідки про се довідався? — процідив Хома.

— Йому так здалося... Але я бачу, що се дурниці... Ви ж не посилали?

— Ні...

— Ну, розуміється... Дивно, хто б се міг бути? Але все одно, сі гроші я однесу в еміґрантську касу. Так і вам хотіла заявити, як би виявилося що ви. І вилаяти при

ім... Але помилилась... Ну, ось і вся моя справа. Тепер можу вас увільнити від мук, яких ви зазнаєте, приймаючи гостя в... в вашій барлозі... Слухайте, Хома, скажіть по щирости, чому ви так... влаштувалися?

І Таня зі своїм ймовірно-ласкавим, трошечки наївним і лукавим виглядом зазирнула йому в обличя.

— Чому? Га? Бо-же всім відомо, що ви раніпіше жили, як, як всі смертні... І раптом така... страшна конура... і справді, ні одної книги. Ви нічого не читаєте?

Хома з тим самим виглядом слухав її.

— Ні, не читаю.

— Чому?

Хома не зразу одповів. Потім, ледви пропускаючи слова крізь зуби, вимовив:

— А як вам здається: як би кожний став вас питати, через що й на-що ви живете так, а не инакше, се вам було б зручно?

Тані стало ніяково. Справді, трошечки настирливо. Але чому він завжди так черство дивиться і не всміхнеться ні разу? Бо бачила як вона в нього зовсім инше лице.

— А що ж тут незручного? — проте вела вона далі. — Питайте, я буду все одповідати. Будь ласка... Вам се непріємно? То ви так і кажіть... Але я тому тільки спитала, що не вірю вам...

Хома з легким здивованням повів головою.

— Не вірю сій страшній мрачности, аскетизму. Три-чотирі місяці тому ви не виходили з кафе... і ріжних місць, а тепер раптом... така келія... Як хочете, а не вселяє ймовірности. А потім...

Таня зупинилася. «Фу, яка дурна, з якої речі прив'язалася до нього?! Неделікатно, нерозумно.»

— А потім?... — мимоволі повторив Хома.

— А потім... а потім, коли хочете, я не так давно бачила вас і з инпшим обличям. Памятаєте, ви були колись,

місяць тому чи більше у Косоротових? Ви мене не бачили, — я заходила на хвилинку. А я вас бачила ви, сиділи в сусідній хаті і думали, що на вас ніхто не дивиться. А на колінах у вас був маленький Костик... Памятаєте? І похожі ви були тоді не на суворого аскета, а на... Костика... І сміялися ви і сяли так само...

Вона зупинилась. Хома встав і одійшов до станка. Ніби щось пригадавши, він почав возитися коло нього.

— Нічого, кажіть далі... Я мушу тут зробити одну річ, щоб не забути... Я слухаю.

Голос його згучав по давньому твердо й «черство». Але коли він повернувся й сів на своє місце, Тані видалося що смагляве, худе лице його на легких ямках під вилицями було темнійше, немов туди прилила кров. Може се від того, що він нахилявся над станком?

— Ну-с, я вас слухаю.

Таня усміхнулася.

— Се все... Більше нічого не маю сказати. Ну, дурниці все, — раптом підвелася вона. — Вибачте, Хома, що справила вам неприємність. Сама не знаю, що зо мною, мов дівчинка яка! До побачення. Не гнівайтесь. — їй Богу, я не з дурної цікавісти, а... і сама не знаю... Ну, до побачення!...

Вона простягла руку. Хома мовчки встав і мовчки стиснув її. І несподівано запитав:

— Ви дуже спішите?

— Я? Ні, не дуже... Але як ви, напевне, чекаєте, не дочекаєтесь, коли я піду. Як що дозволите, я ще на хвилинку відпочину... Можна? Спасибі. Властиво, як хочете, ви мене дуже цікавите і тому я хочу ще відпочити... Хочу побалакати з вами... Але яка непривітна кімната!... Навіть занавісок нема... Як що ви так ховаєтеся від людей, то хоч занавіски зробіть... сюди як все видно...

— Ні, там глуха стіна — мимоволі всміхнувшись, сказав Хома.

Таня бачила сю усмішку, але удала, що не помітила її.

— Ну, все-таки... І двері замикати треба, а то ключ стирчить в замку, — значить дома.

— Я замикаю. Сьогодня забув.

Таня помовчала.

— А нащо сей станок у вас? Працюєте?

— Так.

— Але як ви працюєте в робітні?

— Се святами і вечорами...

— На віщо ж ви працюєте? У вас же є гроші?

Хома помовчав.

— Працюю, бо хочеться... — сухо сказав він.

Таня хутко глянула на нього і знов подивилась навкруги.

Весь куток заткання порохнявою, волохатою павутиною, давня — видко. І раптом їй стало шкода сього худорлявого, дивного чудака. Чи від павутини, чи від холоду довго непаленої кімнати, чи від похмурих, твердо зібраних горбочків над бровами?

— Я вам надокучила? Правда — мягко й ласкаво подивилася вона на нього.

— Вибачте, я сама знаю, що говорю з вами не так, як слід. Я зараз піду... Посижу ще трошки і піду. Знаєте, ви дуже подібні до мого брата. А тому...

Таня злегка почервоніла.

— Проте се мені, може тільки здається, що подібні. Ви знаєте, я иноді плутаю. В мене, бачте, є один метод підходити до людей і він мене збиває. Я дуже несмілива в дійсности... Ви не думаєте? Ні, правда. Я може від того так і надокучаю вам, що...

— Який же в вас метод? — дивлячись в куток спитав Хома.

Таня змішано засміялась, але розповіла. Метод простий, вона змушена була його виробити. Через свою несміливу вдачу чи через що иньше вона ранійше кожну маловідому людину вустрічала вороже й критично. У багатьох людей се єсть, — чомусь насамперед бачити в незнайомих щось погане, некрасиве. І вдоволені, як побачать. Але як помітити се раз і другий в собі, то стане неприємно, соромно і важко.

Таня се помітила; помітила, що почуває себе легче і ширше, коли сього нема. А потім якось сам по собі утворився і власний метод. А метод сей ось який: коли зустрінаєшся з людиною, то треба уявити собі когось з близьких. Коли жінка, то мати чи сестру, подругу, коли мужчина, — батька або брата. І тоді зявляється зовсім иньше відношення до людини.

Хома слухав Таню з важкою, негарною усмішкою. Коли вона замовкла, він все дивився в куток.

— Ну, як ви знаходите мій метод?

— Цікавий метод... — вимовив Хома.

— Ви находите? Ось ви його прикладіть до людей і я певна, перестанете бути таким!...

Хома не одповідав, тільки чомусь скоса подивився на Таню і перестав всміхатися.

І не повертаючись, байдуже і ніби втомлено сказав:

— Як би я по вашому методу почав підходити до людей, то мені б довелося всіх їх різати...

— Се б то чому? — здивувалась Таня.

— Дуже просто... Коли, як ви кажете, підставляти тих людей, яких... т. є. близьких, як ви висловились, людей...

Хома важко встав, поволі роздягся і знов сів, підняявши з підлоги стружку. Очі дивилися втомлено і тупо.

Таня мовчазним притихшим поглядом стежила за ним.

Хома, поклавши лікті на коліна і згнувшись, задумано відривав від стружки тоненьки смуги і кидав їх на землю. Пальці були негарні, товсті на кінцях.

— Коли підставити наприклад батька... — з ледве помітною іронією в голосі почав він тихо. — Останні б сказати вражіння... Засучені, косматі руки, а в руках віжки... І під віжками засічений на смерть брат. За революцію... Образ дійсно того...

Хома кинув стружку, вирівнявся і глянув просто в серйозне, зблідле обличя Тані. Очі стали живійші, гарячіші.

— Бачте, метод може і гарний та наслідки були б инші...

Він встав, переклав з місця на місце якесь знаряддя на станку і повернувся до Тані.

— А то ось, наприклад, є теж близький, як ви висловились... Був у мене приятель, товариш дитинства, Андрій Калениченко... Дуже близький був, ближче може і не був і не буває. Все життя укупі, в партії, в засланню, в тюрмі... І оказується — провокатор. Пять років провокатор! І весь час в і и мене сажав. Три місяці тільки як довідався... Це теж нічого, га?

Таня не ворушилася і мовчки, похмуро-уважливо дивилася на Хому.

— Ну, а то ще один приклад... Се коли жінку підставити... — усміхнувся Хома.

— Жінка в мене була... Теж дуже близька... Після тюрми я втік за кордон і хотів її виписати, а вона... зійшлась з тим жандармом, що вів мою справу.

— Се б то як?! — пошепки вимовила Таня.

— З жандармом... офіцером, розуміється...

— Покохала вона його?

— Ну, яке там кохання у гадів! Гроші, роскіш, виго ди... Так і написала. Соціялізм, революції, се мовляв, ди

яче захоплення, дурниця, а вона хоче «взяти все від жит-
я»... Ну-с, коли підставити таку фіґуру, що може вийти?
'а?

Хома знов підняв стружку, помпяв в руках і понюхав.

— Ви так і лишили жінку? — тихо і нерішучо запи-
ала Таня.

Хома струснув з рук жовті зімняті смужки дерева і
оротко сказав:

— Ні, я так її не лишив.

І підійшовши до столу, почав поправляти лямпочку,
ка швидко заблимала, паче закликала до себе. Таня, не
овертаючись, чекала.

— Спочатку я хотів просто забити її, — раптом гостро
очав Хома. — Але се дурацький спосіб, розуміється... То-
і ж я одержав спадок від батька, — його вбили мужики.
'улак був селянський. Тисяч сорок награбував папаша...

— Позвольте — живо сказала Таня. — Се може ті гро-
і... себ то...

— Еге, се там моя ніби експропріяція... Ось сі гроші
помогли мені. Вона мені писала, що покохала жандарма,
о кохання, мовляв, почуття безпартийне, не політичне.
у, а я її за гроші примусив покохати одного страшенно
идливого полячка- льокая. За пять тисяч вона провела з
им ніч...

— Що ви кажете? — більше лякаючись очей і усміш-
я Хоми, аніж його слів, вимовила Таня.

— Се довга історія. Ну, а кінець той, що я до жінок
дхожу з грошима. Сей метод певнійший. А найкращий
тод — се зовсім не підходити до них. Ні, до жінок, ні до
ужчин.

— Краще піти в барліг? — стиха, обережно сказала
аня.

— Се б то як? — не зрозумів спочатку Хома — і зараз
е похапливо додав: — Ах, так!...

І замовкнув, дивлячись в язичок лямпи.

— Ну-с, вибачайте! — раптом зовсім инакшим сухи
і жорстоким тоном вимовив він. — Я втомився і хочу спо
чити.

Таня зразу здивувалася, потім почервоніла, хутко під
велася і глянула на Хому. Він дивився повз її обличча,
в очах було щось люте й холодне.

Таня простягла руку.

— До побачення. Вибачайте, Хома, як би я знала, щ
вам буде потім неприємно, я би... попрохала вас не розпо
відати...

— Нічого, будь ласка... До побачення...

— Але ви добре зробили, що розповіли... Для ме
добре. Ну, до побачення.

І похапливо стиснувши йому руку, хутко вийшла.

IX.

Гроші Таня віддала до еміґрантської каси і почала ш
кати роботи. По довгих і невтомних пошуканнях їй вд
лося одержати посаду femme de ménage в одній великій як
дівській родині. Робота не зовсім приємна, — мити посу
і прибірати в кімнатах, — але неприємнійш за все було ц
каве співчуття господарів. Вони так наївно й настирл
во розпитували її, що не раз хотілося накрити мокрою га
чіркою товсте обличча madame і піти, ні слова більше
сказавши.

Дома теж було невесело. Феня чомусь хмурилась, не
вувалась, Аркадій і Адольф гризлися, Шурка... Шурка х
див прибитий, принижений, стежив за нею жалібними, бл
гаючими очима і всміхався так, що серце переверталос
Але вона не піддавалась, не згадувала про минуле. Їй бул
соромно... Не заговорювала з ним не від того, що бу
скривджена ним, а через малодушну боязнь жалости. В

же пояснив її мовчання обидою, — се видко було з усмішок очей, покірливо благаючих, винуватих.

І крім всього опанувала її дивна задума. Часто увечорі, прийшовши з роботи, вона сідала в куток канапи і довго сиділа з заплющеними очами. Сиділа й слухала. В грудях, десь дуже глибоко зовсім мимо її волі й відому відбувався якийсь дивний тривожний процес. То сум не зрозумілий, безпричинний задзвенить і не знати, чи плакати треба, чи піти й притиснути до грудей круглу похмуру голову Фені. То неспокій, теж без усякого приводу невідомий, тремтючий серце.

Иноді раптом одягалася й виходила з хати. Заходила до Косоротових, слухала скарги Оксани на чоловіка, йшла до Остапа; але все не те, все немов чогось не зробила. Була у Мері. З Мері щось трапилося, — змінилася вона: щось неприємне, відразливе зявилося в голосі і мові.

Тільки до Хоми не зайшла ні разу. І чомусь, наштовхуючись на бажання зайти до нього, відчувала як палає лице їй. Соромно було? І спішила перейти до иньшого.

Иноді ж безпредметове роздратування так і закіпало в грудях. То Аркадій здавався незносним своїм кривлянням: то пиха і гордовитісь, безпричинна безглузда, то хихикаюче смирення і роблена приниженість.

Феня теж робилася нестерпною. Говорить дурниці, що вуха ріжтуть: носиться зі студентським рухом, як дурень з писаною торбою...

Одного разу перед вечером Таня зайшла до Мері. У неї був Олександр. Коли він підніс на зустріч їй своє величезне, гарне тіло і Таня подала йому руку, то так було, наче вона поклала її на високу полицю.

Мері напівлежала на своїм улюбленім chaise-long'у в сірім шовковім пенюарі. На щоках грав дуже яскравий румянець, — говорила про щось хвилююче, або гірше себе почувала.

— Я вам може перешкодила? — запитала Таня. — Кажіть, я так собі зайшла, можу піти...

— О, ні... — усміхнувся їй Олександр, — ми тут трошки фільософуємо... Ну, як же ся маєте? Все на фабриці?

— Ні фабрику я вже тиждень два як кинула... Тепер так працюю... За femme de ménage...

Вона усміхнулася, але глянувши на Мері, почервоніла: Мері дивлячись в стелю ледви всміхалася тонко, насмішкувато й неприємно.

Олександр по свому звичаю іронічно-смутно, якось дуже прямо дивився в обличя. Завсігди здається, що він чогось чекає від бесідника, але в той час йому вже давно відоме все, що скаже співбесідник, і від сього він всміхається так сумовито-насмішкувато.

То, що він труївся, нічим не відбивалося ні на його обличі, як і ранійше вродливому і трохи «оперному», як говорила Мері, но давньому злегка втомленому або помятому. Ні в рухах, ні в словах, ні в чім. Як би говорила не Мері, Таня мала б сумнів що до правдивости її слів.

Розмова велася далі. Мері поводилася дуже дивно, якось вульгарно і грубо. Олександр силкував не помічати сього, але часом мимохіть червонів і довго дивився на Мері уважним здивовано-сумним поглядом. Тані було болюче й ніяково дивитися на них. Вона ніби чула сей погляд Олександра, що говорив: «Ну чогож тобі треба? Як що тобі важко від моєї присутности, скажи, — і я піду. Я ж нічого від тебе не хочу, ти сама знаєш.»

Але Мері, очевидно, ся німа розмова тільки ще більше нервувала. Вона зробилася ще більш нетерпелива, більш груба. Ні з того ні з сього почала розповідати якийсь поганий жидівський анекдот і важко було слухати і бачити її отверте бажання заченити жидівське походження Олександра.

В сю хвилю в кімнату, не постукавши, увійшла покоївка.

— Mademoiselle! — покликала вона.

Мері замовкла, хутко обернулася і обличча її злісно скривилося:

— Чого вам? Чому входите не постукавши? Що се таке? Забирайтеся геть, дура!

— Mais mademoiselle! — обурено спалахнула покоївка.

— Забирайтеся геть, говорю вам, ідіотка!

Покоївка круто повернулася й мовчки вийшла.

— Погань!... кинула Мері... — Чого очі вилупили. Таня? Не похваляєте? Е, що мені... ріжні там... З кожним сміттям буду церемонитися. Вона кожного разу не стукавши лізе... Та чого їй там треба?

І не дивлячись на здивованих Таню й Олександра, Мері хутко вийшла в їдальню. Там стояли покоївка, вся червона і змішана. Мері підійшла до неї і зазирнувши в обличча. усміхаючись прошептала:

— Моя бідна дівчинка! Дуже неприємно було?

— Так, mademoiselle, я не чекала, що се так неприємно.

— Ну, вибачте, дорога, але я вам дуже-дуже дякую... За се я вам зроблю тепер приємність.

Покоївка стрепенулась.

— О mademoiselle, я зовсім не для сього! Я для вас все готова зробити... Я тільки не думала, що се так... бентежить. Але у вас в Росії пани так завжди поводяться з прислугою?

Мері засміялася.

— Еге, буває й так. Ну, спасибі, Жулето, мені треба йти. Йдіть до себе... Спасибі...

Вона раптом поцілувала її і злегка відштовхнувши оторопілу дівчину, вийшла з їдальні.

Коли вона повернулася, Олександр сидів закривши лице руками і схиливши голову. Таня хмуро перегортала журнал.

— Ідіотка, розуміється, дурниця й нічого більше.

Таня одклала журнал і зустріла Мері гострим, допитливим поглядом.

Мері се помітила.

— Чого дивитеся, Таня? Кажіть, що хочете сказати... Я розмов очима не люблю. Не подобається поводження з прислугою?

— Я не розумію вас... — тихо сказала Таня.

— Дуже шкодую. Незрозумілого нічого нема: отвертійше ніж завжди, от і все. А не подобаєтсья... що ж робити...? Ті, що здихають — завжди люті, ось і просте пояснення. А здоровим легче удавати. Мені ж се набридло. Яка є, така й буду.

Олександр підняв голову.

— На що ти це все, Марусю? — з боязким докором вимовив він.

— Що саме? — роздратовано настрожилась Мері.

— Та і з Жулєтою і... з собою...

— І з собою? Що ж з собою? Ну? Що ж з собою?

— Ти сама знаєш... що...

Мері обурилася.

— Ти вибач мені, — крикливо й грубо перебила вона його, — сьогодня ти рішуче незносний. Рішуче! Якісь дурні фільософування, уваги... Се занадто. Се, знаєш, переходить вже межі всякої приязні... Приязнь зовсім не для того, щоб вислухувати цілими вечорами якусь єрунду. Тобі ще сорок років жити, а мені й сорок місяців за багато... Я хочу їх приємнійше прожити...

— Може мені піти? — сумно вставив Олександр.

— Так, се найкраще.

— В такім разі... — став підводитись Олександр.

— Так, тепер він іде... Попсував вечір і йде... Почекай... Ти мені будеш потрібний.

Олександр покірливо сів знов.

Таня не зводила з Мері очей. «Що се? Гра чи серйозно? Для гри дуже правдиво, дуже щиро звучить голос і блищать очі. А для правди — дуже все неподібне, несподіване, дуже не підходить до Мері.»

Тані важко було зоставатися тут довше, але й піти бракувало відваги.

Мері умостилась на канапі.

— Та говоріть, панове, про щось... Або йдіть... Тільки будь ласка, без ріжних уваг і співчуття... Мені вже досить надокучили всі сі зітхання моїх приятелів, ахи, охи, паточна обережність, квасненьке співчуття. К чорту! Хочу бути хоч на останок собою! Сама собою і більше нічого. Подобається Ґломбінський? Чудесно! Візму й женю з собою. Звінчаємося навіть, се певнійше... Годі мені сантименти розводити, ніколи!

Вона шпурнула ногою вишивану подушку на підлогу. Таня підняла й поклала на стілець. Мері замовкла і витягнувши руки, звиклим жестом сильно заломила їх.

Сей жест холодом сповнив груди Тані: ні, се не комедія.

Олександр про щось їй говорив, вона відповідала машинально. Потім вслухалась і стала відповідати розумнійше, але кожний рух Мері бачила і чула з надзвичайно чутливістю.

— А чому ви на зібраннях ґрупи рідко буваєте? Га? — запитав Олександр.

— Ніколи... На роботі завсігди... Втомляюся.

— А ви не робіть.

Таня підозріло глянула на нього: пасмішкувато — умно всміхається.

— Треба працювати, нема з чого жити...

— Ну, як нема з чого? Ви ж маєте маєток.

— Се — не мій, матері, — сухо кинула Таня.

— Хм! — голосно сказала Мері.

— А ви напишіть матері, щоб прислала вам. — ка зав далі тим самим тоном Олександр. — Працювати не бу дете, будете вільні. А ми вам корисніїшу працю знайде мо. Що з матірю зробиться, як яких сто рублів на місяц випле... Нічого ж не зробиться? Правда? Га? Як ви ду маєте?

— Я сього не можу... Кожний сам себе повинен утри мувати.

Тані неприємна була ся розмова. Але Олександр во так само сумно усміхався і ласкаво дивився на неї.

— Се — правильно. Але ви й будете ж себе утриму вати. Тільки з иншої праці. Ось наприклад є багато ро бітників, що хочуть вчитися. А вчити нема кому. Чому вам не взятися за се? Га? Як ви думаєте?

Таня серйознійше подивилася на нього.

— Вірно. Зараз я вам дам цілу купу «алчущих жаждущих». Га? Чого там! Мамаші вашій нічого не ста неться, а ви вільнійші будете... А то ще більше ніж сто.. Виписуйте та давайте нам, ми вже знайдемо місце ваши грошикам. Що ж фабрика...? Се — гарно. Але не будете ви весь вік так. В Росію поїдете, на фабрику не поступи те...

— Я вчителькою зроблюся...

Мері знов голосно усміхнулась. Таня почервоніла.

— Ну от! — підхопив Олександр. — Чому ж тут не можете бути вчителькою?

— Вірно! — обізвалася Мері.

— Гаразд! — раптом сполахнувши, згодилась Таня. — Я згожуюсь. Ви маєте рацію. Сьогодня ж пішлю матері телєграму, нехай вишле двісті рублів. Ви, Мері, не можете позичити мені тепер франків сто?

Мері поволі повернула до неї лице і з насмішкою відповіла:

— Ні, не можу...

— Дуже шкода... Ну, це все одно... То коли ж можна почати?

І раптом їй соромно стало: через усмішку роздратованої жінки т а к і постанови.

А проте, се треба ще обміркувати, — додала вона похмуро. — Се — дуже серйозно. Так не можна...

— Та що ж тут обмірковувати? — підхопила Мері. — Шлях до соціялістичних святців... Дивно... Дивуюсь вам. Перед вами відразу розкриваються ворота царства Божого, а ви... обміркувати...

Таня не стерпіла і глянула їй в обличя: очі лихі, усмішка недобра.

— А я все таки хочу обміркувати, вимовила вона відвертаючись і знов звертаючись до Олександра.

І Олександрові й Тані всіма силами хотілося говорити про щось таке, що не має відношення до того, що сталося. Піти тепер же, не загладивши хоч трохи важкого враження. було неможливо. Обоє почували се і старалися говорити про гурток по змозі щиро й захоплено. Спочатку се змагання було помірне, але потім Таня серйозно захопилася і забула про Мері, яка чомусь лежала зовсім тихо.

Нарешті у них склалося навіть кілька планів. Мету було осягнуто, легче почувалося.

Таня зовсім оживлена, скочила й сказала:

— Чудесно! Зараз біжу на почту... Ми притягнемо ще публіку... Ви Хому знаєте? Як ви думаєте? Він здатний?

— Еге, він колись добрим пропагандистом був. Тільки ледви чи згодиться він.

— Згодиться! — Хитнула Таня головою і чомусь почервоніла, силкуючись відвернутися від Мері.

Але та з насмішкуватим виглядом розглядала лінного амура на стелі і похитувала носком чепурного високого черевика.

— Слухай, Олександр! — раптом підвелася вона і втомлено потяглася. — Чи не можеш ти зробити мені одну послугу...

Таня і Олександр замовкли.

— Я до вас зайду поговорити ще! — живо, швидко кинула Таня Олександрові й простягла руку Мері.

— До побачення, я йду...

— Поспішаєте на почту? — недбало кинула Мері.

— Так. На почту.

— Посидьте трошки... Маю до вас невеличку справу... Будь ласка... Дві хвилинки. Спасибі... Слухай, Олександр: не вслужбу, ав дружбу — поїдь зараз до Ґломбінського і попроси його сьогодня не приїздити. Нехай завтра в сю пору... Скажи, що дуже вибачаюсь, але я дуже втомлена... Маючи такий вигляд, я не можу приймати людей, які... Ну, все одно... Поїдеш?

Вона виглядала справді дуже втомленою, але Таня все-таки не розуміла: таке доручення давати О л е к с а н д р о в і.

Але Олександр бачив тільки одну її втому.

— Так тобі слід лягти... А я застану його, як ти думаєш? Га?

— Застанеш, він в сю пору дома. Тільки будь ласка не забудь перепросити і скажи, що завтра...

— Так, так, не забуду... Завтра в сю пору... Зараз їду... Візьму візника, щоб швидче... Ти ляжеш? Еге?

— Еге! — грубо відказала Мері, ледви ховаючи нетерплячку. — Ну до побачення, йди швидче.

— Іду, іду...

Олександр на швидку попрощався і майже вибіг до виходу.

— То ви заходьте, — оглянувшись коло порогу, гук-в він Тані. — Завтра ж. Чекатиму вас.

— Добре, — хитнула Таня головою.

Що-йно Олександр вийшов, Мері знесилено опустила-на канапу і ніжно притягла до себе Таню.

— Сідайте, Танюк... — сказала вона і, бачачи здиво-ння Тані, розсміялася.

Таня одвела її руку.

— Се все була гра, Мері?!

—Ну, розуміється, дівчинко ви дурненька. Дуже обра-лися на мене? А покоївку бідну як обробила!

— Як, теж... удано?!

— Еге... Навіть за її згодою... Ось на які штуки скаємось... Ну, скажіть, по совісти, як ви думаєте, чи вірив він чи ні?

— Господи! — з мимовольним болем досади скрикну-Таня. — Та навіщо вам се?

— Віднадити... — коротко сказала Мері і засміялася.

Таня мовчала, пригадуючи все поводіння Мері.

— Ну, як ви думаєте, повірив? «Га, як ви думаєте?» Було зовсім похоже на Олександра, але Таня навіть усміхнулась. Було в голосі Мері щось таке, що сміх в би кощунством.

— Не знаю Мері, чи він повірив чи ні, а йому було уже важко... І він вас дуже любить, а ви його... А з омбінським зовсім негарно...

Мері, здавалося, не слухала її. Взяла з столику порт-оне, вийняла зімняту стофранкову асіґнацію і подала ані.

— Се для робітників. Тільки не кажіть поки Олек-ндрові... Я знаю, що він мені не вірить, а все таки треба робувати довести гру до чого-небудь... Ах, Танюк, по-ядьте мені щось радикальне! Вже що я не робила, мало на очах його цілувалася з иньшими, ось послала його

до сього паскудного полячка. Вже за одне те, що ся
гань може подобатися, мені б гидко стало. А йому я
гуся вода... Навіть з самогубства його сміялася, в си
ляції обвинувачувала. Нічого. Що робити Таню, га?
ви думаєте?»

— Не знаю, Мері... — тихо сказала Таня, машиналь
розглажуючи асіґнацію. Потім стріпнулась, встала і ви
вила:

— Ну, я піду... Ви б лягли, Мері, ви втомилис
Засніть трохи.

Мері приклала руки до висків.

— Ні, спати не буду... Голова трошки болить... Пі
грати... Музика тим гарна, що під неї не можна льоґіч
думати... Ну, до побачення... Приходьте ж повідомити
з гуртком. Дуже радію, що ви сю анахронічну фабрику
«заробітки» залишили... Се так завжди дряпало в вас...
розумію, розумію, Танюк! Але тут теж тільки рівнова
сил багато, рвуться, вимагають виходу; ну і давай
важче... Бо і я ж колись мріяла, розумієте м р і я л а п
те, як мене посадять навіки у Шлісельбурґ! Здавало
тисячоліття витримаю. А як сил меньше стало та піш
кров горлом, то й два роки видалися нестерпучими. Д
рівноваги груз легче давай, а то й ніякого не треба...
би я не дохла була і то хіба здавалося б мені, що я
люблю Олександра? Га? Хіба... Ну, все одно! А ви все
ки думаєте, що в вас чесноти говорять? Га?

І Мері пестливо притягла до себе Таню. Та засм
лась, — тепер се було можна.

— Недобра ви, Мері! Страшенно вам хочеться зруйн
вати мої чесности. Ну, нехай рівновага, що ж з сього, а
завжди хотілося важчого груза!

— Вірно, Танюк!... Та я, бачите, тому руйную, що
«грузом» справа яснійше ніж з «чеснотами». «Чеснот
— річ пурхлива, невловима. Сьогодня на одного, завтра

ного. Вередлива, лицемірна, фальшива. А «груз» — є
рузом». Зміряв, одміряв, зазначив, додав, відняв. Ясно,
осто, зрозуміло і потішаюче. Ось, припустимо, — я сьо-
не бажаю, а тільки припускаю, — припустимо, що ви
ві набули катарчик, попсували, нерви, поволочилися
шки з мужчинами, — що ви думаєте, будете й тоді такі
зні чеснот, що просвіщатимете ближніх з палаючими
ма? Не дуже-е-то... Так само як і сі «бувші люди», як
називаєте, всміхатиметесь квасненько, іронічно і говори-
ете: «коли я була соціяльдемократкою»... І теж будете
дівідуалісткою, аристократкою духа», теж ловитимете
менти кохання... Тепер ось ви мрієте про таке кохання,
б просто «по гроб життя», а тоді се буде «міщанство й
вність». Вірно, Танюк! А чому? Чесноти втратили?
одлою» зробилися? Се незрозуміле й тому не можна ви-
нити. А груз зрозумілий і тому його можна вибачити.
розуміти — вибачити. Вибачити і... хотіла сказати «і по-
ніти». Та чи варто жаліти?... Ну, в кожнім разі більш
зуміло і втішно для себе. Правду я говорю? Га? «Як
думаєте»?

Обидві засміялися. Таня раптом підсіла до Мері, міц-
обняла її й довгим гарячим поцілунком притулилася до
цоки.

— Ви гарна, а більше я нічого не знаю, — вимовила
а сором'язливим шопотом і хутко встала.

Мері була очевидно, зворушена, але не хотіла виявити
го і насмішкувато сказала:

— Ось і закінчилася наша сварка повною згодою. Ну,
ер ідіть швидше, а то кашляти почну, все попсую. До
ачення!

Таня неспокійно подивилася на неї. Під очима зяви-
ь синні смуги, лийе осіло, недобре палав румянець.

— Вам би лягти...

— Ну, ну! Нема чого. Зараз поради, уваги. До поб
чення...

Таня мовчки стиснула їй руку. Рука була холодна
липка.

X.

До Хоми ще рано було йти, він ще в майстерні. Т
ня пройшла в Люксембургський сад і сіла на лаві бі
фонтану Медічі. Як і шість місяців тому, умліваючи в
пестощів під скелею лежали мармурові любовники. Вто
лені й безжурні, вони й не підозрівають, що з скелі д
виться на них велетень. Ось, здається, він заревне, стри
не до них схопить по одному в руку і шпурне їх до басе
ну, де в мутно-зеленій воді плавають червоні рибки. А
велитень не стрибає, немов очей не може одвести від юн
парочки. Тому горобці не бояться його і сідають йому
могутні плечі, на голову і на всі місця, де може умістити
кожний жвавий, недурний горобець.

Велитень такий захоплений спостереженням любовн
ків, що не помічає нічого. І горобці, як і шість місяц
тому, коли Таня уперше дивилася на сей фонтан, з вел
ня стрибали на любовників, з любовників на бордюр фо
тану і починали купатися. Здавалося це все ті самі не
ситні купальщики. В роздутих мокрих пірячках те са
упоювання, той самий захват в обтрушуванню. Соліди
ші, сидючи в ванні так, само непохваляюче косяться
доганне тріпання дуже жвавих і невгамонних.

І все так само ходили парочки по алеях біля шта
басейну; і на тому самому місці сидів хтось з скринько
фарбами і писав мутно-зелену воду, любовників і велит
На лавах сиділи французькі студенти з своїми amies
млосним спокоєм цілувалися на очах у всіх.

День згасав, мов покинуте багаття, і старий палац гидливо оповивався сірими вохкими сутінками.

Таня раптом хутко підвелась і пішла з саду.

В душі була плутанина, в якій не можна було знайти ні початку ні кінця, але від якої чомусь хотілось сміятися дрібненьким, схвильованим сміхом. Хотілось комусь задирливо показати язика і посварити кулаком. Хотілось обняти дурну, товсту консєржку з панчохою в руці.

Хома, розуміється, зустріне її сухо й холодно. Нехай. Від сього її постанова не зміниться, а він в решті решт зрозуміє, що його відношення до людей просто дурне й більш нічого.

Але Хома зустрів її не сухо і холодно, а з ворожим здивуванням. Він навіть не запросив її пройти з кухні в кімнату. «Ах, так он як?!»

І Таня раптом відчула, як в голову їй вдарило гаряче, пяне «буйство», кров на щоках загорілась.

— Що? Не чекали? — закинувши трошки голову назад, весело запитала вона, — і без запрошення пройшла в кімнату. Хома мусів уступитися.

Він, очевидно, працював і ще літала дрібна жовта курява опилків, в варстаті був затиснутий довгастий шматок дерева. Похмуро, сумно, дивилися голі стіни; ліжко по старому понуро надималося в кутку. Таня озирнулась...

— А у вас все так само затишно й привабно? Ну я до вас у гості. Можете дивитися на мене скільки хочете лютими очима, я хочу, щоб ви мене розважали. Подайте стільця!

Хома стояв з закачаними рукавами і чудно, важко дивився на неї.

— Що вам тут треба? — просто й роздільно запитав він.

— Я вам вже сказала: прийшла в гості. От і все. І зовсім не хочу «дурня удавати», як каже наша Феня. Я все

чудово памятаю, що ви говорили, маю певне відношення до сього і... як хочете, багато про се думала і відчула.

І кажучи се, Таня встигла зауважити, що власне тільки зараз, в сю хвилину вона почула, що багато про се думала і відчувала. Несвідомо, а якось инакше. Але це все одно.

— А що то мене обходить? — грубо й зло кинув Хома. — Пастор я німецький чи що, що сповідатися прийшли?

Таня засміялась, взяла стільця і сіла, витягнувши ноги.

— Еге, ви — пастор. Хочу сповідатися. Будьте ласкаві, спустіть свої рукави, одягніть піджак і приберіть відповідний вашому санові вигляд. І сідайте, розмова буде довга.

Хома мовчки дивився на неї. «І з якою справжньою, гострою ненавистю! Ну, що ж? Тим краще!»

— Кажу вам, лютих поглядів не боюся! — майже скрикнула Таня. — Сідайте і слухайте. Я вас не зїм, як що поговорю дві хвилини.

— Я ні одної хвилини не хочу.

— А я хочу! От хочу і баста! І дивіться на мене з якою вгодно ненавистю, — мені рішучо наплювать.

— Ви розумієте, що ваше поводження... смішне і... і...

— І нахабне? Дуже розумію. Проте ні, не розумію. Я — член товариства «розвитку любові». І, знаєте, чого я прийшла до вас? Агітувати вас вступити до сього товариства... Ха-ха-ха! Який погляд! Ви думаєте, що я трошечки випила? Еге, я трошечки випила. Ви... вгадали. Я випила... Проте я не можу сказати, що я випила. Ну, бажаєте вислухати вступні відомости про се товариство?

Хома мовчки пішов до варстату і приготувався взятись знов за роботу.

Таня прижмурила очі і гаряче почервоніла. Але «буйство» все таки кружило голову і хвилювало груди.

Вона скочила і підбігла до Хоми.

— Не дам робити! Слухайте, як би ви знали, як я до вас ішла і з чим, — ви б не поводилися так.

— Я нічого не хочу знати! Розумієте ви се чи ні?! — з злобною мукою вигукнув Хома. — Та се ж нахабство нарешті. Чорт зна що таке!

Таня зблідла від сорому, але відійти не могла, немов навмисне хтось штовхав її до Хоми.

— А я все таки скажу! — тихо, але уперто сказала вона. — Можете лаятися, мені все одно. Я вам може ніколи сього не прощу, але проте не піду. Лайтесь. І вже бачу, що з моєї пропозиції нічого не вийде, а проте скажу! І опріч сорому за себе в мені вже нема зараз нічого, а проте скажу! Розумієте? Я уперта й люта. А йшла я до вас для того, щоб запросити вас взяти участь в гуртку... занять з робітниками... Тому що ви можете і крім того... крім того огидливо живете, а се підняло б вас... розворушило.

Хома здивовано здвигнув плечима.

— Та яке вам діло до мене? Чому на м е н е впала ваша благосклонна увага?

— Тому, що ви мені одній розповіли в с е.

— Дуже добре, се значить всі, кому я розповідаю якусь дурницю, спасатимуть мене?...

Таня сильно закусила губу.

— Неправда: ви мені о д н і й розповіли. І за це мене одну ненавидите. І я дуже з сього вдоволена. Так! Ви хотіли «полной неуязвимости», як говорив один тип, а я вас зранила... Ви ненавидите, а се вже п о ч у в а н н я... І значить в с е брехня. І стружки сі ваші, і сей дурацький обрубок і ваша груба лайка і ви самі — недоречний і фальшивий. Да-с! Ви думаєте, що образили мене тим, що нібито не мені одній розповіли? Ви мене тільки розсердили. Я до вас йшла зовсім не така. А піду ще гіршою... А

ви зостанетесь тут і будете рвати з люти. Я дуже вдоволена. Принаймні зробила корисну річ. Хочете заніматися з робітниками? Кажіть!

Хома не одповідаючи одійшов до столу.

— Ні? Чудово. Більше нічого. До побачення.

Таня, не подаючи руки, повернулась і хутко пішла до виходу. «Невже так і випустить, більше ні слова не скаже?»

І всіма силами здержуючись, щоби не озирнутись, вона напружено, якось всею спиною чекала хоч найменшого знаку з його боку. Ні звука.

Таня не оглянулась і вийшла. І тут же за дверима на півтемних сходах груди їй стиснув гострий, нищий біль. Хотілось схилитись головою до поручнів і тихо заплакати.

«Яка дурниця?! Чому? Се ж зрозуміло, він инакше і не міг зустрінути. Треба було самій не так по дурному поводитися.»

Але біль нив. В грудях вже не було свіжої легкости, «буйство» теж ураз зникло.

Замість двохсот Таня поставила в телеґрамі до матери триста рублів.

Але неспокійний гнітучий біль все-таки стояв у грудях.

З ним і до дому прийшла. Почула ще на сходах перед дверима раздратоване контральто Фені і скривилася, — спокійно посидіти і подумати не можна буде.

Але сцена в кімнаті здивувала її і відвела від болю, ніби навіть прогнала його.

Навколо столу стояли Феня, Стамескін, Фаддей і Аркадій. На канапі недбало розлігся Адольф, простягнувши ноги до самого столу, а поруч з ним сиділа Ладя.

Облича в тих, що стояли, були схвильовані, сердиті, іронизливі очі й уїдливі усмішки. Здавалося, як би сим чам і усмішкам надати прикмети блискавки, то всі супе-ечники вмить попадали би мертвими під стіл.

Навіть Адольф, не вважаючи на недбалу позу і певну облажливість усмішки, не був позбавленій схвильовання люті.

Одна Ладя, мов загнана в куток кішечка, перелякано прівнявшись, сиділа за Адольфом і переводила трівожні ругті очі з одного на другого.

Але те, що почула Таня, було цікавійше за все.

Сперечались з приводу студентського руху і славно-вісного листу 66-ти. Феня скажено нападала на студен-ів за те, що вони не висували загально-народніх дома-ань. Се синки буржуїв, яким перешкоджають скінчити ніверситет. Папаші образились за синків і надруковали урний, без усякого значіння лист. Фаддеєві, як робітни-ові, як жертві сих 66-ти, слід було-б инакше поставитися о сього. Як же він ставиться не так, то тому, що він ган-ірка, напів-інтеліґент, який роспустився під впливом па-ижських шинків і бабських спідниць!

Слова «клясовий», «буржуазний», «пролєтаріят» так лилися з її уст.

Але Фаддей відповідав не їй. Він відповідав Стамескі-у, бо Стамескін був цілком згоден з Фенею або ж Феня ілком згоджувалась з Стамескіним. Таня сього ще не розуміла, але відчула, що останнє вірнійше.

Всі троє на Ладю не дивляться, — їх рішуче вона не бходить: ні Фаддея, ні Феню, ні Стамескіна. Зате Адольф ноді многозначно поглядає на неї. Аркадій, очевидно, пе-ечить усім, але його репліками не цікавляться і се його ердить.

Але Феня ж, Феня!

— Так, притончики робітників засмоктують, Фаддею. Засмоктують! Ви вже готові згодитися і на те, щоб вас прийнять на фабрику нагаїв в Росії. Правда? Розумієтьси!

Фаддей їй не одповідав. Повернувшись до Стамескіна, який безперервно нервово корчився, він майже кричав йому в лице:

— І буду обстоювати! І буду! Хто сам пішов від народу, той не лізь рішати! Годі... Дозвольте нам рішити тепер... Вам чого треба? Хто ви такий? Ні, позвольте, хто ви такий, щоб критикувати те, що люди роблять для свободи? Вам навіщо вона? Ви не свободні? А ото ж то. Ні, се вже вибачте... є. Буржуї! А ви хто?

Стамескін силкувався усміхнутися хоч і погордливо, аби тим показати, що він дуже добре розуміє, які нерівні їх сили, як він, Стамескін, себе понижує заходячи в суперечку з Фаддеєм і яке все це смішне й безглузде.

Феню зовсім розлютили останні слова Фаддея:

— Та що то вас обходить, хто ми? Ми маємо таке саме право судити про все, як і ті, хто називає себе пролетарями! Подумаєш!

— Правильно! —скочив Адольф, моргнувши по дорозі Тані. — Я ось сам пролетарій, алеґорічно кажучи, але судити про все дозволяю кожному. Пане Стамескін! Я всею душою дивуюсь вам! Ви аристократ, живете в горних верхіввях і не можете як слід відбити грубих наскоків сього парія. Дивіться, дама ваша стежить за турниром. Сором лицарю.

— Адольф... — гидливо зморщився в його бік Стамескін, — з вами сидять в одній кімнаті, — і будьте вдоволені.

— Я невимовно вдоволений! — захоплено підхопив Адольф. — Я безмежно вдоволений! Я невимовно щасливий сим щастям — дихати з вами одним повітрям! Але я... що я? Я — мікроскоп, як висловилась одна поважана

дама, я — негативна величина... Але ви... Дивіться, дама ваша...

Стамескін різко повернувся до нього, обличча його так потрясливо скривилося, що Адольф збентежився.

— Я жартів не люблю! — просипів Стамескін.

Всі замовкли, ніби зразу зрозумівши, що зайшли дуже далеко.

— Ладю, ходім до дому! — покликав Стамескін, нервово натягаючи рукавички.

Ладя нерішуче глянула на Фаддея.

— Ладя обіцяла піти зо мною на співку, — похмуро кинув Фаддей.

— Так? — повернувся до неї Стамескін.

Ладя встала і збентежено боязко усміхнулась.

— Що ж ви? — грубо сказала їй Феня. — Обіцяли тому й тому і тепер не знаєте, як бути?

Таня спустила очі. Се вже занадто. Хоч би себе пожаліла.

— Я обіцяла Фаддеєві... — трохи ображено вимовила Ладя.

— Ну, то й ідіть з ним, чого ж ви мнетеся!

Адольф фальшиво і з уїдливим натяком заспівав:

Десять любила, десять розлюбила
А одного полюбить не могла...

— Адольф! Покиньте ваше ревіння, надокучило! — квадратовано сказав Аркадій.

— Винуватий, — зараз же покинув співати Адольф.

І се що він послухавсь Аркадія, теж було незрозуміле Тані: Мабуть в якійсь залежности від Аркадія.

Ладя пішла таки з Стамескіним. Він раптом згадав про запрошення Аннет, про якусь обіцянку Ладі зайти, з сміхом і твердою пестливостю взяв Ладю під руку і на

очах у всіх вивів її. На Фаддея вони не дивилися, а Лаля, здавалося, була навіть в розпуці.

Тані шкода було їх усіх, але вмішуватися не хотілось. Не хотілось і про гурток говорити. Коли йшла, думала про те, як збере усіх і розповість, як Феня почне грубо іронізувати і се буде приємно, бо »грубовата іронія« у Фені ознака найбільшого вдоволення. Укупі з усіма і Шурку можна було б покликати. І не заходячи в більш інтимні розмови, можна було б пропонувати йому взяти участь. Тепер все це здавалося неможливим.

— Де Шурка, не знаєте? — запитала Адольфа.

— Шурка? Алєґорічно говорячи, високоповалкана товаришко Тетяно, але вульґарно, — Таня. — не знаю. Voila!

— Він у себе! —кинула Феня.

Фаддей вийшов з понурої задуми.

— До побачення! — муркнув він всім і надівши картуз зовсім на чоло, прутко вийшов з кімнати.

— Ех, друг Аркаша! Цікаво постежити за сим хлопчиком. Га?

— Ідіть к чорту! — злісно сказав Аркадій і пішов до себе.

Таня пройшла до Шурки.

На стук її почувся тихий, ледви чутний голос:

— Увійдіть.

Таня розчинила двері трошки хвилюючись. Що се? В кімнаті дивна пітьма. Лямпа стоїть в самому далекому куті ку на стільці, накрита чорною сорочкою. Пахне ладаном. Шурка, довгий та темний лежить на ліжку. Тільки обличчя ледви видно над подушкою. Підвівся.

— Чого ти так? — з піяковістю в голосі і сердито запитала Таня. — На що зняв лямпа там?

Шурка ще ближче присунув до неї лице. Розпатланий. очі жахливо неприродно блищать, — фу, як дивно всміхається.

— Се ти... Розуміється... — як би стверджуючи щось, вдоволено і з полекшенням вимовив Шурка. — Сідай... Я щойно думав про тебе і знав, що ти мусиш в сю хвилину прийти...

Чи то трівога, чи то страх пройняв Таню. На ліжко біля ніг його вона не зважилась сісти, — ся усмішка і очі! Здається, — вони тільки і є на всім обличі.

— Можна лямпу поставити на стіл?

Шурка поволі похитав головою.

— Не треба... Се заважатиме...

— Чому? Які ти дурниці говориш!...

Вона навмисне силкувалася говорити голосно і сердито. Але Шурка не чув ні слів її, ні тону.

— Сідай, Таню... Ти повинна була прийти ранійше, але тебе затримали. Я чув твої кроки в коридорі...

Ладан солодко й неприємно чути було увесь час.

— Для чого ти сим дурацьким ладаном накурив тут? Як тобі. їй Богу, не соромно. Чого ти комедії строїш! Фу, як гидко!

Шурка і сього не чув.

— Я що йно бачив у сні... Себ-то не щойно, а ранійше... Мама приснилася мені... Я був в великій, круглій і глибокій камері, мов криниця... Навіть камінням так само вистелено... Тільки ширше, ніж криниця... І я наче один в сій камері. Ні, і не один... Немов ще хтось є... І ні як не можу зрозуміти, де він...

— Шурка, я до тебе в справі прийшла!...

— Чекай, Таню... Ти слухай. І раптом я бачу, що се, властиво, не камяні стіни навколо мене, а сустави великих, величезних лап... Розумієш, сустави... І всі вони ворушаться і видко, як поволі присуваються до мене... Знаєш

як черви повзуть... Надмуться, штовхнуться від себе як і ближче... Ось і сустави ці... І бачу вже, що се лапи павука, з сірим таким пухом... Я його не бачу, а з н а ю розумієш, знаю, що він позаду мене. Знаю навіть, яке в нього черево. — З чорними значками, немов ієрогліфи і біле все, себто блідо молочне... А очі не поземо, а впоперек вузкі щілинки... Але я його не бачу! Мені тільки уявляється, що бачу. Ось що головне! І не можу чомусь бачити... Хочу подивитися і знаю, що не можу... І від сього ще більш страшно мені. Хочу крикнути й не можу... Нема сил, не виходить крик... І ось в цей час... Слухай, Таню! Ти тільки слухай! В цей час, дивлюся, йде якась жінка. Немов... звідкись з гори... І страшенно поспішає. Я ось і зараз бачу, як вона весь час дбайливо підбирає спідниці... а вони їй заважають. Мені хочеться бігти їй назустріч, але хтось міцно тримає мене ззаду за груди, я рву руками груди, хочу вирватися і нічого нема. А все таки тримає. І я почуваю, що ось ось трапиться щось страшне... Але в сей час... Ти слухай, Таню... в сей час жінка підбігає вже до мене. І я бачу, що це мати... В руках у неї хусточка, червона з жовтими квітками, селянська, як зараз бачу. А в хусточці яблука й бублики... «Ох, втомилась, Шурапа! Ось тобі яблучка й бублички... Дивись, не розгуби, любий...» І зараз ще згучать ці слова її. І тут мені відразу легко робиться... Позаду нічого нема... «Дивись же, Шурапо, будь хоробрий», — чомусь наказує мати. — І починає нести мене. І ось тут... дивлюсь я, — се вже не мати, а ти... Біле твоє обличя, суворе, а очі ніжні-ніжні. І ти кажеш: «Не бійся, Шурапо... (теж ніби не «Шурка» говориш, а «Шурапа») не бійся, Шурапо, ми поїдемо разом... і ти береш мене на руки й починаєш нести... І знав вже, що ти сьогодня прийдеш...

Весь сон Таня слухала з неприємним почуттям жахного неспокою. Але коли Шурка скінчив, в неї мимохіть

авмерло серце, як в дитинстві. коли слухала оповідання
ро щось надприродне й таємниче.

— Ну, що ж тут особливого? — байдужісінько сказа-
а вона. — Один з твоїх «сизих снів».

Шурка, значучо, заперечаючи похитав головою.

— Ні, се не сизий сон... Се може і не сон був... Хто
ає? Хто може мені з певністю сказати, що тут не була
ати? Що й зараз її тут немає?

Тані дуже завмерло серце.

— Дурниці говориш! — різко сказала вона. — Перес-
ань... Я в справі прийшла до тебе...

— Я це знаю... — так само тихо й ніби мрійно сказав
Шурка. — Знаю, в якій справі ти прийшла... В тій, з якою
ебе послала моя мати... Правда ж?

Холодок пробіг Тані по спині. Хиба, справді вона не
рийшла до нього з тим, щоб урятувати його?

— Які дурниці говориш! — мало не закричала вона.
— Яка мати? Залиши ти свої хоробливі сни... Я прийшла
о тебе... — вона зупинилась.

«А може, не говорити йому? Але чому? Які дурниці!»

— Я прийшла в справі... в партійній справі...

Очі Шурці блищали по давньому і особливої уваги він
е виявив, ніби заздалегідь знав все, що вона йому скаже.
вона сказати йому нічого не може більш того, що він
нає.

— Так... — підтверджуючи хитнув він головою.

— В справі гуртка... занять з робітниками.

— З робітниками? — перепитав Шурка наче провіря-
чи, чи можуть бути тут робітники. — Що ж, добре...

Таню все більш, та більш обхоплювало жахне, холод-
е почуття надзвичайного, таємничого. Сей присмерк, ла-
ан, яскраво-блискучі очі — немов вдивляються в щось не-
идне їй, сей дивний збіг сна з дійсністю.

— Ти згожуєшся? — нерішуче спитала вона.

— Робітники? — розмірковуючи, повторив знов Шу
ка. — Значить, се? Так, може бути... Все може бути...
не розумію тільки, чому хусточка з яблуками й бубликам
Не розумію!

В голосі чути було покірливе непорозуміння.

— Але що ж? Це все одно... Гурток, кажеш?... Д
бре...

Таня почувала, що ще трошки і вона вже не буде ві
чувати нічого дивного ні в його словах, ні в тоні. Їй сам
видалося незрозумілим участь хусточки з яблуками.

— Ну, знаєш, се нудно! — раптом схопилась вон
хутко пішла до лямпи.

— Таня! Не треба! Не треба! — злякано й трівожн
закричав Шурка, зрозумівши її намір.

Таня зупинилась.

— Я лямпу поставлю на стіл.

— Не треба! Ради Бога!... Вона тут ще... Залиши...

Але Таня ще пруткійше метнулась до лямпи, стяг
сорочку і шпурнула її на підлогу. Лямпу поставила н
стіл.

Кімната відразу зробилася звичайною, нудною і н
охайною. Здавалося, вона свідомо такою зробилася.

Але коли Таня підійшла до ліжка й глянула на Шу
ку, її охопив жах. Він лежав мертвенно-блідий з запл
щеними очами: баньки їх опукло й виразно випинались п
опущеними повіками. Сухий, горбатий ніс загострився.

— Шурка! — скрикнула Таня.

Шурка поволі напівроплющив очі.

— Не треба було сього робити, — прошепотів він
докором.

Таня полекшено зітхнула й розсердилась.

— Ну, дурниці! Яка це справді погань! Ти й инших
заражаєш... своєю хоробою! Не треба!

— Я не хорий...

Таня здивовано глянула на нього.

— Які се ще фокуси?

— Я не хорий... — уперто повторив Шурка.

— Покинь, Шурка, — роздратовано присунула вона стільця. — Я з тобою хочу говорити...

— Тепер я не хорий...

Таня спалахнула.

— Ти хорий! І більш нічого.

— Ні, се — помилка була...

— І те, що ти до... днями бігаєш, теж нехорий?

— Ні... се...

— Ні, се вже не хороба, а нахабство. Ти знаєш, як твоя хороба називається. Знаєш?...

Таня зробила зусилля й викинула з себе гидке слово. І що його вимовила його, як Шурка весь підвівся і мов припятий ним, не поворухнувся.

І раптом збентежено, жалібно усміхнувшись, впав лицем в подушку й закрився рукою.

Пекучий, гострий, доймаючий біль пройняв Таню.

— Шурік! Дорогий мій, ясний, любий! — кинулась вона до нього і припала до руки, якою він захищав голову. — Вибач мені. Вибач, мій бідний, нещасний, вибач мені поганій, лихій, гидкій... Шурочко, Шурік, Шураша!...

І сказавши це слово, вона мимоволі замовкла. Шурка зняв руку і повернув до неї обличя.

— Бачиш? — сказав він, повертаючи значуче до неї обличя.

І зараз же знов сховав обличя. Таня притиснулась до нього знов.

— Ну, годі, Шурка, годі... Вибач... Нехай все буде як хочеш... Вибач мені і забудь, що я сказала... Бідний мій, змучений... А я, погана, ще більше... Але більше сього не буде... Не буде, мій любий... Я урятую тебе, урятую від усіх павуків, страхіть. Так, так, я урятую тебе!..

Не треба більше, не треба... Тепер все піде по иншому. Чуєш, Шурик? Чуєш? Ми все тепер инакше влаштуємо. Обіцяю тобі всім для мене святим... Чуєш? Ну, годі, ми бідний, годі. Вставай, ходім зо мною... Ходім до нас. Я маю гроші, ми зробимо вечерю... Ти певне й не обідав весь цей час... Але більше сього не буде... Вставай, любий, вставай...

XI.

Від сього вечора для Тані настав період хронічного безперервного «буйства», але буйства визначеного, зосередкованого, направленого до певної мети. Неспокою, дратування, незадоволення попередніх днів не було. Вони тільки зявлялись і зараз же роспускались в неперестанній горячці «буйства».

Шурка весь підпав під владу її весело владного голосу. Шурка ходив «прозоро ясний» і променисто всміхався. Шурка знов смішив Феню анекдотами, мирив Адольфа з Аркадієм. Шурка без сумніву змінився на краще.

Се помічали всі. Але «буйство» Тані не зменшалося — вона помічала те, чого не помічали всі. Всі бачили, що Шурка цілими днями сидить над книгами, робить вибірки, конспекти, складає лекції для школи: всі знали, що Шурка нікуди не ходить: ось вже два тижні, як він ні разу не був в кафе, ні у Аннет і Аннет вже два рази присилала йому міською почтою телеґрамки. І всім було відомо що Шурка благодушно телеґрамки сі дер і викидав в кухню. Всі бачили і знали це.

Але ніхто не бачив, як вечорами Шурка лежав у себе в ліжку, довгий і узький. Як в кутку на стільці, накрита чорною сорочкою слабо-світлою плямою стояла лампа. Ширяли тіни і ворушились в кутках. А Шурка лежав з розкритими очима, в яких світилось жахливе раювання.

Сього ніхто не знав. Не знали снів його. — ні «сизих», і тих, що жахом стискали, — але так само жахних через вое раювання. Не чув ніхто розмов Шурки з Танею, ні олитов його.

І ніхто не повинен був знати. Все мусіло зникнути, ідійти непомітно й поволі.

Одна Мері знала. Але «буйства» Таніного вона не валила:

— На що се? Для чого?

— Не можу инакше... Так треба... Мушу... От і все!...

Мері, сумно всміхаючись, скидала й надягала перстень, ю вільно ходив на схудлім пальці.

— Все подвигів шукаєте?

— Еге, шукаю подвигів!... Хочу їх...

— Але доки ж се буде?

— Як доки? Назавжди.

Як би Таня сказала це з тим самим весело-буйним, адирливим хитанням голови. Мері тільки всміхалася б і алі. Але Таня не хитнула головою, а навіть ніби з мукою е сказала. І Мері трівожно підвелась.

— Таня, се не жарти!

— Я знаю...

Так, вона, очевидно, думала над сим і багато думала. Вона знає, — що се — не жарти.

— Але ви ж не любите його!

— Що ж з сього? Я відмовлюся від кохання. Як що ому треба буде, буду його жінкою...

— І станете родити дітей з його спадковістю?

— Ні, в нас дітей не буде.

Вона і про се вже думала. Вона і материнства зріка-ться.

— Таня! Ви збожеволіли? Нащо? На віщо се по-рібне?

— Не знаю. Я мушу урятувати його і урятую за яку будь ціну! Так, Мері, я се твердо постановила.

Мері так не могла сього залишити. Кілько разів вона починала змагатися з нею і кожного разу натрапляла на завзяте, напружене «буйство».

— Та се безглуздя, моя ви дівчинко! Безглуздя і сьо го не треба! Ви себе занапащуєте, щоб урятувати одного каліку. Ви можете багатьох здорових, які знесилились урятувати, а рятуєте те, що гниле саме в собі. Це все одно що мене рятувати.

Таня усміхалась. Не задирливо, не з викликом — тім то й лихо! — а мовчки, уперто, немов з сумом, немов з мукою.

Вислухувала, всміхалася і починала розмову про инше. Школа вже налажувалась рішуче. Постановили все таки в центральні орґани партії поки нічого не сповіщати, нехай все влаштоване буде як слід. А то вмішаються, на вяжуть свою проґраму, контроль, зруйнують все.

— Так, се прекрасно... Нема краще... Але при чом тут Шурка?

— Шурка занімається. Як би ви бачили, як його лю блять робітники. Знаєте, Мері, навіть образливо: Олексан дра й Шурку вони обожають, а мене ніби соромляться. Олександр говорить, що я дуже серйозно ставлюся до всього. Але я не розумію: вони, наприклад пропускають уроки, приходять на підпитку. Я, розуміється, роблю уваги...

— І «мути» не буває у Шурки?

— Ні трошечки. Ніколи... Я за сим стежу, як... Ну все одно. Потім, наприклад, заснували ми сей самий фонд ніколи. Вони по правилу самі ще повинні вносити в нього.

— Се фонд для транспорту в Росію тих, хто бажає «працювати» там?

— Еге... А вони починають брати з нього... Олександр
ється... Я теж сміюсь, а все-таки се не порядок. Розу-
ється, все це наладиться...

— І ви думаєте, що Шурка так і не піде вже до Аннет?

Таня глянула собі під ноги.

— Не знаю... Але я і це знищу.

— Як?

— Я влаштую герць з Аннет.

Мері широко розплющила очі.

— Себ-то?

— Себ-то, я зроблю так, що вона запросить Шурку до
бе. Він піде. А я піду з ним. І там при всіх і головне
и ньому знищу її.

— Себ-то?!

— Себ-то, поміряюсь з нею впливом на Шурку. Вона
хай... на хоробу — ляпанцями, а я иньшим...

— Чим?

— Я вже знаю... І побачимо...

Мері сіла знов на канапу й зітхнула.

— Дай Боже... Але сумніваюся...

— А я не сумніваюся.

— Ну, се зрозуміло. Инакше не варто було б і почина-
Коли ж сей герць відбудеться? Я хотіла б побачити...

— Се не зараз... Треба ще почекати...

— Зміцнити Шурку?

Таня не одповіла. Вона раптом пригадала, що треба
бігати ще до Косоротових. Ах, сі Косоротови! О, вже
йсно що пропаща людина: туберкульоз, а він пе, цілн-
ночами в карти, кожної неділі на скачках грає. Дома
и Біг дасть, діти босі, голодні, жінка виснажена. І ще
недужий Остап у них. Як раз квартирант...

— А скільки їх, Мері, ось таких, як він! Знаєте, Ме-
я тільки недавно помітила їх... Ви розумієте? Раніше,
вало, вони мене тільки сердили, плювати хотілося... А

тепер, бачу, йдуть вулицею росяне, сподні в них обша
пані, обличя виснажені, кричать, ревуть, махають ру
ми. Раніше се лютило. А тепер шкода... Або сі франт
хи наші, що під кокоток одягаються. Раніше я їх бачи
не могла, а тепер як побачу сей шикарний капелюх, хо
каблукову, шарф який-небудь запаморочливий, і шко
її так, що й не сказати... Просто диво, що зо мною! Роз
саю, мабуть. Ось на зібраннях, наприклад. Лютила
було так, що ходити боялася, щоб не дати кому по пи
А тепер бачу, що се просто змучені, знервовані, голод
люди. І сі інтриги, пльотки, пиха, розумованість їх, все
вже не так сердить. Що зо мною, їй Богу не знаю. Зне
лююсь я, чи що? Але я сього не почуваю. Иноді стіль
сил чую... Ах, Мері, иноді здається, всю душу маленьки
пиматочками або всю відразу — все одно — віддала б, що
хоч трохи помогти комубудь... Подвигів хочу!

Вона розсміялась, але Мері по палаючих очах, по р
мянцю бачила, що їй не до сміху.

— Ні, справді. Мері, я не можу так, я не можу див
тися на них. Ну, чого вони сидять тут, в сім Парижі, в с
болоті? Чому хоч здихати додому не їдуть? Господи! Н
розумію сього. Ну, вязниця, каторга... Але хиба тут кращ

— А ви чому не їдете? — лукаво кинула Мері.

— Я? О, Господи! Та як тільки побачу, що я тут
до чого, моментально поїду. Нехай вязниця, що-хоч...

— Що ж вас затримує тепер? Париж, весела столиц

— Що? Багато де чого. А тепер... Хоч би Шурка.
не можу тепер поїхати.

— А звідки ж ви знаєте, що в кожного тут нема сво
Шурки?

Таня хвилинку помовчала.

— Так, правда... В кождого може бути. Ну, а як
Олександром у вас?

Мері тихо засміялась.

— Себ-то хочете сказати; «як з вашим Шуркою?» Що
, з моїм Шуркою по старому. Тягну почату історію. Нуд-
о. Швидко кину. Ґломбінський дуже гидкий, гра не вар-
а свічок... Ну, та й взагалі, час вже справжній кінець
робити!

Мері всміхаючись потяглася, простягла руки і по зви-
аю. заломила їх. Потім розціпила і сказала:

— А ви тягніть!... Вірно, Таню, — беру всі свої слова
азад... Воюйте, рятуйте... Се — для вас добре... Дуже,
івчинко, добре. Бачу, що дурниці плела... А як підете до
ннет, мене обовязково сповістіть. Разом і підемо. І ви
се-таки... певнійше почуватимете. «Га? як ви думаєте?»
аразд?

— Гаразд... — згодилась Таня.

— Ну, а тепер біжіть, куди зібралися... Та частійше
аходьте... Ну, поцілую...

І після сеї розмови з Мері «буйство» ще більше зміц-
илося в Тані. Часом здавалося, що се вже не «буйство»,
природний, необхідний стан.

Але для нормального, спокійного стану дуже багато
итрачувано сил. Се ненастанне, складне спостереження
ад Шуркою; се хитре й тонке маневрування між суворістю
ніжністю. Се витончене полювання за «муттю», яка,
озуміється, не зникла вповні і часто висувала свої
нискучі, полохливі очі в найбільш несподіваному місці.
ілі дні минали за сим і за сею роботою в кімнаті Шурки.
авіть в ночі вона вставала иноді, підходила до його дверей
слухала. І як не спав, примушувала або упрохувала ляг-
и. В самої сон був неспокійний, короткий.

Так, се було «буйство». Ну і що ж? Нехай «буйство».
ільки нехай не опускає, не тікає. Нехай навіть росте.

Але як бути з молитвами? Нічого не впливало, ні хи-
рощі, ні насильство, ні пестощі, ні прохання. А поки є
олитви «блаженств», є й «муть».

І Таня все більш та більш покладала надії на «герць». Хто знає, що ховається в нього за молитвою, від чого він біжить. Він сам може не знати.

«Так, герць необхідний. Але рано ще, треба зміцнити.»

І зміцнення провадилось терпеливо, завзяте, уперто. Кожне слово, рух, погляд, усмішку Шурки зараз же аналізовано, й, або опір їх зустрічав або похвалення. Се була захоплююча, привабна боротьба. Правда всі казали, що Таня зблідла, змарніла, що вигляд в неї не зовсім здоровий, але нічого, це все прийде «потім». Все «потім».

Вона нічого не боялась, вона вповні вдоволена була з того, що робила... опріч... «казкування». Кожного вечора вона засипала з «казкою». А в казці був герой, який завжди чомусь був подібний до Хоми. І це сердило, се обурювало і робило болюче. З якої речі? Але иншого героя не могла придумати, від инших ставало нудно, а потім вони самі непомітно перетворювались в подібних до Хоми.

З сього Таня була незадоволена. Сього розуміється, ніхто не знав навіть Мері, але це справи не міняло. Сього не можна тепер, це по дитячи!

І про Хому ж майже не думала ніколи, не бачилась з ним, не говорила про нього! А у вечері, в казці неодмінно це сухе, сжате облича, наче міцно патягнене на мязи, сі руки великі й жилаві. «Що знайшла гарного?»

Нічого розуміється з казок цих і раніше не могло б вийти, — просто дитяча звичка. А тепер тим більш треба залишити. І ось не залишала, жорстко було без казки, незатишно і образливо, неначе відібрали заслужену нагороду.

З усього цього Таня була незадоволена. Але особливо незадоволенність ця побільшилась після останньої, несподіваної зустрічи з Хомою.

Раз увечорі, повертаючись з занять з гуртком, Таня айшла на хвилинку до Косоротових. У них був «карьож». З їдальні крізь напівпричинені двері чути було улиний підненений гомін, брязкіт грошей і ляскання арт.

— Знов? — запитала Таня Оксану, вказуючи головою а сусідню кімнату.

Оксана грузно й апатично сиділа біля ліжка Костика. Жовте, нездорове облича її ще більш до низу осіло, чі мляво переходили з предмету на предмет.

— Еге, грають... — байдуже відповіла вона.

Чомусь в кімнаті така порожнеча. Ліжко Костика, іжко Оксани, де сплять Оля й Женя, комод... два стільці... більше нічого. Далі забавки, скрині якісь.

— А де ж шафа й стіл? — оглядаючи хату, знов запитала Таня.

І знов Оксана тупо й байдуже відповіла:

— Продали...

В цей мент двері розчинились і в кімнату хутко увійов Косоротов.

— Слухай, Оксано!... — почав було він, але побачивши Таню, зупинився й привітався.

Таня з хмуро зсунутими бровами оглянула його. Очі лищать, запале облича горить, на рідкій борідці краплини якоїсь плинности.

— Граємо, Таню! — безжурно моргнув він. — Карьож перший сорт, то ось Оксана грошей не дає. Чула, ксано, дай десять франків... От чудна, їй Богу! Даю обі слово, що завтра двадцять віддам.: Завтра неділя, на качках одіграюсь... А то й сьогодня ще... Ну, не дурій, авай...

— Не дам... — апатично підвела на нього втомлені, линялі очі Оксана.

— Ну от, гарна відповідь! — жартливо, але вже трохи роздратовано сказав Косоротов. — Та чому не даси?

— Костик недужий. Іди, Василю, не кричи, розбудиш...

Василь знизив голос, але не пішов.

— Чула, Оксано, не можна, їй Богу не можна. Ніяково перед людьми... Давай десять франків... Цілих же пятьдесять франків, бестія має... Давай, давай!...

І він підійшов до ліжка і простяг руку під подушку Костика.

Оксана раптом вся змінилася. Обличча в мент зашарилось, очі блиснули.

— Не смій! — сильно відштовхнула вона його руку від ліжка. — Йди, а то, даю слово, погано буде! Ні сантима не дам! Хоч заріж нас усіх.

— Фу, фу! — підняв руки і плечі Василь. Вже трагізм... Убив, зарізав, занапастив! Дай десять франків і піду.

— Не дам!

— Ну се, брешеш, даси... Їй Богу даси. Се, брат, ти співаєш...

І раптом, змінивши тон, серйозно, суворо й поважно вимовив:

— Ну, годі Ксаню, все це дурниці, давай гроші, люди чекають... Будь ласка хоч сьогодня втримайся від скандалу...

Оксана наче згасла. Знов апатично й грузно сіла на табуреті і ніби нічого не трапилось, вяло сказала:

— Не дам, Василю... Йди, грай...

Косоротов обурено розвів руками і повернувся до Тані.

— Ось вам!... Будьте ласкаві, дивіться... Та в чим же я, дурна ти жінко, гратиму, коли грошей нема?! Дай гроші, — піду... Ну, Ксаночко, покинь!... Давай десять фран-

ків... От завзята жінка... Де вони? Під подушкою у Костика? От примушуєш Костика турбовати...

І з цими словами він раптом схилився над ліжком і похопливо засунув руку під подушку. Костик неспокійно заворушився і голосно заплакав.

Оксана не спалахнула знов, наче всі сили витратила на попередній запал. Вона тільки мовчки й сильно схопила руку чоловіка і стала тягнути назад. Косоротов мичав, виривався й тягнувся до подушки, але був меньш дужий, ніж жінка.

— Оксано, пусти... Я тільки десять франків... Даю слово... Оксано...

Оксана мовчки, але міцно держала і відтягала його від ліжка.

Таня непорушно дивилася на цю боротьбу.

— Ксаню!... От ідіотка!... Ти чоррт... Пусти, кажуть тобі... Ну, пять дай! Чула, пять всього...

Оксана не відповідала і важко дихаючи, тягла його до дверей. Він опирався, але маленький, висхлий, коротконогий, справляв жалке враження.

— Ну, пусти! — раптом залишивши опиратися, гостро сказав він. — Пусти, кажу, я більше не буду. Ідіотка!

І увільнившись з її мовчазних обіймів, розлючений, роздратований, хутко вийшов до їдальні.

Оксана сіла знов на ослін. Ніщо, крім прискореного дихання не свідчило, що тут був «скандал».

Костик під час боротьби затих і заснув, — звик мабуть до сього.

— Часто так буває? — кинула Таня.

— Завжди... Коли хорий лежить, тоді не буває...

З їдальні доходив гомін сварливих голосів.

Чути було роздратований, верескливий фальцет Косоротова.

— А що ж з Костиком?

— Не знаю... Горячка пропасниця. Застудився.

Шум в їдальні збільшився.

— Як Остапові?

Оксана не зразу одповіла, — прислухуючись до шум

— Гірше... Там Хома з ним...

— Хома?! — вихопилось у Тані.

Оксана мляво глянула на неї. В стомлених очах на хвильку проявилась цікавість.

— Що ви так? Боїтеся його чи що?

Таня не одповіла нічого. Оксана одвернулась і помо чала.

— Якби иньші були, як Хома, ще можна б жити... вважаючи на те, що чудне витворяє... Се він дав пя десять франків... Більше давав, не взяла. зараз була така бійка, що...

Вона не докінчила й замовкла.

Таня раптом відчула, що ні за що не піде тепер Остапа. Куди вгодно, тільки не туди! Але в і н дав пя десять франків!

Шум в їдальні все чути було. Часом розляга дружний регіт і потім знов фальцет Косоротова, який що вигукував.

— Що вони там? Піду подивлюся! — рішила Тан постукавши увійшла у їдальню.

Хмари тютюнового диму; багато очей, встромлених неї з неприязною цікавостю; розкидані купки грошей столі, карти, пляшки. Тут же якісь книги.

Таня привіталася.

Косоротов, що стояв перед Трубадуром з грубою к гою в руках, спочатку невдоволено нахмурився. коли Та зявилася, а потім закричав їй:

— От Таню, чи не хочете прилучитися? Ви жінка можна, соціялдемократка, правовірна, купуйте Марк Ось продаю за пять франків всі три томи. Сей индик

хоче... Пять франків, одоробало ви. Подумайте! Берете? Кажіть!

— Та на що він мені? — здивовано стиснув плечима Трубадур.

Косоротов обурено повернувся до Тані.

— Ні, ви чуєте? І се каже завзятий большевик...

Косматий сонний дядько, що сидів поруч з Трубадуром, лінивo взяв книгу, перегорнув і позіхнув:

— Еге, нічого... Але проте, панове, кінчайте справи швидче, треба грати.

— Чотирі франка даєте? — рішучо і на сей раз ніби зовсім прощаючись з книгами, запитав Косоротов.

Трубадур з тим самим невдоволеним, здивованим виглядом повів бровами. Брови його подібні були на букву S, положену на бік. Від сього було було щось неприємне й жорстоке в обличі.

— Даєте? кажіть.

Четвертий партнер, молодий хлопець, «многонадійний поет», як звали його, очевидно почував себе ніяково в присутности Тані. Він иноді поглядав на неї, зустрічав її нахмурено — уважливі очі й червонів.

— Та беріть, Трубадур, чого там! — порадив він останньому.

Трубадур розсердився.

— Та чому я мушу брати?! Дивна річ, панове! Як що я виграв, то це не значить, що я мушу купувати старі речі. Не треба мені Маркса, — нащо він мені?

— Ну, Історію німецької соціялдемократії? — пропонував Косоротов. — За три франки даю!

— Косоротов, візміть у мене в позику пять франків, — вимовив юнак.

Косоротов розлютився.

— Та не хочу я позичати! Сказано вам? Знаєте ж, що не поверну... Чого ж ще... З милостинею...

Косматий засміявся.

— Ну, чорт з вами, — неприємно усміхнувшись, зго дився Трубадур, — давайте Маркса... За чотирі?

— За чотирі... Здавайте поет!...

Трубадур одрахував чотирі франкки і гра провадила ся далі. Тані вони наче не помічали і навмисне, чи справ ді не зважали на неї.

Вона постояла ще трохи і тихо вийшла. Один тільк юнак глянув їй у слід.

Оксана зустріла Таню запитливим млявим поглядом

— Продав Маркса за чотирі франки, — сказала Таня

Оксана байдуже позіхнула.

— Останні продає... Зайдете до Остапа?

— Еге, зайду...

Таня поволі вийшла. Перед дверима Остапової кімна ти вона зупинилась. «Чи входити? Чи не досить на сьо годня?»

Але в грудях щось холодно замірало і штовхало по стукати.

«Які дурниці! Розуміється, постукати. Можна поду мати, що справді Хома має якесь значіння.»

Вона рішуче і твердо постукала.

— Entrez! — почувся голос Остапа.

Таня увійшла. І перше, що кинулось їй в очі. се т що Хома, побачивши її, хутко встав наче переляканий. від сього чомусь стало приємно.

Остап лежав все в тій самій позі. Ще більш змарні кучерів вже була ціла шапка, шия наче подовжилась. А в обличі — вираз радісного захоплення.

— Надрукували, Таня! Дивіться! Надрукували! — Зараз же замість привітання, простяг він книжку журна ла. — Уявіть собі, надрукували. Такі коміки! І без по правок... Їй Богу!...

На обличчі Тані зараз же відбилась його радість. На-
ість дуже швидко відбилась, немов Таня хапалась за неї.

— Так? Ну ось бачите! От і добре! В тому ж журналі?
Бачите, а ви зневірялися!

— Ого! Я тепер... Лікар каже, що як буду добре по-
одитися, тижнів через два можна встати. Моментально
ду в Росію. Якого біса сидіти тут? Дістану паспорт, за-
ізу в село і заживу... Я вже вирішив: займусь кооперацією. Їй богу! Що? Ні? Чому всміхаєтесь?

— А вірші ?

— І вірші писатиму! Ви подумайте: в нашім селі? Та? Та я такі поеми встругну, що держись... Хома, чому и втікли туди в куток? Ідіть ближче... Сідайте, панове! І, знаєте, цілий день просто місця не знахожу на ліжку! А тут лежи...

Таня весь час почувала Хому позад себе, і нестримано хотілось оглянутися і уважно-уважно подивитись в блича йому: почувалося, що по ньому вона неодмінно щось вияснить собі.

Хома на запрошення Остапа мовчки підійшов і сів на тільця, другий присунув Тані. Вона злегка почервоніла, итнула головою і сіла, але не подивилась на нього.

— А вам не шкодить так багато хвилюватися? — турбовано запитала вона Остапа.

— Де там в біса не шкодить! Ворухнутися не можна, т яка річ! — захоплено підхопив він. — Лежати й не з ісця. Ха-ха-ха! Я вже цілий том віршів обміркував... А і, знаєте, якось дивно виглядають в друку... Немов і не тої... Але, здається, нічого...

Таня хапаючись взяла книгу, їй соромно стало, що она зразу ж не прочитала їх і примусила його натякати.

У Остапа забігали очі. Йому хотілось і говорити, і оявся перешкодити читанню і не хотілось, щоб думали, не-ов це все таке вже значне для нього.

Хома поглядав на нього і відводив очі на бік. Але в бік Таніного смуглявого облича, що схилилося над кни гою.

— Дуже гарно! — щиро сказала Таня, піднявши г лову. — Справді, немов і не ваші.

Остап не витримав і засяв. І така беззахистна, дов чива була його радість, що Таня мимохіть і хутко гляну ла на Хому. Він спокійно і наче розуміючи її, зустрів погляд. І Таня зараз же побачила, що нема чого боятис ні шорсткості в очах, — чи мягкий сум, чи безмеж втома.

Таня хутко одвернулась. Остап її про щось за тував.

— Вибачте, голубчику, я не дочула... — збентежила вона.

— Я кажу, чи не знаходите ви їх трохи довгими?

— О, ні, ні! Саме добре. Дуже добре! Головне надзвичайно мягко й ніжно. І не химерно... Не модерн

— О, так! Я — не модерніст... Знаєте, терпіти не м жу сих крівлянь. Ну, кажи просто, чого тобі треба. Пр да? А то і так і сяк, і туди і сюди... І не розумієш, до чо це все...

— Вам подобаються вірші Остапа? — раптом пов нулась Таня до Хоми.

— Так, подобаються.

А в очах промайнула мягка насмішка: над Остап над нею, чи над собою?

— Е, я Хомі не вірю! — засміявся Остап, який от видно зараз же і щиро повірив йому. — Він віршів не л бить. А хто чого не любить, той і не розуміє. Треба люб ти! — жартовливо — навчаюче додав він Хомі.

— Можна і так зрозуміти...

І знов Тані видалося, що промигнуло щось в очах.

— Ну, ні! З сим я не згоджуюсь! З сим я ні за що не згоджуюсь. Як що любови нема, скажемо до поезії, нічого не вийде. Абсолютно нічого! Як, наприклад...

І раптом облича Остапове змінилось: очі жахливо розширились, рот розкрився. Блевота, судорожно вириваючись, прутким струмком полилась на ковдру, на книгу, на підлогу.

Таня метнулася було помогти йому, але він, мукаючи, в розпуці замахав руками на неї і перегнувсь з ліжка до підлоги. Уїдливий, смердячий запах розлився по кімнаті.

Хома відійшов до столу і похмуро, зсунувши брови, дивився звідти на Остапа.

Остап затих. Потім підвівсь, глянув на Таню й Хому сльозливими очима, подивився на книгу, залиту слизькою кривавою блевотою і, кинувшись головою в подушку, гірко розпачливо заплакав.

— Остап! Остапчику, любий, заспокойтесь, — підійшла було до нього Таня, але він злякано підвівсь, замахав руками і закричав:

— Не підходьте! Не підходьте! Ідіть собі! Ідіть зовсім. На Бога, ідіть обоє. Та йдіть же швидше!!

Таня й Хома мовчки, похапливо вийшли з кімнати.

— До побачення! — муркнув Хома в коридорі і хутко пішов до виходу.

І от, не вважаючи на все те, що Таня зараз бачила, коли Хома сказав це понуре «до побачення» і поспішно пішов, наче боячись лишатися з нею, в ній поворухнулась і радість якась і біль незрозумілий.

І от се було гірш за все, — з сього найбільше Таня була невдоволена.

Багато думала вона про це. Ні, з сим треба покінчити — се безсиліть і дитинство. А переживаннячка сі ви-

коренити немилосерно, — ганебний отруйний вилив Пар
жа і більше ніщо.

Після сеї зустрічи занятя в кімнаті Шурки набра
ще більш енергійного характеру. Ніжність і увага до Шу
ки побільшились. Сон зменьшився. Замість казок Та
читала й ходила по кімнаті, поки цілковита втома не он
новувала її.

І в усій квартирі усталився серйозний, суворий, р
бочий тон. Аркадій і Адольф з ранку йшли на роботу, -
вони мили шиби в маґазинах — і приходили тільки у в
чорі. Феня проводила дні в університеті і бібліотека
Гості вечорами не засижувались. Один Фаддей зоставав
иноді довше, але і він останнього часу почав рідше прих
дити, то на співку треба поспішати, то на занятя гуртка,
просто втомлявся на роботі і лягав ранійше спати. Фен
перестала допікати його, але за те майже не звертала ува
на нього. Та він більше говорив з Танею й Шуркою. Ин
ді співали, але і в піснях переважали настрої поважні і с
ворі та енергійні...

Шурка рідше молився. Так, він став спокійнійши
рівнійший. Але Таня боялася над сим застановлятис
боялася радіти. І на «герць» ще не зважалася. Нехай п
трошки, нехай нове зміцніє в ньому, нехай звикне він д
нього і сам відчує огиду до старого. Сам, без сторонньо
товчка, без силування.

XII.

Але трапилося так, що довелося герць прискорити.

Таня сиділа на карачках і роздувала огонь в печі.
повз неї ходив в своїх коротеньких штанях і обгризеном
піджачку з кутка в куток Аркадій. Він иноді силува

міхався, ставав перед Танею і знов ходив, очевидно ду-
е хвилюючись.

Таня не помічала його, дмухала на вмираючий огонь і
переставала думати: «Чого приходить Хома до Олексан-
а? Чого йому треба? Приходить, сяде, мовчить. Олек-
ндр йому не заважає; всміхається, коли говорить з Та-
ею про Хому, щось розуміє. Що він розуміє! В кому? В
ному Хомі чи ще в кому небудь? Очі у Хоми инакші.
ак, инакші, зовсім инакші. Чого йому треба у Олексан-
а?... І чому він сказав їй сьогодня прощаючись: «Ви
арніли і сувора така наче черничка?» І чому так болюче,
к важко зараз?

А там, у себе, схилившись над столом, сидить Шурка.
томлено зігнулась довга, худа спина. Ось як що зараз
ийти до нього, — оглянеться він і трохи злякано несмі-
во, чекаюче стане дивитись їй в очі. Все немов боїться,
е чогось чекає від неї. А всміхнеться вона і весь проме-
нисто радісно засяє і як дитина візьме її руку, притуліть до серця і, видно не, лячно йому нічого, гарно йому, тишно. І в очі зазирне віддано, ніжно, побожно. О, лю-
й, бідний!

— Таню!

Таня здрігнулась і хутко повернулась: розвязно і ушено всміхаючись, стояв Аркадій з якимсь конвертом руці.

— Що вам, Аркадію? — підвелась Таня, догадую-сь, що він їй зараз простягне сей конверт.

— Як що вам не трудно, прочитайте сей лист. Влас-во в сім пакеті уривок останній з мого дневника і лист до с... Хе!

Таня мовчки й серйозно взяла пакет з його рук.

— Напевне, відповісти треба буде?

— Так... Се-б то, як хочете... Хе!

— Добре...

Тані нестерпно було бачити сю усмішку, се болюче бажання заховати своє змішання й сором.

Вона повернулась і пішла до себе.

— Лист раніше прочитайте! — так само змушено роблено усміхаючись розвязно прокричав їй наздогін Аркадій.

Таня прочитала раніше «лист».

«Товариш — Таня! Та ні: просто Таня. Не хочу брехати, хоч вам не хочу брехати. Вас, розуміється, здивує сей лист. Ви чекаєте, розуміється, признання в коханні вже суворо сціпили уста. Але не сердьтесь, сього не буде. Пишу вам просто для того... Ось знов хотів збрехати. Пишу тому, що більше з вами не говорю. Останнього часу на віть мало бачу вас. О, я ні на що не претендую, на Бога не думайте сього, мені тільки хочеться сказати вам, що мені тяжко. З уривка щоденника Ви переконаєтесь в сьому. Мені хочеться сказати се кому-небудь, просто сказати і більше нічого. Але в мене нема нікого, кому б я міг сказати це. Я — самітний. Се — дивно, я, бувший соціяліст людина соціяльних звичок, я — самітний. Так, се вірно, с так. Я знаю, словом «бувший» я настроюю вас проти себе але, думаю, виграю тим, що буду щирий. Все життя мо я брехав і брехатиму, удаватиму не те, що я є, а вам не хочу. Чому? — запитаєте. Не бійтесь, се — не признання в коханні. Просто тому, що ви — жива, чула, молода. О і все. Не сердьтесь і не обовязуйте себе ні до чого. Щоденник і лист поверніть мені. Аркадій.»

Таня глибоко зітхнула, обережно згорнула лист і взялась за листи щоденника, очевидно, вирвані із зшитка.

«Субота. І сьогодня мив шиби. Цілий день бігав від одного магазину до другого і цілий день занятий був тим чи встигну скінчити свій урок, щоб мене не прогнали щоб могти і завтра і позавтра, і багато-багато ще днів мити вікна крамниць. Вчора опанував мене сміх. Я лежав

мноті на своєму матраці і беззвучно, нестримано реготав. ри роки я просидів у вязниці, пережив два роки заслан-, витратив десятилітній запас нервової енергії — і все ля того, щоб спати на матраці і бігати з ганчіркою вули-ми Парижа. Як що це не смішне, то не знаю, що може ти смішне.

Коли я розповідалю се французам, вони причмо-ють язиком і нічого не розуміють. Та й як їм зрозуміти? жний з них урядник, — робітник, купець, поліцай. А що? Що я? Якесь непорозуміння, парадокс, безглуздя; ли в мені нема і краплини крамоли, коли я всею душею даю мирного спокійного життя, коли я сам годен хапати садити до вязниці всіх, хто ламає спокій, — в сей час я сь в Парижі лежу на горіщі і тремтю з холоду в імя... імя чого? Не знаю. І що смішніш за все: не день, не два, місяць і не рік мерзнутиму я на горіщах і митиму від ітання до смеркання роскішні вікна маґазинів!

«Ні, ся перспектива губиться рівним, безконечним, ахним коридором в невідомо як далекій будучині... І по-гмати, що виною всього цього... справедливість, сувора, сна, непідкупна, проклята справедливість мого татуся! к би я народився сином урядовця, попа, а не вчителя мназії, не був би я такий недоречний і неможливий. Але був «син вчителя». Коли мене школярі товариші били, не смів скаржитися, бо я — «син вчителя». Коли я від-овідав на «чотирі», мені ставив татусь «три», щоб його вважали за несправедливого. І я теж звик удавати праведливого. Я звик взагалі показувати себе не таким, ким я є. Ось зараз: один напівбожевільний пропонує ме-пятьсот франків за мою картину з умовою при всіх по-маткувати її. І я удаю, що се мен ображає, що я сього не юблю, що відмовлюся прожити по людськи півроку во я... во імя того, чого в мене нема. Хиба мені не все одно, повісить буржуй мою роботу в спальні і ніхто ніколи

не бачитиме її, навіть сам буржуй, чи знищити її відразу? Се все одно. Але як я згожуся, я удаватиму, що мені с... ромно, болюче... Я вже удаю перед Адольфом, який весь час намовляє мене згодитися. Він сподівається, що я поділюсь з ним «заробітком». А я удаю ображеного.

«Але хиба я художник? Я удаю художника. Але я хто я? Революціонер. Ні, я удавав революціонера, бо був «син вчителя», син справедливого, чесного батька. І я тільки всього «син вчителя». Хиба се не смішно?

«О, який я самітний! Мені не віриться, що я живу в столиці Европи. Я сумніваюсь, чи живу я на планеті, на селеній ще якимись живими істотами. Ось хиба ще Адольф. Адольф і в очі і по-за очі глузує з мене, Адольф брудний і грубий, Адольф випотрошений, але я ціную його дорого бо в мене більше нема нікого. — Я часто дивлюся на Шурку. Чому він світлий? Чому робить те, що говорить і говорить те, що думає? Чому природі треба було дати одному все і одібрати все у другого? Як що в сім є змисл, то він нелюдський. І чому я сам з собою, хоч би в сім щоденнику, кращий ніж з людьми? Чому я не можу бути гармонійним красивим, чистим як Шурка? Я чомусь одкусую собі шматки пальців, щоб біль не давав мені забуватся — удавати і не вважаючи на се, я дратую всіх, бачу це і роблю все, щоб ще більш вселити до себе відразу. Чому? Бо я. — «син вчителя», тільки усього.

«О, який я самітний! Я бачу, як вона цілими днями сидить з ним, як дбайливо і ніжно піклується ним, як віддано й глибоко любить його, — і моя самітність, моя туга гризуть мене, мов голодні пси. Як-би «вони» знали, що під боком у них живе таке заздрісне створіння, вони ста... ранійше ховали б своє щастє. Але як би я міг одірвати хоч шматочок її тепла і вкрити ним свою змерзлу душу! Який богатий би я був! Що треба для сього? Чому сього нема? Чому Шурка, а не я? Бо у Шурки душа світла й мягка

в мене гримаслива й брудна? Ні! Бо в Шурки мягке шовкове волосся і очі променясті, гарні. Бо Шурка стрункий, родливий і привабний. Так, в цьому вся суть. Люди можуть вибачити людині які хоч бридкі гнойові парости на душі, а на обличі ніколи. З наростами на душі, — він неідник, цинік, падлюка, а взагалі навіть «цікавий, оріґіальний»; з наростами на душі він матиме купи коханок, рузів і наслідувачів. Але з наростом на лиці він — парія, і одна жінка йому не всміхнеться... У мене наростів на иці немає, але я й без них осягаю тих самих наслідків»...

На сім кінчався щоденник.

Таня опустила руки на коліна і думала: на що він ав їй це? Розуміється, і тут удає, бреше. Сказати тільки, о йому важко, — ні, се не те. Розбудити жалість до сее? Але з жалостю він розбудить і иньші негарні почуання. Упередити, що він згодиться на пропозіцію Хоми? и може...

Таня навіть підвелась.

Ні, се неможливо! Вже тому неможливо, що він так являє собі Шурку і її відношення до нього... Але чого йому треба?!

Вона хутко пройшла до Аркадія.

Він сидів, поставивши лікті, на стіл і сумно схилив олову на руку. Поза видалася Тані приготовленою для еї, хоч він зараз же змінив її, прибравши колишній розязний вигляд.

Вона простягла йому конверт і тихо сказала:

— Я прочитала.

Аркадій засміявся.

— Не хвалите, розуміється?

— Хвалити чи не хвалити тут нема чого... Нащо ви али мені се?

Аркадій глянув на неї рухливими але запитливими, чеаючими очима, не перестаючи неприродно всміхатися.

— Щоб пококетувати... Хе!

Таня подумала: як що взяти зараз його голову, по гладити її, пожаліти, приголубити, — він розплачеться мов маленький хлопчик.

— Ви неправду говорите... — сказала вони тим самим тихим і серйозним тоном.

— Удаю?... Дуже можливо... Ну в такому разі в ко ханню признатися хотів... Се правдоподібніше? Правда

У Тані на хвильку промайнула думка сказати йому що він трохи помиляється що до відношення її до Шурки але вона зараз відкинула її. Се могло б йому здатися на тяком.

— На що ви таке говорите, Аркадію? Будьте таким як в щоденнику... Самі собі псуєте життя... І без сього багато важкого... Правда, Аркадію...

Аркадій ще ніби чекав чогось. Потім поволі розде конверт і відмовив:

— Я і в щоденнику удавав. Навіть ніякого щоденни ка нема в мене... Навмисне написав сі картки... з цікавості.

— Тоді се пегарно для вас же...

— О, je m'en fiche! — погордливо скривив він уста широким театральним жестом шпурнув шматки листків куток.

Тані стало ніяково, і вона не сказавши більше ні сло ва, вийшла.

В сей час в коридорі Шурка читав лист від Анне який щойно принесла консєржка.

— Лист — від Аннет, — спокійно та трохи гумори стично всміхаючись сказав він, подаючи лист Тані.

Вона посунившись прочитала:

«Лихий, поганий Шурка! Як що Ви і на сей лист ві повісте мовчанням, я прийду до Вас сама і потягну Вас *Moulin Rouge!* Чуєте? Приходьте до мене позавтра, в с боту. В мене буде невеличке зібрання моїх приятелі

Буде трошки літературне soirée. Неодмінно приходьте і не бійтесь я не зїм Вас.

Коли ж хто небудь боїться за Вас, то той може провожати і на місці оберігати Вас від лихих моїх намірів. Annette.

Таня повернула до Шурки обличе.

— Підеш?

— Ну, що ти... Нащо вона мені?

Нахиливши голову Таня мовчки пройшла в Шуркину кімнату. Взяла олівець з столу і задумано почала рисувать по аркушу промокательного паперу. Так, все за те, щоб кінчати: Хома, Аркадій, ся записка.

Шурка з трівожним непорозумінням стежив за нею. Ось кинула олівець, дивно глянула на нього, тужливо й нерішуче.

— Що з тобою, Таню? Ти невдоволена?

Таня заперечливо похитала головою. Заплющила очі і сиділа бліда, непорушна.

— Таню! Я тебе образив чим небудь?

Таня розкрила очі, глибоко зітхнула і наче щось вирішила.

— Ні, Шурік, нічим ти мене не образив. Я думаю про запрошення Аннет. Ми підемо до неї.

Шурка здивовано підвівся.

— Ми!... До неї?... І ти?...

— І я, і ти і Мері... Підемо всі троє...

— Але для чого?!

— Подивимся, як у неї...

Таня уважно і тепло вдивлялася в Шурку. Але не вважаючи на теплоту в голосі, чути було непохитну твердість.

Шурка теж запитливо поглядав на неї силкуючись відгадати таємні мотиви сеї візити.

— На що се, Таню?

— Треба, Шурік...

— Але на що?!...

— Не можу сказати... Потім. Нічого особливого... Так просто... Ти не турбуйся.

Шурка замовкнув, але не розумів дивного її бажання.

Не зрозуміла й Феня. Довідавшись про майбутню візіту до Аннет, вона з погордливою насмішкою сціпила губи і нічого не казала.

Таня всміхнулась на се й запитала:

— Вам не подобається, Феню?

— Ні, я в захопленю!

— Чому ж ви так кисло всміхнулися?

— Заздрю вам.

— Чого ж ви заздрите?

— Усього. Того що у вас така гнучка і згідлива вдача; того, що ви матимете щастя записатися в «арістократи духа»... Того, що ви маєте очевидно чудесну здатність одне говорити, а инше робити.

Феня при сім чогось шукала в себе на столику і так перекладала книги, наче вона їх мала зараз же викинути за вікно, щоб не заважали.

— Одначе! — тихо засміялася Таня. — Поверіт думок зовсім несподіваний для мене... Ви це серйозно думаєте?

— А на що вам йти? Що вам там треба? Ах, знаю! — Цікавість. Але цікавість відомо чим закінчується.

Таня всміхнулась і більш нічого не сказала. І тут же послала Мері записку з повідомленням, що в суботу зайде до неї, щоб іти до Аннет.

Аркадій, довідавшись про візіту, теж дивно поставився до сього й почав щось казати про моральні упередження, що заважають людям жити; про сильних, що переступають через ріжні перегородки і т. п. При сім чомусь

хвилювався, раздратовано й злісно сміявся над «духовністю» Фені і її «анахронічним есерством», поглядав на Таню.

Таня нічого не зрозуміла, але слухати його їй було важко й піяково.

Цілі два дні Таня не розлучалась з Шуркою. «Буйство» її прибрало форму якоїсь урочистої ніжности. Вона ні разу не крикнула на Шурку, ні одного руху невдоволення не зробила, не сказала ні одного слова, в якім не відчувалось би її дбайливости, уваги, ласки. Шурка, весь осяяний її коханням, мимоволі урочистий, тихий, не порушував її настрою.

Коли вони заїхали до Мері і та глянула на них, в очах її промайнула любовна насмішка.

— Їдемо, значить? — злегка обняла вона Таню і заглянула в її особливе сьогодня лице. Таня одповіла їй легкою, привітною усмішкою.

— Знаєте, Танюк, — шепнула Мері, — ви похожі на наречену, що іде до вінця в урочистім, побожнім настрою.

— Дуже можливо, що і до вінця, — твердо глянула їй в очі Таня.

— Так? Ну що ж... Як се співають в якомусь романсі: «Нас вінчали не в церкві, не в вінцях, не з свічками.» Ну, дай Боже... Їдемо!

Всю дорогу їхали майже мовчки, иноді перекидаючись уривчатими, незначними фразами. Шурка боязко косився на Таню, яка суворо й рівно сиділа і обережно стискав їй руку. Таня відповідала міцним довгим потиском.

Мері задумливо дивилась своїми розумними прекрасними очима в вікно автомобіля і иноді зажмурювала їх, сумовито, ніжно всміхаючись. Перед входом в квартиру Анет вона повернула до світла облича Тані і подивилася на нього: бліда, але спокійна і щось велике в очах. Усміхну-

лась. Вона знає, що робить. Так, може вона робить сам те, чого треба.

Мері мовчки поцілувала її й подзвонила. Чи від се коротенької сцени, чи від чого иншого Шурка, очевидно схвилювався: нервово витяг хустку, обтер обличе, засунув її в одну кишеню, потім в другу. Обидві непомітно погля дали на нього.

Відчинила їм сама Аннет. Вона була «стильна» з го лови до ніг. Все було вузьке, довге, стиснуте й строге. Во лося лежало гладко, щільно стискаючи довге обличя дво ма серпоподібними пасмами. Сукня з темно-сірого шовку фіялковим відтінком стягала стегна і закінчувалась внизу довгим вузьким треном. Ніс видавався сьогодня довшим і ужчим ніж завжди.

Але очі, побачивши т а к и х гостей, розширились округлились. Таня і Мері з Шуркою?!

Та це тяглося усього одну хвилину. Вона зараз ж здивувалась по инакшому, — приємно, оживлено:

— Мері Таня! Яка несподіванка!... Заходьте, панове Яка я вдоволена!... Роздягайтесь... Се дуже мило з ва шого боку... Панове! — підбігла вона до дверей в кімнату з якої чути було гомін розмов і сміх. — До нас ще гості. Стамескін, ще хвилиночку почекайте...

Таня роздягалась не поспішаючи, поглядаючи на Ан нет. Так, се гарно, ворожнечі до Аннет немає С ь о г о д н я нічого такого не повинно бути. Се зменьшить сили

І вона просто й привітно занитала Аннет:

— Ми може, перешкодили?

Аннет кинула швидкий проникливий погляд на Таню і, ніби образившись навіть скрикнула:

— О, що ви! Ми вам дуже раді! Се так гарно з вашого боку.

Дивна річ: Таня не була збентежена, знайомлячись з гостями Аннет. Здавалось, їх короткі, але гострі, цікаві по

гляди зовсім не дотикались її, наче обкутана була грубим шаром вати. Не бентежила її й обстанова, незвикла, чужа: е червоне світло, що лилося з великого червоного іриса — ліхтаря на стелі; червоний на цілу кімнату килим, червоні софи, пальми в кутках; довгі й узькі ґравюри на стінах; нудний теплий аромат пахощів — все це не дотикалось до неї, все поглиналось шаром вати.

Аннет червонаво фіялковою тіню безшумно рухалася ледви дотикаючись килиму. Посадила нових гостей під пальмою, підставила легкий столик, принесла чаю, тістечок, фруктів, усміхалась їм, відповідала щось Стамескіну, Крестоносцеви, пишній красуні в чорному і не переставала встромляти в Таню запитливих коротких поглядів. В руках була якась нерівність, зайва похапливість, що не гармоніювало з довгим плавним треном. З Шуркою вона поводилася нерішуче, обережно, як з предметом, від якого усього можно чекати.

Мері тонко, ледве помітно всміхалася з вдоволенням стежачи за її поглядами й шушуканням гостей.

Нарешті Стамескін, що ходив неначе в задумі по кімнаті стріпнувся і підійшов до столика, на якому стояла електрична лямпочка, яка освітлювала графін з водою, склянку й рукопись

— Можна починати, панове? — запитав він, нервово капляючи.

— Так, так... Будь ласка! Починайте...

Стамескін рішуче сів, енергічним рухом розкрив рукопись і почав читати.

Се була надзвичайна історія. Називалась вона — «Полумя Мрака». Одного вечора Ранковський, колишній соціялдемократ, потім анархіст і нарешті людина «нового полумя», повертаючись з орґії мефіністів, зустрівся з жінкою в широкім плащі. Вона звернула на себе його увагу своїми очима, — вони горіли надзвичайним огнем... Іскри-

лися... Палали полумям. Були мов уголя. Мов уголя, ви-
хоплені з багатя.

Він пішов за нею. Він знав, що се в о н а. Виявилося,
що се справді була в о н а, бо зайшла в шиночок, вка-
зала йому на стілець коло себе і хвилин десять гово-
рила йому про таємниці світа, храпителем яких являється
Ро.

Могутній. Пануючий над мраком. Палаючий гріхом
Великий Ро.

Після сього Ранковський починає ходити кожну ні-
вулицями і говорити сам собі монольоги про Ро і мрак.
Він страждає, він знемігся цілком, але ще бореться, — в
ньому сильна ще наївна віра в цяцьки, що звуться наро-
дом, соціялізмом, анархізмом, жалкі лахміття Велико
Таємниці Мрака, вони заважають йому.

Тісне лахміття. Погордливі плювки Ро, підхоплені на
укою.

На поміч Ранковському приходить в о н а. Вона вед
його за собою, веде довго, далеко й приводить в місце, де
похмуро й мертво стоять кіпариси, де таємничі химери
квітки ллють запашну отруту. Червоні і Чорні стовбури
Улюбленці палаючого Ро.

Вони спускаються в підземеля. Як в кожнім підзе-
мелю, тут вохко, страшно і похмурі тіни скорботно носять-
ся над ними. Тіни співають. Прощання з світом.

На сім Стамескін пропонував зробити переву. Всі мов-
чали. І з сеї мовчанки Стамескін побачив, що Полум
Мрака справило сильне вражіння. Він підвівся і встав
витер чоло хусткою.

Перша отямилася Аннет. Вона урочисто й серйозно
підійшла до нього, мовчки й міцно стиснула йому руку
сіла знов на місце. Вигляд її ніби казав: «У мене вдач
проста, рішуча і маломовна в проявленню почуття. Неха
говорять инші.»

І инші заговорили.

— Танюк! — зашептала Мері. — Не можна задумуватися, треба слухати. Се не кожного дня почуєте... Слухайте. Зараз говорить Крестоносець. Бачите, як він під Англійця одягнений? Се поет-богоборець. Він же — сучорий стоік. Визначується своєю жінкою і фільософією. Кінка, он та маленька шатиночка з наївним дитячим обличем. Бачите? З патлатим юнаком? Вона мріє мати за коханка зулуса, готентота та ескімоса. Мурин з Замбезі в неї вже був... А фільозофія в нього теж цікава: у всякому становищу можна себе почувати добре, коли дуже хочеш цього. Треба тільки в м і т и бажати. Розуміється? Тепер слухайте.

Таня з неуважною усмішкою слухала Мері і розглядала Крестоносця. Рівний, чопорний, обличе жовчне, але розумне. Що він говорить?

— ... Я порадив би авторові підкреслити трохи думку про Ро. — Ро — це центр поеми...

— Про се буде... — втомлено й сумовито сказав Стамескін. — В другій половині се буде.

— Буде? Гаразд. Потім трохи туманне місце, де висняється відношення Ранковського до народу, до соціялізму. Треба було підкреслити, що нарід, революція були його богом, що російський інтеліґент властиво ніколи не думав про Бога, не знав його, а все втіляв в сім народі. Ось що треба, на мою скромну думку, особливо підреслити...

— І про се буде, — все так само сумовито й втомлено усміхаючись, сказав Стамескін.

Крестоносець мовчки вклонився і спокійно глянув в бік жінки, яка щось шепотіла на ухо патлатому юнакові.

— Ні, я чую, ся річ зачне нову епоху в російській літературі! — гукнула Аннет. — Сей образ Ро... Mademoiselle Таня, подобається вам ся річ?

Вона встала з свого місця і така привітна, уважлив перейшла до Тані.

— Правда, як від сього віє чимсь свіжим, новим після сього еротизму, пошлости нашої літератури... Сей обр Ро...

Стамескін чекаючи, з ледви помітною насмішкою ди вився на Таню.

— Ні, мені не подобається ця річ... — спокійно, н вітъ привітно всміхаючись, відповіла Таня.

«Молодець, Танюк!» — усміхнулась Мері.

Аннет здивовано підняла брови.

— Невже не подобається? Але чому? Форма не по добається?

— Та, й форма. Чомусь всі дієслова на кінці фрази Потім уривчатість... манерність... Не подобається...

— Mademoiselle Таня, Аннет, має за собою всю р сійську літературу, — іронічно обізвався Стамескін. — В на вас зараз же дідуганами закидає. Стережіться!

— О, кожний може боронити свої гадки, — дуже с рйозно відповіла йому Аннет. як відповідають нетактовн му дорослому, що не вміє розмовляти з дитиною. — То ва не подобається, що дієслова на кінцях? Так, се відхилен ня від старої форми... А ідея?

Шурка весь час, як підійшла Аннет. надто уважли розглядав журнал.

— Ідея теж не подобається, — сказала Таня так са спокійно.

— А чому? — з надзвичайною цікавостю підняла п чорнені рівні брови Аннет.

Таня блідо усміхнулась: «Ось початок. Що як, почато так початок!»

І вона голосно, з усмішкою сказала:

— Хіба ви не розумієте? Мені здається, це так я для вас, що й питатися не треба. Я — соціялістка.

— Ну, то що ж з сього? Хіба соціяліст не може цікавитися питанням про Бога? Тепер соціялдемократи теж шукають Бога. Ну ось месьє Шурка, наприклад, людина релігійна. А він же — наречений ваш.

Шурка підняв голову і ніяково, змішано усміхнувся. Таня відчула, як щоки її злетка зашарілись.

— Так, але я маю иньшу гадку — вже не так спокійно відповіла вона.

Очі присутніх звернені були в їх бік. На обличах — ледви помітний усміх. Де хто шептавсь. Красуня в чорному навела на Таню льорнет і серйозно розглядала її.

Аннет хотіла продовжати, але в сю хвилю почувся томний голос Стамескіна, що пропонував читати далі, і вона відійшла, привітно хитнувши Тані головою.

Ранковський, опинившись, був приголомшений. Він не знав, як прийняти все це. Маріння? Сон? Галюцінація? Дійсність? Але те, що було далі, перевисшало сон і маріння, і було тому дійсностю.

Неспекливою — яка холодила. Животворною — яка живила.

Очам Ранковського уявилась величезна сталяктитна зала. Дивними, потворними й привабно-прекрасними істотами була наповнена. На руках, в пащах, в лапах, на стінах святині людськости. Несли. Кричали. Вили. Стогнали. Скрегіт зубів. Брязкіт залізних лап печеру гіґантську наповняв. А посередині на троні, в полумі, — великий Ро.

Святині людства: добро, правда, радість, любов та инше без жалю кидав у полумя Ро, де горіло воно сумрачним рівваво-червоним огнем. В сей час палаючий Ро казав промову, в якій дієслови були на кінці речень, а в реченнях часто не було особистих заіменників. Від усього сього Ранковського опанував священний трепет і він рішив, що з святинями людства тепер без воротя скінчено. З сього часу — він син Ро, син Полумя Мрака.

Як він вибрався з печери. — Стамескін не повідомля
Ранковський сам не розумів. Жінка з палаючими уголям
очей зникла. Хто вона? Він почав ходити вулицями.

Під капелюхи, хустки заглядав. Поглядами привабли
ми, усмішкуватими кликами вабили. Всміхався. Вікн
сліпі, нічні, понуро дивилися. Щось знали.

Але Ранковський знайшов її. Се була жінка його при
ятеля. Вона була колись жрицею Народу, бога смішного
наївного, мов дитяча казка. Але пізнала бога Мрака, п
лаючого Ро. Довго в печалі тримали, довго тінями хитаюч
в душі його ворушила. І коли земля сльозами розчулени
наситилась небо хмарами зітхань благосних обтяжилос
йому священне «Safftara»! сказала. Пізнав її. Пішов
нею. В полумя Мраку. До великого Ро.

Стамескін закрив рукопись і знесилений одкинувс
на спинку стільця. Мовчанка, ще довша за першу, пану
вала в червоній кімнаті. Чорнява красуня, схрестивши ру
ки, суворо й невмолимо дивилась перед себе. Вона бачил
палкого Ро, що поглинув святині людкости. Бачила нем
нучу загибель старих богів, наївних і сумних, як дитяч
казка. Але так призначено.

Хрестоносець зітхнув.

— Так, річ значна... — з якимсь ніби сумом вимови
він.

Мері раптом закашлялась. Вона погризла хусточк
стримуючись від сміху.

Се вже було занадто.

Але Таня сиділа з щирим дивуванням в обличі. «С
жарт? Ні, обличя серйозні, в очах і коротких фразах пра
дивий інтерес».

Вона глянула на Мері. Та обтиралась хусткою, а о
нестримано сміялись і блищали.

— Я давно вже такої втіхи не зазнавала! Я захоплена, Танюк! — прошептала вона.

— Що се, Мері? Він це серйозно? — мало не з переляком запитала Таня.

— Ну, розуміється! дівчина ви!

Стамескіна окружили. Чути було вигуки не зовсім щирого захоплення, ділові запитання, вітання. Стамескін стомлено й сумно усміхався.

До Мері й Тані знов підійшла Аннет.

— Ну, а тепер як? — звернулась вона до останньої.

— Тепер дуже подобається, — усміхнулась Таня.

Аннет зорко глянула на неї.

— Ось бачте, — ніби зраділа, вона. — Я дуже радію, що ми зійшлись нарешті. А вам Шурка, теж подобалося? Я думаю, так, — се в вашім дусі... Можна біля вас сісти? Ах правда, мені треба ще кілька слів вам по секрету сказати... Pardon, я на дві хвильки візьму вашого кавалера... Шурка, ходім...

Шурка змішавсь, знехотя встав і пішов з нею в сусідню кімнату.

Мері скоса уважно оглянула Таню. Та помітила її погляд, усміхнулась і вказавши очима в напрямку сусідньої хати, сказала:

— Се добре... Я вдоволена...

І зараз же одвернулась від Мері.

Мері зрозуміла її.

Гомін розмов зростав. В кутку знялася суперечка, хтось награвав на піяніно, чорна красуня ніжно шепталась з маленькою блондинкою, що коло неї сиділа. Мері, щоб не звертати на себе багато уваги, покликала до себе Стамескіна й почала з ним пусту балачку.

Аннет і Шурка не зявлялись. На кожне шамотіня з боку сусідньої комнати Таня й Мері притихали й мимо-

хіть переглядалися. Таня навіть в червоних промінн
освітлення видавалася дуже блідою.

Нарешті двері за ними розкрилися і зявилася Аннет
За нею, трохи згорбившись, як звичайно, йшов Шурка.
що кипулось зараз в очі Тані й Мері, се те, що він не ди
вився в їх бік і всміхався важкою негарною усмішкою. О
блищали давнім, хоробливим блиском. Мері й Таня ски
нулись очима.

Аннет усміхалась, але теж не оглядалась в бік Та
й Мері.

—Панове! Дозвольте поділитися з вами одним цік
вим фактом! — раптом голосно вимовила вона.

Всі замовкли й повернули до неї обличча з блискучи
ми червоними искрами очей. Шурка збентежено, силкуч
чись удавати незалежного, щипав ус, очевидно знаючи
чім річ. Аннет ніби жартовливо — урочисто взяла його
руку і сказала:

— Ось, панове, людина, яку дивно бачити в наші ч
си! Непохитність його переконань — вражаюча. Як від
мо вам, панове, Александр Петрович — соціялдемокр
і одночасово — людина реліґійна. N'est-ce-pas?

Шурка усміхнувся безвольною, хоробливою усмішко
і хотів взяти руку. Але Аннет міцно держала і каза
далі:

— Але цікавійше за все, панове, що як зйов вс
відомо, його наречена, високошановна гостя наша...

Тут Аннет з дуже привітною і теж ніби жартовливо
усмішкою повернулася до Тані і злегка вклонилась їй...

— ... що наречена Олександра Петровича тримаєть
иньших поглядів (се відбилося на думці її про поему Хв
дора Семеновича). І ось панове, знаючи мягку вдачу Оле
сандра Петровича не можна не дивуватися непохитнос
його переконань. Ми зараз сиділи в моєму будуарі і го
рили про поему Хведора Семеновича. Олександр Петро

исловив такі глибокі й оригінальні гадки, що я не могла
е поділитися з вами... От погано тільки, що Олександр
Петрович не може стати вище своєї скромности...

Промайнули усмішки. Обличя ближче присунулися,
огляди перелітали з Шурки на Таню й назад. З усмішок
поглядів видко було, що багатьом де що відоме.

Таня сиділа дуже рівно й непорушно. Мері ніби не
уючи нічого, намотувала на пальці тоненький ланцюжок
ід годинника. Але позираючи непомітно на Таню, бачила,
к мірно, важко підіймалися її груди: — буде буря.

— ...Здається мені, панове, що для повного оцінуван-
я роботи Хведора Семеновича дуже бажано було б вислу-
ати противників. Як що mademoiselle Таня буде така
ила і висловить свою думку, ми будемо дуже вдоволені...
ік вам здається, панове?

Гості заворушились. З ріжних кінців почулося:

— О, так!... Се дуже цікаво... Просимо! будь ласка.

Стамескін нервово підвівся і, підійшовши до Аннет,
щось невдоволено прошепотів їй. Аннет засміялася й у
олос одповіла:

— Ви дуже славолюбий, друже мій... Не турбуйтесь...
Олександр Петрович, просіть же свою наречену... Викли-
кайте її таку-сяку на герць! Що ж справді!

І не випускаючи все-таки його руки, вона повернула
його обличем до Тані. Видко, міцно тиснула вона йому ру-
ку, бо Шурка весь час якось здрігався і щулився. Але на
стах була та сама безвольна відсутна усмішка.

Мері гостро глянула на Шурку, на Аннет і на їх злу-
ені руки.

— Mademoiselle Аннет, будь ласка, на два слова! —
олосно покликала вона.

— Вибачте, дорога, зараз прийду... Ну-с, Олександр
Петрович, просіть mademoiselle Таню взяти участь в на-
ших дебатах.

Шурка здрігнувся від стиску і силкуючись опанувати себе, глянув на Таню. Вона сиділа все так само рівно, дивлячись на нього дивним непорушним поглядом. Не гніву, не обурення, не здивування було в ньому, а страждання надзвичайна лагідність. Здавалося, в кімнаті опріч неї Шурки нікого не було.

Ось вона встане зараз і як у себе підійде до нього, покладе руку на плече, другою ніжно проведе по обличчю, скаже: «Ну, Шурик, а нам час до роботи».

В кімнаті тихо було. Мері пильно обмотувала пальці ланцюжком.

— Що ж, Таню, давай трошки посперечаємось... якось надто голосно й напружено вимовив Шурка.

Але Таня замість відповіді підійшла до нього і мягко всміхаючись, взяла за другу руку.

— Підем, Шурік; до дому... Вже пора...

Аннет просунулась ближче до Шурки і не даючи йому відповісти, жартовливо всміхаючись, гукнула:

— А! А!... Злякалась! злякалась... Ні, ми Шурку не пустимо... По перше, ми вже умовились їхати від мене на Монмартр... Шурка обіцяв. А потім ми ще читатимемо, гратимемо, співатимемо... Ні, ми не пустимо... Се-деспотизм...

І Аннет навіть потягла до себе Шурку. Той перестав всміхатися. Як тільки Таня підійшла ближче він насупився і кілька разів силкувався увільнути свою руку. Коли ж Таня доторкнулась до нього і зустрілась з ним очима, він густо почервонів і дуже сильно потягнув руку. Але Аннет наче не помічала сього.

Таня повернулась до Аннет і сказала:

— Мені здається, власне ви деспотично поводитесь з вашим гостем... Пустіть його руку і ми підемо... Нам пора вже...

Аннет засміялась:

— О ні! Ні за що не пущу. Навпаки. Ось поведу його собою! Ха-ха-ха! Крадіжка нареченого! Месьє Стамескін, опишіть! Шурка! Не противтесь! Я вас викрадаю.

І міцно стискаючи руку Шурки, вона потягла його до себе. Шурка хитнувсь, мало не впав на неї і... знов безпольно, змішано всміхнувсь.

Але Таня, все так само спокійно і не помічаючи ні мішок, ні гострих поглядів з усіх кінців кімнати, зробила крок до Шурки і голосно сказала:

— Шураша! Ходім... Вже час...

Шурка вмить вирівнявся. Усмішка зникла з уст, очі тривожно, перелякано зупинились на Тані, потім перестрибнули на гостей, на Аннет. Він ніби тільки в сю хвилину побачив все в справжнім виді:

— Пустіть, Аннет! Мені треба йти! — холодно й невоволено сказав він силкуючись видерти свою руку.

В очах Аннет промайнуло здивування. Але зараз же той виклик блиснув і закрив їй очі.

— Що?! — закричала вона сміючись. — То он як? Я ще тут так розписала, а ви мені ось... Покараю! Чуєте? Просто покараю! Битиму, в Moulin Rouge повезу! Чуєте?!

І вона все тягла його далі й далі. Шурка опираючись, дурився, соромлячись дивився на гостей, що жадібно стежили за сею сценою, і одночасово наче весь здрігався від слів.

— Шураша! — голосно повторила Таня.

Ходім же... Негарно ж так...

Але в сю хвилю розлягся голосний, довгий дзвінок в прихожій.

Всі наче отямились. Стамескін хутко вийшов. Хтось товстим басом питав Таню й Мері.

Мері підвелася й прутко пішла в прихожу. Але в дверях вже зявився Стамескін, а за ним Адольф з брилем в руці, величезний, трохи змішаний; очі його зацікавлено

й прутко бігали по кімнаті. Побачивши Таню й Мері, в зробив крок до них і заговорив:

— Товариш Таня! Щиро прошу вибачити се сказати вдерання, але випадок вимагає сього. Річ у тім, що ві мий вам Аркадій в сей час продає свою «жовту жінк Хомі. І дуже бажає, щоб ви при сім були присутні... Д же прошу вибачити, панове. Але випадок, алєґорично жучи, надприродний і цікавий.

Як тільки увійшов Адольф, Аннет випустила ру Шурки. Шурка понуривши голову відійшов від неї і, помічаючи ні Адольфа, ні цікавих поглядів, попростув до прихожої. Таня слухаючи Адольфа, одночасово стел ла за Шуркою. Звістка не зробила на неї особливого в жіння. Вона неуважно спитала:

— На що я йому потрібна?

— Не знаю... не можу знати... Для гордости, мабут

— Чому для гордости? Якої гордости?

— Не знаю... І вас, товариш Мері... Обовязково.

Мері взяла за руку Таню.

— Ходім, Таню... До побачення, панове, нам тр йти...

Аннет почувши повідомлення Адольфа, насторо лась і захвилювалась.

— Панове! — раптом запропонувала вона. — Ході ми! Се дуже цікаво... Хто хоче?

— Я, я, я!... — посипалися голоси.

— Панове, хто не хоче, нехай чекає тут. Ми неза рюм повернемося. Де се? — звернулась вона до Адоль

— В Café du Panthéon...

— Панове! Се — зовсім недалеко. Вони вже там. вам здається?

Адольф ґалянтно повів брилем.

— Не можу сказати. Хома там, я сам привів, а Ар дій зостався дома... Може, вже і він там...

— То йдемо, панове? Так? Одягайтеся... Виходьте, хто йде... А ті, що лишаються, займайте себе.

З Аннет пішли Стамескін, Крестоносець і дві панночки, що мовчазно сиділи в кутку; та на вулиці вони попрощалися і пішли в иньший бік.

Пішли групами: попереду Аннет, Стамескін і Крестоносець, за ними Мері й Адольф, а позаду всіх Таня з Шуркою. Аннет з моменту появлення Адольфа про Шурку ніби зразу забула і віддала його Тані.

Таня й Шурка йшли мовчки. Попереду чути було бас Адольфа і часом голос Мері, який про щось запитував. Адольф все згинав свою недоладню постать і схилявся до голови Мері, як звичайно гордо й наче гоноровито піднесеної.

Шурка щулився, піднімав ковнір пальта, застібався, знов розтібався.

Таня скоса поглядала на нього. Вона почувала надзвичайну втому й незрозумілу тугу. Чому? Він же все одно пішов був би з нею з Танею, хоч би навіть не перешкодив Адольф. Напевне пішов би.

— Не треба було йти, Таня... — з легким докором раптом вимовив Шурка.

Таня не відразу відповіла:

— Ні, треба було, Шурік... Так, треба...

Вона зітхнула й замовкла.

Йти треба було. Але що ж вийшло? Чому так тоскно? Чому померхло щось? Втома?

А в кафе сидить тепер Хома; значить в нього все те саме, як що йому треба сього Аркадія? Втома, втома. Хочеться спати.

І що далі, то втома все більш та більш опановувала її. Коли прийшли в кафе, їй було вже все байдуже: і Хома,

який по инакшему, похмуро й сердито зустрів їх; і Аннет що підсіла до нього з кокетливим, приятельским виглядом; і Мері що з цікавістю спостерегала усіх; і навіть Шурка, що заліз у куток і, очевидно, не розумів на що він тут в сій ігорній залі кафе. Хотілось тільки лягти й заплющити очі.

На біліярдах грали люди без піджаків, з засученими рукавами, смішно й кумедно викручуючи при вдарах лікті. Сновигали ґарсони; ходили кокотки туди й сюди. Під стелею синіми хвилями плавав дим. Про щось голосно та весело говорили Стамескін, Адольф та Аннет. Таня байдуже дивилася на них.

Раптом Адольф хитнув в гору руками і закричав:

— А-а! Нарешті! Друже Аркадію, сюди!

До столу підходив Аркадій в пальті і помнятім чорнім брилі. Під рукою в нього видно було якусь дудку, загорнуту в ґазету.

Побачивши Таню, Аркадій ще вище підняв голову з чванькуватим погордливим виглядом підійшов до самого Хоми. Той сумно й похмуро дивився на нього.

Всі посунулись і замовкли. Аркадій раптом повів обдивився всіх і усміхнувся.

— Друже Аркадію! — проліз до нього Адольф. — Позвольте мені ваш коштований малюночок! Для експертизи, мовляв.

Аркадій гидливо одштовхнув його.

— Адольф! Ви свої двадцять пять франків в свій час одержите. Дайте мені зараз спокій. Добродію Хома, я згоден на ваші умови!

— Бачу... — сказав поволі Хома.

На згуки його голоса Таня повернула в їх бік обличчя. Її очі зустрілися з зміненим негарним поглядом Хоми. Вона машинально встала і підійшла до Мері. Та нахилилась і пошепки запитала її.

— Що за тип, сей Хома? Ви його давно знаєте?

Історію з Аркадієм їй розповів Адольф.

Таня з здивованням відчула, що від чогось червоніє.

— Ні, не дуже давно...

— Цікавий, видно, субєкт...

— Еге...

Аннет поглядала на Таню й Мері. І зараз же знов дилася на Хому.

— Ну, ми, значить, можемо почати нашу комедію... — азав далі Аркадій і почав розгортати свою дудочку. Ру- и йому нервово тремтіли і тому Адольф ніжно й дбайливо іддержував сувій, одночасово фаміліярно підморгуючи ннет.

Кинувши ґазету на підлогу, Аркадій міцно сціпив гу- и і розгорнув полотно. Жовта жінка, мурашник-гора і ерево, схоже на щітку для чищення лямп, закивали гля- ачам.

—Жовта шостигруда жінка! — тоном директора цирку, кий показує публиці новинку, виголосив Адольф.

— Адольф! — спалахнув Аркадій, повернувши до ього обличе з блідими губами. — Як що ви скажете ще ово, я вам по пиці дам! Чуєте?!

— Слухаю! — байдужісенько взяв під козирьок дольф.

— Добродію Хома! Чи хочете ви різати мою працю?

Хома мовчки простяг руку за полотном. Аркадій к мовчки подав його Хомі.

Хома витягнув бумажник, взяв пять стофранкових перів і звернувся до Адольфа:

— Скільки він працював над сим?

— Пять місяців, добродію Хома, — скошуючи очі на перчики, охоче вимовив Адольф.

— Ви, Аркадію памятаєте, як ви ставили штуку вище д «усяких революцій і соціялізмів?»

Аркадій весь шарпнувся.

— Про се я не обовязаний з вами говорити! Виконуйте умову.

— Так? — важко всміхнувся Хома і взявши папірчики, простяг їх Аркадієви:

— Будь ласка.

Той з погордливою ґримасою взяв гроші і недбало сунув їх зімнятими в кишеню штанів: при сьому якось по-хитував головою, ніби щось веселе й жартовливе наспівуючи про себе.

А Хома взяв малюнок обома руками і, ліниво роздерши його, шпурнув до плювальниці. Всі мимохіть глянули у слід кольоровим шматкам полотна.

— Ну, до побачення, панове... Комедію скінчено... — вяло підвівся Хома й хотів піти.

Але Аркадій метнувся і перегородив йому шлях.

Губи його тремтіли від люті, невеличкі очі палали, руки трусились.

— Ви негідник! — верескливо і несподівано закричав він. — Чуєте се?

Хома, неміняючись зовсім зупинився і наче чекав чогось такого, бо з цікавостю запитав:

— Через що?

— В умові не було шпурляння! Так-с! Не було! Ви — паскудник... Я не дозволю...

В кутках губ його виступила слина і ніби нитками звязувала обидві половини розкритого рота.

— Не треба кричати... — спокійно сказав Хома. — Он ґарсони біжать...

— Плювати мені на них і на вас... Ви гірші від усякого ґарсона!!

— Що ж ви хочете? Щоб я вам ще заплатив і за шпурляння? Будь ласка...

І Хома поліз був по бумажник. Але Аркадій раптом инувся усім тілом і, розмахнувшись з усієї сили, вдарив ого по обличчі. Удар був такий сильний, що чути було, к цокнули зуби Хоми.

Всі на хвилю скам'яніли від несподіванки. Сам Аркаій, витверезений своїм ударом, машинально подався наад і широко дивився на Хому.

І раптом всі заворушилися, скочили, заговорили.

Таня завмерла, але тут же метнулась наперед і пійавши рух Хоми, перелякано закричала:

— Хома! Не треба!

Раптом хтось сильно сіпнув її назад. Вона обернулася і побачила обличе Мері з палаючими очима.

— Мовчіть! — потягла та її до себе.

Таня нічого їй не відповіла і повернулась знов до Хоми.

Хома ж хитнувшись від удару, схопився рукою за тіл і наче впався в нього пальцями. Кілька секунд він лико дивився на Аркадія, ніби вибираючи місце куди б дарити.

В сю хвилю і закричала Таня. Але Хома раптом усміхнувся і зняв руку з столу. Потерши щоку він ще раз змушено усміхнувся і сказав Аркадієві:

— Се властиво з усього сегодняшнього самий пристойний вчинок... За нього навіть попросити вибачення можна...

Він озирнувся, поволі пішов до полотна, підняв його і приніс Аркадієві. На устах його була чи насмішкувата чи ніякова усмішка.

— Прошу вибачення Аркадій... І ось вам ваше полотно...

І зараз же ні на кого не дивлячись повернувся й вийшов.

— Хома! — раптом скрикнула Аннет, і підхопивши спідниці, хутко побігла за ним. Таня бліда й похолоділа дивилася їм у слід.

XIII.

З часу герця і сцени в кафе проминуло півтора тижня. Аркадій зник з того вечора і ніхто, навіть Адольф, не знав що з ним сталося. Адольфові він прислав почтою двадцять пять франків, але про себе не написав ні слова. вечка.

— А майно, значить. мені в спадщину? — зауважив Адольф. — Ça va bien! Фарбочки можна продати, білизну... Правда, він нічого не мав. Ех, незабутній, благородний друже.

І Адольф один зажив в спільній кімнаті.

Шурка з того дня ще більш затих.

Фені часом до сліз болюче було дивитися на його рабське упадання коло Тані.

— Не можу бачити! — сердито виговорювала вона Тані. Не можу бачити його упадання коло вас! Ганчірка! І теліґент жалкий... А ви чого пишаєтесь? Чи кепкуєте з нього?

Таня мовчки обнімала Феню, цілувала її в чоло або в щоку і йшла до себе. А у себе довго ходила з кутка в куток і думала. Потім ішла до Шурки, і вони працювали як раніше, Таня дбайливо і ніжно стежила за ним, вислухувала його, пестила, але серед пестощів, бувало, задумувалась і не помічала, як Шурка винувато й жалко дивлячись на неї, тихо увільнявся і відходив на бік.

А сидючи у Мері, Таня часто говорила:

— Ваша правда, Мері... знесилилась я, втомилась...

Мері ні про що її не розпитувала, тільки мовчки цілувала і починала говорити про инше.

— Так, Мері, минулось моє буйство, — говорила з сумною усмішкою Таня иньшим разом.

Мері уважно оглядала її й нічого не відповідала.

— Ах! Як би хоч мати певність, що перемога буде за мною! — тужливо стискала Таня руки.

— Правда ваша, Мері... Раніше я сього не сказала б. Сил стільки було, що ніяких сумнівів не могло б бути!... А тепер...

А за дві — три хвилини з палким обуреннєм знов:

— Ні! Не вірно... Тоді я була певна. Не пробувала ще... Хоч... Ах, я нічого не знаю!... Що ж мовчите, Мері? Порадьте.

Мері сумовито дивилася на неї.

— Не можу, Танюк, радити... Робіть як самі з собою вирішете... як сили говорять... Тільки не накладайте непосильного грузу... Витратите рівновагу і... полетите догори ногами. Негарно і неприродно вийде...

І Таня продовжала дбайливо і ніжно стежити за Шурою. Але туга й задума не минали.

— Слухай, Шурік... А як би ти пішов до Аннет, чи могла б вона т е п е р тебе... образити?

Шурка червонів і тихо відповідав:

— Не треба про се питати, Таню.

— Чому ж не треба? Ну, чому?

Шурка замість відповіди болюче всміхнувся і дивився на неї очима побитої собаки.

О, ся усмішка і погляд! Бували хвилі, коли Таня з пристрасною ніжностю, з болем, з риданнєм хапала його за голову, пригортала до себе і цілувала, голубила, просила щось вибачити, щось обіцяла. Але бувало погляд сей і усмішка сповняли її потоком бурного, скаженого гніву, протесту, обурення. Вона зривалася, бігла до себе, падала лицем в подушку і кусала її до болю в щелепах.

Потім цілий день ходила задумана, а прийшовши до Мері, лежала й мовчала.

Мері й сама затихла і теж завжди лежала або грала. Як що був тут Олександр, вона не сперечалася з ним, не кричала. Иноді підходила до нього і з ніяковою усмішкою гладила його по голові.

Олександр нахилявся і сидів непорушно не моргаючи очима. А коли Мері відходила і він піднімав голову, то на обличі його було таке світле, променяте сяйво радости, що Таня соромливо одверталася.

З «пробою» і Ґломбінським було скінчено.

— Нудно і наївно, — коротко пояснила Мері.

— Значить? — несміливо запитала її Таня.

— О, нічого не значить... — засміялася Мері. — Се не кінець... Хоч би й хотіла, пізно вже вірити... Кінчать треба инакше...

Таня трівожно глянула на неї. Але Мері так ласкаво просто усміхалась їй, що про що-небудь страшне не можна було думати. Таня більше не розпитувала, а Мері сама нічого не говорила.

З Олександром про Мері Таня ніколи не починала розмови, — чи соромно було, ніяково показувати, що нічого не знає про них, знаючи все, — чи просто не було що казати. А Олександр теж не заговорював.

Так часто, сидючи втрьох, вони мовчали. Иноді Олександр сідав за піяніно і тихо грав. Руки його були гарні з довгим пальцями, що захоплювали мало не дві октави.

Мері закликала пальцем до себе Таню, вмощувала її побіч себе і заплющивши очі лежала непорушно, ледви дихаючи. Таня в такі хвилі дивилася на її змарніле прекрасне обличе з плямами сухотного румянця й її обхоплювала болюча, гостра жалість.

— Що ви? — несподівано розкривала очі Мері і по-ервонівши, закривала їх знов. І лежучи так ледви чутно оворила:

— Танька! Як що ревіти думаєте, не облийте сльоза-и моєї сукні. Вона двіста франків коштує...

Але все таки єдиним місцем де Таня по давньому по-увала себе, був гурток. Робітники поволі звикли до неї і тали простійші, щирійші. Часто підчас вчення або після авязувалася розмова «так про життя взагалі». Бачачи щиру і трохи наївну увагу Тані, вони наввипередки роз-овідали їй про свої «голодухи», про такі роди праці. про кі вона ніколи і не підозрівала. Тут були: і митя собак. і акоркування пляшок, і фарба фальсіфікованих яєць, і раця «покупця», себ то роля особи, що заохочує до азарту коло уличних рулєток.

Таня виходила від них бадьора й оживлена. Але дома нов задумувалась.

І одного дня, прийшовши до дому, застала в себе Ок-ану. Вмер Остап. Трапилося се зовсім несподівано. Правда, він почував себе останніми днями гірше, але ніхто е думав, що може трапитися що небудь серйозне. Ран-ком в нього був напад блювоти, — йому приніс Василь но-мер революційного журналу, де уміщено було його вірші, він схвилювався, хотів навіть застрибати і «розстроївся». А перед обідом йому стало зовсім погано. Зьявилися болі, спочатку стогнав, а потім так кричав, корчився й завивав, що всі діти підняли плач і в страху залізли в кухню. Пе-ред шостою годиною він помер. Лікарь поясняє, що трапи-лася якась кровотеча в середині, розірвалась якась арте-рія. І ось треба його ховати, а засобів ніяких нема.

— Добре, ми се влаштуємо, — сказала Таня і одяг-нись пішла зараз же до Мері. Мері лежала в ліжку. — вона трошки простудилася, але се дрібниця...

Гроші знайшлися, і Таня укупі з Олександром і К
соротовим занялися улаштуванням похорону.

В день похорону Мері стало гірше, Олександр і Та
весь ранок лишались біля неї. Мері сердилася, гнала
від себе, гнала до «особи, що вповні визначалася»,
мертвого, але вони не йшли.

— Там все вже пороблено, Марусю... — лагідно ві
повідав Олександр. — Ми поїдемо просто на кладовище
Ти не турбуйся...

— Ну гаразд... А на мітінґ підете?

У-вечорі мав відбутися мітінґ російської еміґрації
приводу нєпорядків в каторжних вязницях.

Олександр завагався.

— Олександр! — сердито скрикнула Мері. — Як і
ти надумаєшся прийти сюди, я одягнусь і пішки піду
мітінґ. Чуєш? Ви, Танька, теж... Майте се на увазі.
живих ідіть, а не до дохлих. Сі й без вас зуміють... уряд
тися.

— Добре, ми підемо на мітінґ, Мері, — сказала Тан
— А тепер ми посидимо у вас до четвертої години. Пох
рон у пятій.

— Чому ж так пізно? Пху, які дурні!

— Пізно, Марусечко, бо черга... Сьогодня бага
мертвих...

— Ну гаразд... Публіка буде?

— Мабуть...

Чверть до четвертої Мері прогнала їх.

Але Таня і Олександр все таки опізнилися. Коли вон
мало не бігцем дійшли до невеличкої юрби росіян, щ
оточали яму з свіжо-виритою землею, труну вже піднімал
щоб опустити.

Олександр протиснувся вперед, а Таня зупинила
біля залізної огорожі якихсь могилок і стала дивитис
Чотирі міцних робітники похоронного бюра зігнувшись п

олі підносили труну до ями. Кожний обома руками три-
ався за кінець широкої пасми й один з них неголосно ро-
ив розпоряження.

Непокриті голови присутніх з хмурою і суворою цікаістю тяглися до блакитного шестигранного ящика, який оволі і плавно поринав у землю. Ніхто не плакав, не риав: з шамотінням і гулким дзвоном грудок землі, які на іко падали, труна спускалася все нижче й нижче. Сеїозно, похмурі обличя посувалися ближче до ями і мовчки ровожали блакитний ящик.

Рідкі дерева і кущі в огорожах могил стояли непошно, наче і вони були тільки мертвими надгробними паятниками. З навислого сірого неба сіявся дощик, подібй на водяний пил фонтана. Срібною ніжною росою він дав на голови і тонкими струмочками збігав по обличах. ле ніхто не витирався. В багатьох були зонтики, але більість не розкривали їх.

— Готово... — сказав Косоротову робітник, що керав. Косоротов мовчки взяв в руку землю і кинув в яму. озсипчато й гулко впала земля на віко. Хтось глибоко тхнув, звідкись простяглися ще руки і теж кинули в яму удочки вохкої землі. З задніх лав раптом розлягся нелосний чистий і сумний тенор:

Замучен тяжолой неволей,
Ти славною смертью почил...

— Панове! Хто не вміє співати, той нехай мовчить! — аче прохаючи вибачення, сказав чийсь голос.

І чи тому, що було се упередження чи хотілося слуати приємний, впевненний голос, що звуками душу звоушув, спочатку ніхто не підтримував його.

Але потроху, по одному, голоси прилучалися і під охіт землі, що кидали в яму, доволі гармонійно полися сумовита, сувора мелодія:

Вокруг тебя билі свої,
і ми тебе самі закрилі
Орлиніє очі твої...

Таня почувала, що вона може зараз сісти на зем
обхопити голову руками і ридать. Над Остапом? Над
бою? Над сими втомленими серйозними обличами поки
тих, загнаних кудись людей? Ось Василь Косоротов... Я
зворушлива і жалка урочиста збентеженість на його вис
женім, хворім обличі. Недалеко той час, коли і його
лодного, закоченілого засипатимуть мокрою землею і «н
коло його будуть свої». Як дивно й болюче образливо:
лекі, туманні громади чужого міста, чужі могили, чу
небо купка своїх, загублена, втомлена, чекає своєї чер

«Ґломбінський? На що сей тут?»

Ґломбінський обережно продирався крізь юрбу
Тані. Таня одвернулась в инший бік, недалеко стоя
Феня, Ладя і Фаддей. Феня серйозно хитнула головою
ні і одвернулася. Любе, кругле обличе! Вона стоїть раз
з ним. Робітники обтіраючи рукавами спітнілі обл
поволі і байдуже росходилися, обережно продираючи
крізь юрбу.

— Драстуйте, панно Таню! — несподівано почувся
її ухом голос Ґломбінського.

— Ах, се ви? Ви теж на похорони прийшли?

— Ні, я з ним не був знайомий. Я до Хоми...

— Ви шукаєте Хому? Він там...

— В мене з ним є справа... Його ніде не можна сп
мати. Що? Як сова ховає себе... Погода сьогодня наб
длива... Пхе!...

— Ви хочете мені щось сказати? — нетерпляче за
тала Таня, почуваючи себе ніяково поруч з сим франт
— Як що справа, кажіть швидче, а розмовляти не добр
Ми заважаємо...

Ґломбінський трохи збентежився і похапливо вимовив:

— Так, я маю невеличку справу... Себ-то справа стара. Що? Я хочу просити панну Таню позувати мені... трошки... Я маю написати одну важну працю, то панна Таня стала б мені в поміч. Що? Се недовго...

— Я не маю часу, Ґломбінський...

— Але се недовго! Я вас благаю... Ну, всього один раз... Що?

— Я не знаю... І тут незручно говорити про се... Ну, добре. зайдіть до мене завтра, ми поговоримо... До побачення...

— Дуже спасибі вам! До побачення!

Ґломбінський з пошаною скинув капелюх і відійшов від неї.

Таня не дивлячись в його бік, бачила, як він продерся до тої огорожі, біля якої стояв Хома. Вона ледве повернулась в тім напрямку і непомітно стала дивитися на Хому. Втомлене, сіре. змучене лице. Сидить там в своїй труні і ховає себе кожний день поволі. На підлозі стружки і холод самітности, завзятої, ображеної, закостенілої.

Ось він всміхнувся, дивиться в її бік, виймає той самий бумажник, з якого виймав того вечора гроші Аркадієви. Дає щось Ґломбінському. Теж гроші і теж може за якийсь малюнок?

— Товариші! — раптом почувся знайомий, низький баритон.

Таня живо повернулася. Підносячись непокритою головою над усіма, стояв Олександр. Мокре волося падало на чоло йому, а очі сумно-ласкаво всміхалися.

Розмови затихли. голови повернулась до нього, як соняшники до сонця.

— Товариші! Ось і ще одного з нас ми засипал
землею...

Олександр на хвильку замовк. Настала цілковита ти
ша. Таня спочатку боялася, що він візьме такий тон
який звичайно буває в надгробних промовах. — зайво
урочистий, плаксивий і тому нещирий. Але Олександ
заспокоїв її. Про Остапа він говорив наче про свого молод
шого брата, який вмер дуже давно, а слухачі його — нач
рідня, яка досі нічого про сього юнака не знала. Так,
Остапом втрачено може велику силу. Справді, в нього бу
ло багато свіжости, простодумности.

Образливо й шкода т а к проважати товаришів з жи
тя. Не в чеснім бою, а десь в чужій богадільні вони вми
рають. Вмирають від ран, одержаних в давніх битвах
Слава Богови, хоч на кладовищі можна сказати сі слова
не боячись зустріти у відповідь пасмішкувато-погордлив
усмішку. Колись ті, що всміхалися так, загоралися ві
с л і в, тепер вони їх бояться і сміються над ними. Але
багатьох, що всміхалися, обличя стають серйознійш
Втомлені, виснажені обличя починають оживати. Ось н
сім кладовищі усмішок вже нема. А хіба се не вища озна
ка пошани до вмерлого товариша? Так, в наші часи як ш
не регочуть і не танцюють на кістках тих, що загинули, —
і то вже спасибі. А як нема усмішок, як що почуваєтьс
що відійшов т о в а р и ш, як що є в очах тінь суму й зад
ми, значить буде і гнів і боротьба.

Олександр вклонився і заховався в юрбі.

На обличах видко було ніякове зворушення і змішан
ня від того, що його видно буде иншим. Всі неголосно
але оживлено заговорили і поволі почали розходитися. Н
було вже похмурої серйозности і суворої стриманости, ві
чого повставав якийсь офіціяльний траур; вираз оче
змягчився, став общительний, незнайомі почали розмовля
ти вільнійше, не цулячись і косячись, а ніби почувал

ов право з кожним заговорити, всміхнутися і одержати відповідь таку ж усмішку і привітність.

Таня йшла одна. Їй не хотілося підходити до Фені, якою йшли тепер тепер Шурка і Ґломбінський. Вона з отою пішла б з Олександром. Але Олександр йшов дако позаду в гурті кількох робітників з туртка і двох дівт, які віддано заглядали йому в лице.

— Здрастуйте! — хтось стиха сказав збоку.

Таня повернулась. На неї із спідлоба дивилися тем-сірі, углублені очі Хоми.

Таня густо почервоніла і похапцем подала йому руку.

— Можна з вами йти?

— Будь ласка... — уривчато і від схвилювання гостро азала вона.

Хома зупинився.

— Може, вам неприємно? Ви скажіть просто.

Таня мовчки і серйозно обвела його очима, наче говочи: «Нащо говорити зайве?»

— Як би мені було неприємно, я б сказала... — хрипло мовила вона, розкриваючи парасоль. Дощу між инм, вже не було і всі, навпаки, парасолі закривали. Але Таня, ні Хома сього не помітили.

Попереду йшли невеличким ґрупами росияне, займаи цілу алею кладовища. Французи з цікавостю проволи очима сих недбало і бідно одітих людей.

Дерева часом шумливо зітхали і струхували з себе аплі, які падали як широкий, рідкий туш. Над ними неясних зарисів Парижа втомлено сунулися хмари. Здалося, вони прийшли разом з росиянами і тепер повертися з ними, несучи в собі важкий сум.

— Ви бачили Остапа останніми часами? — дивлячись рі під ноги, запитала Таня.

— Еге бачив... Несподівана смерть...

— Так...

І знов замовкли. Ґломбінський зиркнувся і побач
ши їх, довго дивився назад.

День хилився до вечора. Гробниці і хрести затя
ся павутиною присмерків. Білі, непорушні, вони викли
ли холодну тугу в душі. І хотілося швидче залишити їх
заду.

— Вам подобалася промова Олександра? — знов
не мовчати, запитала Таня.

Хома прогаяв з відповідю.

— Т-так... більше подобалася, аніж ні.

«Який придушений, уривчатий голос. Він хвилю
ся?»

І Таня при сім відчула, що й її обхоплює незрозу
хвилюваннє. Вона більш нічого не сказала, — хотіл
запитати, що не подобалося, і не запитала.

Нарешті, алея скінчилася. Біля брами кладови
стояли візники. На вулиці вже засвітлювано ліхтарні,
відкидали від себе на мокрий брук блідо-жовті дов
плями.

— Поїдемо? — несміло запропонував Хома, кива
на автомобіль.

Тані не хотілося з ним їхати, але ся несміливіс
щось ще зовсім нове в нім, зворушили її.

— Як хочете...

Хома кивнув шоферові, сказав адресу і відчинив д
ці екіпажу.

Таня чомусь з внутрішнім тремтінням і соромливо
увійшла і сіла, щільно притулившись до стіни.

Автомобіль зашипів, затремтів мов від сильного
тового холоду і метнув наперед. Промаячили знайомі
тати, які поволі пленталися. А ось і Феня з Шурко

Ломбінським. Шурка зігнутий, понурий. Щось безнадійне, гірке у цілій постаті.

Тані знов чомусь стало соромно й болюче. Була хвиля — вона хотіла зупинити автомобіль, вийти і піти з Шуркою. Але автомобіль ніби вгадуючи її настрій, з горячковим поспіхом ніс її вперед.

Хома не ворушився в кутку. Ось вже не маячать постаті росіян. Вони там, позаду, а ще далі могили, хрести й Остап в блакитній труні. Три дні тому він читав вірші і радісно-соромливо похитував шапкою кучерів.

Хома мовчав. При хитаннях і поривчатих рухах автомобіля він кивав головою, наче потверджуючи і сердито відповідав комусь і знов дивився у вікно.

— Як ідуть у вас заняття? — раптом запитав він, відвертаючись від вікна, але не дивлячись на Таню. В голосі його Таня почула насмішку.

— Вас се не цікавить... — більш сухо, аніж хотіла, сказала вона.

Хома не заперечив ні слова. Тані від своєї різкости стало ніяково.

— Важко робітникам вчитися, — втомляються на роботі...

Хома мовчав.

«Він мене карає», подумала Таня і чомусь завмерло серце.

— А крім того, нема людей, які б занімалися. Нас усього четверо, — я, Олександр, Шурка і Соломонов.

— Шпікоман?

— Еге... Чудний такий... Він спочатку не хотів говорити зо мною, думав, що я провокаторка... Але він дуже освічений... А взагалі все, розуміється не те, що в Росії...

Таня замовкла. Цифри таксометра затремтіли і пересунулися, замінившись новими. Передмісця скінчилося і їхали вулицями, які нічим не відріжнялися від вулиць

Латинського кварталу — такі самі кав'ярні, бруки, такі самі люде в котелках з парасолями, такі самі магазини, трамваї, електричність. А їхати ще не менше трьох — чотирьох верст.

— Який великий Париж... — сказала Таня.

— Еге... — глухо відповів Хома.

Чомусь серце билося все дужче і дужче і хотілося вистрибнути з автомобіля.

— Що Аркадій поробляє? — несподівано запитав Хома.

— Аркадій вже не живе з нами. З того вечора він зник.

— Ви, розуміється, дуже тоді обурені були проти мене?

І знов Тані чулося насмішку.

— Ні, навпаки... Ваш вчинок... ваше поводження подобалося мені... Взагалі мені здається, Хома, ви прибільшуєте... моє відношення до вас...

— В чім же я прибільшував?

Таня докладно не могла сказати, але їй здавалося, що вони дуже часто і подовгу говорили між себе і що завжди він думав про неї несправедливо.

— В чім же я прибільшував? — повторив він.

— Не знаю... Але взагалі після тої розмови, я певна, ви погано про мене думаєте.

— Се — невірно... — глухо сказав він.

У Тані застукотіло серце. «Від чого? Боже, як се по дурному! Що ж такого сказав він?»

— Ні, вірно... Ви зустрічаєте мене завжди такими очами, що мені стає ніяково.

«Ах, які дурниці! Що я говорю? На віщо се?» в той же час холодіючи, думала Таня.

Хома мовчав.

— Памятаєте, як ми були один раз у Остапа? Вам так неприємно було лишатися зо мною, що ви поспішили втікти...

І Таня навіть насмішкувато усміхнулася в темноті. А десь в середині хтось инший, справжій, обурено, здивовано протестував, закривав від сорому лице руками і... був безпорадний.

— А ви знаєте, чом я побіг і... дивлюся «такими очами?» — раптом різко і грубо сказав Хома, повертаючись до неї.

Таня похолола і мовчки дивилася в схилене до неї лице Хоми.

— Знаєте? Хочете знати?

Таня безпомічно, перелякано мов зачарована не одривала від нього своїх очей.

— І взагалі, ви розумієте, помічаєте, що я вже вийшов з «барлога», як ви сказали колись? Бачите, як я ось хвилююся, і голос мені тремтить, як у ґімназіста?... І от дивлюся на ваші перелякані очі і в моїй барлозі... стільки ніжности, що як би хтось, хоч би я сам, зробив вам лихо, то я міг би забити його... От, значить, перелякано так не дивіться. Тепер ви розумієте, чому я втікав і дивився «такими очами»?...

Таня боялась сказати слово, боялась поворухнутися, але серце билося з солодким болем і хотілось, щоб він не переставав говорити, щоб схиляв все ближче та ближче змінене обличе, скривлене стражданнєм і ніжною насмішкою.

Таня раптом закрила руками лице. Автомобіль мов бердитий звір, ричав на прохожих на його шляху і похитуючись нісся між лінії ліхтарів.

— Таню!... Що з вами? — здавлено вимовив Хома.

Таня не ворушилась, не приймала рук від облича.

— Таню!...

Він обережно з грубуватою ніжністю спробував одір
вати одну руку. Рука тепла, тремтяча, покірливо відділи
лася від обличя і лишилась в його руці.

В грудях Тані був солодкий холод, хаос, туман і гостр
пекуче почуття його руки навколо своєї.

Обоє мовчали. Хома взяв другу руку і одвів її від
облича. На нього в темноті глянули великі, так само пере
лякані, але покірливі, благаючі очі, які віддавалися.

А усмішка була винувата, безвольна, мало не муче
нича.

Автомобіль звертаючи мабуть в другу вулицю, силь
но нахилив Таню до Хоми. І не дивуючись, не міркуючи
ні про що він обняв її притиснув до себе.

Раптом хтось постукав у вікно. Вони розірвались і од
скочили одне від одного.

Автомобіль давно стояв біля підїзду Таніного дому
У вікно заглядало лице шофера у кепі.

— О, Господи!! — раптом з жахом і соромом сказал
Таня.

— Почекайте! — сильно схопив її за руку Хома і від
чинивши дверці, крикнув шоферові нову адресу.

— Хома! Я не хочу... Пустіть мене!... — одштовхую
чи його від дверей крикнула Таня.

Але Хома мовчки зачинив дверці і сказав:

— Я дав йому адресу мітінґа. Ми поїдемо туди. Хіб
ви не збиралися?

Таня мовчки опустилася й сіла, притулившись до ст
ни і підгорнувши спідниці, щоб вони не торкалися йог

Автомобіль знов затремтів всім деревяним тілом своїм
заричав і мягко полетів далі.

Хома одсунувся в инший куток і мовчав.

— Що се було, Таню? — нарешті запитав він.

Таня мовчала. Так, що се було? Нічого подібного н
коли з нею не було. Ось воно ще й зараз щемить і горит

цілому тілі. Ось ще й зараз крізь сором і переляк про-ірається це «щось», що крутить голову, туманить, випов-ює серце невимовно болючою ніжністю до сього худого лича. Що ж воно?

— Не знаю... — тихо відповіла вона.

— Цікавість?

Таня вся затремтіла з обурення й гніву.

— Хома!... Як ви смієте? При чім тут цікавість? ху!

— Вибачайте...

Таня мовчала. Хома не ворушився.

— Що у вас з Аннет? — раптом різко вихопилось у ї. — Роман? Так?

— Вона колись була моєю коханкою... — рівно й глу-сказав Хома.

— А тепер?

— Ніщо...

Хома почекав ще кілька секунд і присунувся до Тані.

— Хома, не треба.

Але Таня сама почувала, що се в неї вийшло безсило, певно, покірливо. Знов серце летіло кудись в безодню вся кров палко тягнулась до шорсткої, великої руки, що искала її пальці.

— Се кохання?... Так? — прошептав Хома над самим ухом.

І Таня сама не знаючи, що каже, тихо, покірливо від-овіла:

— Так...

Хома більш нічого не говорив. Він навіть одсунувся не випускаючи руки її, мовчки сидів, наче думав над им, що трапилося.

Коли автомобіль зупинився, Таня вже не закрила

облича руками соромливо й перелякано, тихо увільни руку і наче в забуті вийшла з автомобіля.

Дві великі круглі ліхтарні горіли біля широко підїзду, в який з обох боків вулиці вливалися потоки л дей. І ліхтарі і підїзд і люди видалися Тані надзвича ними, ніби розкривали перед нею те, що раніше ховал В залі, де мав відбутися мітінґ, вона вже бувала не ра але коли вона увійшла туди, безперервно відчуваючи собою Хому, стіни, вікна, висока естрада, рухлива ка людських тіл видалися їй теж зміненими. Якась то прос рість, якась гармонічна єдність була у людей з стінам вікнами і нею самою. Їй здавалося дивним, як зрозумі їй облича, вирази їх... Здавалося, вона сама пережива все те, що було в кожного. А вони — те, що в неї.

Ось милий товстюк, в якою ковнір пальта на полови піднятий, турботливо й старанно прокладає шлях жінці барашковім жакеті. Йому хочеться бути ближче до естр ди. Розуміється, там чутніше, позаду завжди чути тіль уривки.

Жінка його, пані в баращковім жакеті (се напев жінка його) трівожно й сердито весь час оглядається з зад. Їй мабуть обірвали оборку. Се неприємно, обор дереться навколо цілої спідниці і плутається в ногах...

— Пху, гаряче стає! — чути голос ззаду.

«Так, гаряче дуже гаряче! Народу як скільки.»

— Ну, нічого... Чого там гаряче... Принаймні нагрі мося... Дома як не жалієшся...

Се вже иньший голос. Але і з ним Таня згожуєтьс Розуміється, дурниці. Хіба, справді, неприємно стояти о так і хитатися укупі з усею гарячею, рухливою хвил людських, милих тіл. У, як натискають ззаду... Се й о рука торкнулася пальців.

— Душно, Таню?

Таня повертається. О, яке миле, надзвичайне, соромливе лице!

— Ні, не душно... Гарно... — шепоче вона і поволі одвертається.

Юрба росте, каша людських голів густіїшає. Гудіння гремтить в повітрі, як великій фабриці, де безперервно, ненастанно рухаються колеса, ремні, залізно і люди. Душно. Виразно почувається, як не повітря, а якась тепла гуща вливається в легені й душить їх.

Але Тані гарно; з розпаленого обличя сповзають краплі поту, і смішно, що рук не можна витягти, щоб витерти піт, бо плечі руки мало не вдавлені в тіло сусідами.

— Ну, і народу сьогодня! — зітхає хтось збоку. І який добродушний славний голос.

— Жорес буде сьогодня, — пояснює тенор з иншого боку.

— Еге, братця, народу сьогодня навалило... Ворушитися став народ... Бач, сволочі, так і пруть!... Нічого, умістимся, валяйте, братця!

Тані дуже хочеться оглянутися і подивитися на того, хто говорить, але майже неможливо.

— Тісно, Таню?

— О, ні... Гарно...

Але раптом гудіннє стихає. І зараз по сім хвиля ззаду штовхає Таню вперед.

— Тихше, товариші! Не можна ж так...

— Тс... Тш! Тш!

На естраді кілька чоловіків. Вони щось говорять. В залі крик. Високий вклоняється. «Се — голова» — догадується Таня. І голова їй дуже подобається, — розумне, енергічне обличе.

Шикання стихає. Голова щось говорить, увесь час тонко і гумористично всміхаючись.

— Брраво!... Брраво! — раптом залунали спереду оплески.

— Що він сказав? Що він сказав? — тривожно, з задсадою запитують позаду.

Але Таня і сама здогадується, що він сказав.

— Пропонує післати телеґраму з привитанням росій ському урядови з приводу численности мітінґа. — каже хтось зпереду.

Навколо Тані теж лунають захоплені оплески, сміх та крики. І вона з усіма кричить:

— Брраво! Брраво, голова!

Душать ще дужче, але так і повинно бути. Після го лови говорить... милий товстюк, який так клопотливо про чищав жінці дорогу. О, любий! Шкода, що не зовсім добре чути. І хто він такий?

— Хто се говорить, товаришу? — запитує Таня чер вону спітнілу шию, що знаходиться перед самими її очима.

Шия робить зусилля повернутися, але збоку хтось відповідає:

Нікітський. Нікітський, есер...

Се добре, що першим говорить есер, вони дали ініціятиву сього мітінґа. Що він говорить? Товстюк балака дуже тихо і стоїть далеко. Долітають тільки уривки фраз і окремі слова. Але Таня знає все, що він говорить.

Далеко се. От в сю хвилю в о н и там сидять, в каме рах... Мерехтять лямпочки на довгих столах. В напівтьмі на нарах лежать в о н и, знесилені і сповнені тупою безпадійностю. Брязкотять кайдани. Неясно на вікнах зарисовуються іржаві ґрати, за які трималися тисячі каторжних рук. От вона, Таня, піде до дому, завтра ходитиме вулицями, поїде в Росію, з Росії знов, може, за кордон: у знайомих народяться діти, почнуть ходити в школу. — а т все будуть в тих самих позах, на тих самих нарах, за ти

и самими ґратами лежати і дивитися в навпівтемну сте-
о...

— Товариші! — піднімає голос товстюк і грізно ма-
ає короткою рукою .— Не забувайте товаришів на като-
х!

Він вклоняється і сходить з естради. Його провожає
мін оплесків і крики.

— Не забудемо, товаришу! — раптом позад Тані вигу-
є той самий добродушний голос. Оплески вже затихли
голос різко і виразно прорізав повітря від краю до краю
лі.

— Брраво!! загреміли знов оплески у відповідь на
лос.

Таня вмить обернулася до Хоми. Очі йому блищали
им же, чим насичена була ціла заля.

— «Барлоги» нема? — раптом запитала вона з ра-
сною ніяковостю.

Хома почервонів. І се теж було незвичайно і радісно.

— Завтра ж і з усеї квартирі її треба прогнати. Так?

— Так...

— Тільки варстат, а решту геть... Так?

— Так...

Вона теж почервоніла і відвернулася.

На естраді вже стояв новий оратор, анархіст Шемякин
ухий, жилавий, похмурий і грізний. Голос його, різкий,
ажкий мов полоса заліза, розлягався у всіх кутках залі.

«Він сам, мабуть, був на каторзі», подумала Таня. І,
правді він почав з упереження, що розповідатиме на під-
таві власного досвіду.

Слухаючи Шемякина, Таня вже нічого сама не уяв-
яла. Вона тільки йшла за його словами, мов східцями,
се нижче та нижче в самі таємні, підземні закути страж-
ань.

Дихати було важко, піт виступав на обличчі буйно теплою росою і котився по грудях, але в залі була тиш як у храмі підчас виходу з св. Дарами.

Коли жилавий скінчив і схиливши голову зійшов естради, за ним не чути було оплесків. Десь в кутку п чали плескати, але по цілій залі пройшло тихе шикання Оплески увірвались.

І серед мовчання палко-дихаючої юрби вийшов нови оратор. Се був Олександр. Таня притаїла дихання. В почав тихо і змішано, ніби соромлячись порушити с ю ти шу. І його спочатку слухали неуважно.

Але поволі увага зявилася. Він говорив задушевн просто і красиво. Иноді обережено вставляв влучне, гостр слово, і воно розбігалося хвилею усмішки по живому пр стору піднесених облич. Наче вітер, ласкавий, свіжи розігнавши темну хмару, любовно розглажував зморшк широкого озера.

Оплески вибухами вихоплювалися з юрби до естрад і переплітались з вигуками.

Таня не витримала, увільнила руки і ляскала на червоною спітнілою шиєю сусіди. Раз обернулася до Хом він всміхався тою самою усмішкою, що й Олександр н естраді, але від погляду Тані збентежився. Таня швидч відвернулась і ще з більшою радостю заляскала.

Але піднімаючись на вшпиньки і силкуючись не зач пити руками шиї сусіда, вона глянула якось у бік і ра том скам'яніла: просто на неї дивилися дві пари очей, од серйозні, понуро-жалібні, другі усміхнені, гарні — Шурк і Ґломбінський.

Таня спустила руки. Наче з за кутка хтось сильн приголомшив її ломакою. Як вона могла забути т е?! Та дивоглядно легко, так безсердечно, — немов його ніко не існувало на світі, немов не було ні того жаху, ні її пр сягань урятувати його, віддати себе йому... О, Господ

о ж се таке?! Ні разу не згадати навіть... А сей стоїть озаду і нічого не знає...

Таня вмить обернулася до Хоми і сказала:

— Поможіть мені вийти... Я хочу піти...

Хома злякався її обличя: бліде, змінене, в вигнутних у із устах незрозуміле страждання.

— Вам зле? Недобре?

— Ні... Але я не можу тут бути... Поможіть вийти...

Хома став прочищати їй дорогу. На них шикали, лаялися, не пускали, але Таня нічого не помічала.

— Спасибі... — простягла вона Хомі руку на вулиці. До побачення...

Хома з трівожним і похмурим нерозумінням стиснув холодні, байдужі пальці.

— Чому до побачення? Що з вами, Таня? Що трапилося?...

— Нічого... не можу сказати... Зараз не можу... Я сама нічого не розумію. Потім... Ідіть назад, я хочу сама пі... До побачення...

Вона хитнула головою і хутко пішла від нього.

XIV.

Шурка зявився тільки о шостій ранку. Таня не ляла і чекала його. Прийшли Феня і Адольф з мітінґа. Адольф наспівував марселєзу, розповідав щось Фені, яка нервлено і підвисшено сміялася; підходили до дверей Таної кімнати і стукали, — Таня не обзивалась.

— Спить соціялдемократка! — низьким рокочучим ґом говорив Адольф і, стукаючи в двері, фальшиво, але досно співав:

«Вставай, подымайся, рабочій народ...»

Таня не ворушилася і тільки переводила з умивальника на двері задумливий погляд.

Все затихло. Феня хропла і бурмотіла щось у віс рідше і рідше цокали копита коней на вулиці.

Таня иноді вставала і ходила по кімнаті, поволі, ро мірено, твердо. Прислухалася і знов сідала в куток д ванчика, схиляла голову на руку і з терпеливою сумра ною впертистю дивилася в одну точку.

Коли вікно зовсім посвітлішало, в сінях почувся бря кіт ключа якого всовувано в отвір замка.

Таня встала і навшпиньки вийшла в прихожу. Шу ка щось бурмотів і хихикав в темноті, мацаючи руками с ну. Тані він не бачив.

— Сі двері розуміється перейшли в иньший бік Але бажаю... Хі-хі-хі... я все таки, дозвольте вам сказат бажаю їх знайти... Дуже просто... Бажаю знайти, от і все

Таня похолола: він пяний! Сього ще ніколи не бу

Шурка знайшов двері і ввалився до себе.

Таня хутко увійшла за ним. В кімнаті було вже ма же зовсім ясно. Шурка стояв біля ліжка і похитуючи задумано дивився на подушку.

— І дуже просто... Все мусить мати кінець! — рапт вимовив він і похитнувшись рішуче повернувся до двер Але, побачивши Таню, одхитнувсь назад і поволі, пяни рухом провів рукою по обличу.

— Се ти? — похмуро запитав він.

— Так, се я, Шурік... — сказала Таня силкуючи удавати спокійну.

Шурка раптом засміявся.

— Хе! «Шурік»... Дійсно!... Ш у р а ш а, може? І І се буває... Трапляється, що й блоха пацається... «Ш рік»... Хе! Ну ось він, цей самий Шурік... А Хомик д Нема Хомика?... Так-с, ласкава пані, ми все розуміємо. все по дурному, розуміється, але я пяний. Я пяний і бі ше нічого. В сім я признаюся... Мене, Таня, напоїла А нет... Вона хотіла, щоб...

Шурка зупинився ніби опамятавшись. Таня мовчки, не одводячи очей, дивилася на його бліде з синім кінчиком носа облича, з мутними, безглуздими очами, — жалке, але чуже, незнайоме їй облича.

— Лягай спати, Шурка... — підійшла вона ближче. Шурка щось напружено думав, поглядаючи на Таню.

— Почекай... — одсунув він її. — Я ось що... Ти, Таня, не дивись, що я пяний... Се треба... І нарешті... І взагалі треба кінець... Ти не думай, що злість яка в мене... Болюче було, се так, з сим не хочу сперечатися... Але нехай, так і слід... Але злости нема. Аннет дурниці каже... Се невірно... Але... кінець... Я — більше, Таня, не соціял-демократ, я сатаніст. Так... Се смішно, я розумію, але вірно... І заявлю!... Чого ж? Так, чесно й просто заявлю... Заявлю... Ось нехай Гриневич читає свій реферат, я йому поясню при всіх. Реліґія? Він знає, що таке реліґія? Сатана сильнійший, ти не думай... Чому страждання більші? Га? А, ось то то й воно... Реліґія... Розуміють вони реліґію...

Він хитнувся, спіткнувся на ліжко і безсило сів, звісивши голову. І з схованим лицем став знов дорогим, до болю жалким, ображеним, самітним Шуркою.

Таня підійшла, ніжно обняла його і почала роздягати. Він трохи упирався, але руки не слухались його і падали йому параліжовані. Від нього несло алькоголем і якимись пахощами, терпкими і неприємно-солодкуватими, але Таня не зморщилась.

— Лягай, любий, спи. Завтра... себ то коли виспишся, будемо говорити. Спи!

Вона вклала його і накрила пальтом.

Шурка безглуздо збентежено хихикав, але вже не опирався. І як тільки поклав голову на подушку, зараз же заплющив очі і заснув, косо всміхаючись. Таня суворо і довго дивилася на нього, зітхнула й тихо вийшла.

Але поговорити з Шуркою їй не довелося до самого вечора.

Прийшовши до себе, вона прилягла на канапу, щоб подумати і несподівано міцно заснула.

Прокинулась вона від чиїхсь товчків. Над нею стояла Феня.

— Що? Що трапилося? — перелякано підвелася Таня. — Шурка? еге?

Але помітивши здивування Фені, нахмурилась і спокійніше запитала:

— В чім річ, Феня?

— Річ у тім, що вже перша година. Се поперше. А по друге, обідатимете чи ні?...

— Ах Феня!... Ну гаразд... Буду, розуміється...

Феня образилась.

— Вибачте, що розбудила, але се цілком зрозуміло. Вчора стукали — ви не обізвалися: сьогодня дванадцята година, — ви не зявляєтесь... А там ще сей огидливий Ґломбінський півгодини вже сидить, чекає вас...

— Вибачте, Феня, я ж нічого... А що Ґломбінському треба?

— А я звідки знаю? Панну Таню йому треба...

Таня пригадала вчорашню обіцянку поговорити з ним що до позування.

— Фу, ідіот... Ну, нехай іде сюди... Ґломбінський! — гукнула вона і додала: — Вибачте, Фенічка, я не хотіла вас образить...

— Та я нічого... — трохи холодно відповіла Феня і вийшла з кімнати.

В дверях зявився Ґломбінський.

«Чого він ухиляється?» — подумала Таня, дивлячись на поляка, що розвязно підходив.

— Моє поважання панні Тані.

Таня сухо кивнула головою.

— Сідайте. Ви про вчорашню вашу пропозіцію? Повати вам я не можу.

Ґломбінський не здивувався. Він тільки потакуючо клонився і всміхнувся, наче знав сю відповідь заздалеідь.

— А чому так? — з лукавою але лихою усмішкою зарнув він їй в лице.

Таня почервоніла. «Який тон?!»

— Тому що не хочу... Ви більше нічого не маєте мені сказати? — підвелась вона.

Але Ґломбінський не рушився. Нахабно й злісно всміаючись їй в лице, він недбало заклав ногу за ногу і розільно вимовив:

— Ні, маю...

Таня чекала. Тут щось не так просто: сей незрозумію-нахабний тон, усмішка, злісна впевненість чогось. Що алося?

— Се, розуміється, Хома не бажає, щоб ви мені позували? — поволі запитав Ґломбінський.

Таня не змінилася в лиці, але в грудях завмерло. она холодно й спокійно сказала:

— Се вас не обходить... Кажіть, в чім річ, або просто йте мені спокій. Я не маю часу...

Ґломбінський знов потакуючо кивнув головою і мстипосміхнувся.

— О, панна Таня в сій хвилі матиме спокій... Се неово...

І він наче простягаючи насолоду ефектом своїх слів, хляскав себе капелюхом по коліні. Очі його з нахабною мішкою розглядали Таню.

— Ґломбінський! — виразно, але тихо сказала Таня, ліднувши і зсовуючи брови. — Ви багато собі дозволяєте!

Ґломбінський удав, що здивувався і злякався:

— Но-о! А що ж я собі дозволяю? Я тільки хочу щось цікаве розповісти. Що?

— Кажіть або забирайтесь!

— Но! Я і скажу і заберуся... Ха!... Ну, гаразд. А чи пання Таня знає, як ми заклалися з Хомою? Що? Ні? Се дуже цікаве парі. Пан Хома каже, що се не парі Ну, я згодний, нехай се не буде парі. Один раз пан Хом сказав мені: «Я хочу, щоб Таня була вашою натурщи цею»...

Він зупинився, любуючись широко розкритими очима Тані...

— ... Так ви спочатку зробите її натурщицею, а по тім... а потім щоб вона була содержаночкою у вас»... І з се він мені платив пятьсот франків.

Таня перелякано вдивлялася в Ґломбінського.

— Слухайте, ви здорові?

Ґломбінський весело засміявся.

— Я? О, так, я зовсім здоровий... Ха-ха-ха!... Се мен дуже подобається... А вчора ви, здається, бачили, як па Хома давав мені гроші на кладовищі. Що? Се, щоб я ва платив за позування... Що?

Так, вона бачила: великий жовтий бумажник.

— Мені?? За позування?! Хома?... Содержанкою Мене?

Таня навіть ткнула себе пальцем в груди, з дики здивованням дивлячись на Ґломбінського.

— Так єсть, вас... — холоднокровно і злорадн кивнув він головою.

— Мене?! Хома?! Вам?... — все більш вражаючись, переляком повторля вона. — Він вам давав пятьсот фра ків, щоб... содержанкою... Учора?... Та який Хома? П кого ви говорите?!

— Про Хому, ну, про того Хому, з яким панна Та вчора була на мітінґу!

Таня взялась за голову.

— Я нічого не розумію... Що се? Ви брешете, так?! — раптом зірвала вона руки і люта ступила до нього. — Кажіть негіднику! Брешете? Так?

Ґломбінський, не хапаючись з самоповагою підвівся.

— Но, панно Таню, не треба лаятися... Як що ви не вірите, — запитайте Хому. Що? Се зовсім просто.

Таня вся затихла. «Так, він не бреше. Але який же се жах?!»

— Нащо се йому? — тихо запитала вона.

Ґломбінський закрутив ус, поглянув вгору і жартовливо сказав:

— Ха!... Се дуже цікаве питання... Пан Хома, розуміється, має смак... Але не має успіху... А як би панна Таня згодилася бути зо мною приятелькою, то потім і з ним... Що?

Таня поволі підійшла до столу і опустилася на стілець.

— Добре... Забирайтесь геть... — неголосно і мертво вимовила вона, заплющуючи очі.

Ґломбінський не спішив. Надів капелюх, витяг жовті анґлійські рукавиці і став натягати на пальці, з злісним здоволенням поглядаючи на Таню.

— Ви підете?

— Но! Мушу ж я...

Таня раптом взяла з столу ножиці, підвелася і зробила крок до нього. Ґломбінський глянув на її мертвенобліде лице, в очі, що палали страшним огнем і перелякано посунувсь до порогу.

—Геть! — важко витягнувши вільну руку до дверей, крикнула і наче безстрастно вимовила Таня.

Почувалося, що, як він загає ще хвильку, як скаже одне зайве слово, вона, мов дика кицька, скокне на нього, встромить йому ножиці в лице і з скрегітом зубів шматкуватиме його.

І Ґломбінський розуміючи се, не гаючись ні хвильки зщулився, наче чекаючи сього наскоку, і хутко вистрибнув за двері.

А Таня так само поволі, безстрастно поклала ножиці на стіл, одяглась і вийшла з дому. Феня мабуть з скромности, не бажаючи бути мимовольним свідком їх розмови, пішла в кухню.

Йшла Таня не поспішаючи, наче спокійно та рівно. Тільки мертва блідність не зникала з лиця і очі світились якимсь тмяним матовим світлом.

В квартирі Хоми хтось стукав, ніби забиваючи цвяхи в стіну.

Таня твердо й голосно постукала.

— Entrez! — почувся голос Хоми.

Крізь двері з кухні в кімнату видко було Хому, що стояв на табуреті з закачаними рукавами і молотком в руці. На вікні висіла ґардіна, прибита одним кінцем.

Побачивши Таню, Хома похапцем скочив з табурета і хутко підійшов до неї. Але, глянувши на її очі, зупинився.

— Таня! Що з вами?! — стурбовано й голосно гукнув він.

Але Таня спокійно та рівно сказала:

— Заспокойтесь і не кричіть, я не хора...

І мимохіть, майже машинально обвела кімнату очима: якийся хаос, — стільці, ще обмотані соломою: спинка крісла або дивана; ящики з виломаними покришками, ніжки стола, на який, як переможці після довгої боротьби, навалювались спинки ліжка. В кутку стояло довгасте чепурне дзеркало.

Повернувшись до зблідлого Хоми, що впився в неї тривожним поглядом, Таня з жахливим спокоєм тихо запитала:

— Се правда, що ви пропонували Ґломбінському пятьсот франків за те, щоб він зробив мене своєю содержанкою?? Правда??

Але почувалося що їй не треба його відповіди, що вона заздалегідь знає її.

Хома зробив різкий рух і стримав себе.

— Се вам сказав Ґломбінський? — тихо вимовив він.

Правда, чи ні? — повторила Таня.

— Правда... Але треба ж...

Ні з виразу закамянілого облича, ні з тону голоса не можна було помітити, щоб відповідь його справила на неї хоч яке-небудь враження.

Не давши йому скінчити, вона знов запитала:

— Нащо ви се робили.

— От я це і хочу вам сказати, — різко сказав Хома. — Я винаймив його для того, щоб перевірити вас... Ви знаєте, чому я се робив... Я знав, що Ґломбінський, розлютившись, розповість вам все. І сьогодня хотів сам розповісти. Вчора, як ви так пішли, в мене промайнула ся думка, що Ґломбінський сказав вже вам...

— Так... — напівзаплющила очі Таня. — Ви так пояснюєте, а Ґломбінський каже, що ви після нього хотіли взяти мене на удержання.

Хома мовчав. Нарешті стримано й сумно запитав:

— Ви сьому більше вірите?

— Нічому я не вірю. Нащо ж ви вчора... в ч о р а... давали йому гроші? Значить, ви ще вчора вірили, що з мене можна зробити содержанку?

Хома, не одповідаючи, туго й поволі тер собі чоло.

— На що, Хома?

— Ви й сьому Таня не повірите...

— Кажіть.

— Дав, бо не вірив. Давав і ранійше, бо не вірив... й о г о хотів принизити тими грішми... Тільки тому...

Хома бачив, що слова його не впливають зовсім. Ска
мяніле холодне лице і сей жахний, мертвий, тяжкий по
гляд!

— Ви не вірите?

— Все може бути... — рівно відповіла Таня.

Хома раптом спалахнув і скажено шпурнув молотком
у куток. Дзеркало з тріском відкинуло від себе блескуч
шматки скла і вкрилося променястими тріщинами.

Таня сильно здрігнулася, але й се приняла як на
лежне. Хома одійшов на бік, вернувся й запитав:

— Не вірите?

— Ні.

— Чудово. Так і мусить бути. Ідіть!

Таня машинально повернулася і вийшла з кімнати.

І так же машинально прийшла до Мері. Коли та гля
нула їй в лице і перелякано скрикнула, Таня трохи отя
милася.

В кімнаті був Олександр. Останній час він проводи
майже весь час у Мері: працював, читав. Тепер він вста
з-за столу, на якому лежали записані аркуші якоїсь ро
боти.

Таня опустилася на диван і закривши очі глухо ска
зала:

— Олександр, вийдіть звідси...

Олександр зараз же хутко вийшов в другу кімнату.

Таня впала головою на подушку дивана і гірко ри
страсно заридала.

Мері закусила губи, але не підійшла до Тані, не го
ворила ні слова, ніби чекаючи, поки мине перший вибу
горя.

Але ридання не затихали, навпаки, — ставали сил
нійші, мов дощ з темної хмари, що довго надималася

висіла над замлею. Вибух за вибухом. Плечі, голова, ціле тіло тремтіло й здригалося.

Мері ж все стояла, притихла, чекаючи. Потім підійшла до Тані, обережно сіла біля неї, обняла за плечі. Таня стала затихати.

— Ну, що трапилося, дитинко? — неголосно й схвильовано запитала Мері.

— Дайте хустку... — прошептала Таня.

Мері встала, знайшла хустку і дала їй. Таня раптом підвелася й сіла, обтираючи лице. Ніс і губи опухли, очі були червоні, ще повні сліз. Вона спробувала всміхнутися Мері, але знов мало не розридалась.

— Дати ще хустку?

— Ні, спасибі, — прошептала Таня і несподівано, по-дитячи, сильно схлипнула.

Мері закусила мимовільну усмішку й ніжно сказала:

— Ну, що ж трапилося, Танюк?

— Я зараз все розповім... — дивлячись в одну точку, тихим шепотом вимовила Таня.

І, помовчавши, почала оповідати. Розповідаючи, вона мимохіть дивувалась, як раптом змінились малюнки пережитого, — якою ніжною тугою віє від них, які далекі й дорогі вони стали. Ось вона у Хоми. Він лихий і грубий. Вона «допікла» його, і він злісно жене її від себе. Але болю нема вже, образи навіть нема. Вона розповідає стримано й сухо, але як хочеться взять руку Мері, схилитися до неї і палким шопотом розповідати по иньшому.

Мері слухає дуже серйозно. Може, їй трохи образливо, що вона нічого раніше не знала.

Але ось Ґломбінський. Ось пятьдесять франків. Тепер ясно, що послав їх Хома. Але нащо? Розуміється, сумнівався, що вона витримає, — щоб підтримати послав.

— Але він признався, що послав їх? — запитала Мері.

— Ні, я його не розпитувала.

Сцену в автомобілі і на мітінґу Таня передала коротко, похмуро дивлячись на ніжку стільця. Потім... п'яний, страшний Шурка, його бурмотіння про сатанізм; потім Ґломбінський і сей кошмар, Хома, молоток, прогнання.

Знов біль і сором горіли в грудях.

— Але що головне, що гірше за все, — раптом спалахнувши, злісно закінчила Таня, — се те, що я... нікчемна! Нікчемна, безсила, ні на що непридатна! Ось весь висновок.

— Чому? — здивувалася Мері.

— Тому що... де ж всі мої обіцянки урятувати Шурку? Де слова про... про «подвиги»? Мов мізерне пірячко підхопив вихор, закрутив, повертів і шпурнув в болото. Тепер свідомость єсть... Так, розуміється, тепер вона зявилася... Дуже треба...

Вона закрила лице руками і сиділа так хвилини дві.

— Але на віщо воно мені тепер?! — раптом тужливо пустила вона руки. — На що? Наробила паскудств і потім дивитися на них? Чим Шурка винний? З якої речі!... Господи, се значить, що візьмуся я за яку небудь справу і раптом щось налетить і я все забуду? Горобець, дурний горобець і той летить куди хоче, на дерево, на статуї... А ти, мов пірячко сього горобця... Погань і більше нічого.

— Хто? — усміхнулась Мері.

— Все! Я і... тільки я.

Мері взяла за руку Таню і обережно почала:

— Слухайте, Танюк: а не прибільшуєте ви усього? Га?

— Себ-то? — здивувалася Таня.

— Себ-то, все це важке, неприємне, болюче, навіть огидливе... але не таке непоправне.

— Себ-то? — ще з більшим здивованнєм подивилася на неї Таня.

— Себ-то: Шурку ви заспокойте, з Хомою... зійдіться...

Таня вихопила руку і здивовано всім тілом повернулася до Мері.

— Мері! Ви серйозно?!

— Вповні серйозно.

— Я вас не розумію... Рішуче не розумію! Се... Як же я можу заспокоїти Шурку?

Мері з дивовижною усмішкою поволі терла одною рукою другу.

— Дуже просто: йдіть до дому, поговоріть з ним і заспокойте. Скажіть, що нічого не трапилося, що йому видалося, навіть догану зробіть за таку підозріліть і... він заспокоїться...

Таня похмуро слухала Мері. Значить, вона не зрозуміла нічого, для неї в сім нема нічого серйозного.

— Значить, брехати? — сухо запитала вона.

— Розуміється, — з тою самою усмішкою згодилася Мері і спідлоба глянула на Таню.

Таня заперечуючи похитала головою.

— Ні, я сього не зроблю.

— Чому?

Таня почервоніла.

— Та хоч би тому, що се — свідома брехня!

— Розуміється, свідома — спокійно ствердила Мері...

— Ну от. А я досить вже брехала несвідомо. Годі. Навпаки, прийду і скажу Шурці все. Все як єсть. Не люблю, люблю иньшого, до нього тільки... я не знаю що. Щоб він на мене не покладав ніяких надій, бо я нікчемна безсила. От і все. І самій собі теж брехати не буду: значить, нездатна ні до чого і нема чого дурити себе й иньших.

— Ви себе не дуріть... Нащо? А йому збрешіть...

— Ах, Мері!... Їй-Богу, болюче навіть, що ви се говорите! — сумно й з досадою вигукнула Таня.

— Чому? — не переставала всміхатися Мері. — Я иншого виходу для вас не бачу. Почекайте. А ви соб уявляєте, що буде як ви ошарашите Шурку? Він же рі шуче загине тоді.

Таня раптом уявила собі лице Шурки, коли вона ка затиме йому се, і серце впало.

— Як ви думаєте? Га?

— Не знаю... — ледве чутно відповіла Таня, дивля чись не моргаючи на ніжку стільця. ·

— Без сумніву буде так, Танюк.

«Розуміється, він піде до Аннет. Від сеї Аннет до дру гої, до третьої. Почне пити, зіпнеться, опуститься».

— Але що мені робити. Мері? — з мукою підвел Таня голову. — Не можу я тепер робити те, що раніш робила. Брехня, фальш се буде... Я не вірю в свої сили.

— Дуже вже важкий груз? — обережно і сумовит лукаво вставила Мері.

Таня зітхнула.

— Так, здається, дуже важкий...

Мері з ніжною жалостю погладила її руку, що безсил лежала.

— Ну, я піду, Мері, — підвелася Таня.

Мері не затримувала її. В прихожій вона запитала:

— А як же з Шуркою? Скажете правду?

— Скажу...

Мері здвигнула плечима й нічого не одповіла.

На вулиці Таня відчула себе бадьорійше та більш р шучою.

Прийшовши до дому, вона зараз же пройшла д Шурки.

Шурка цілий день чекав її. Таня се зараз же помітила по тому виразу облича, яким він зустрів її. Він сидів біля столу і невміло зашивав роздертий під пахвами піджак.

Таня, побачивши піджак, нахмурилася. «Розжаліти хоче сим піджаком? Самітність свою і безпомічність підкреслити?»

Але Шурка зараз же одклав піджак на бік, почав метушитися і всміхатися. А усмішка була винувата, вимучена, неприродна. В очах ховалося продумане за цілий день. Він зараз почне говорити про се.

— Ти чекав мене? — сідаючи біля столу, похмуро запитала Таня.

— Чекав... — відповів Шурка і ніяково забігав очами.

— В мене справа була в Косоротових... Не могла раніше прийти.

«От почала з правди», подумала Таня і сердито додала:

— Себ-то не в Косоротових, а в иньшому місці, але се не важно.

«Ні, власне се й важне, де ти була», лукаво шепнув хтось в середині її.

— Ну, словом не могла раніше прийти. Ти дома був увесь час?

Шурка невідомо чому дуже збентежився.

— Так, дома...

І зараз же, похнюпившись, задумано, стиха почав:

— Я хочу поговорити з тобою, Таня.

— Говори.

Він злякано підвів на її суворе обличе, очі і знов похнюпився. Непевними, тремтючими пальцями переклав з місця на місце олівець і казав далі:

— Я... хочу тобі сказати, Таня, що се... що наші відносини так не можуть тягнутися... Ти не сердься, Таню, я

цілий день думав і се... і бачу, що я не маю права звязувати тебе... Ти молода... жива, а я нікуди не годний калі-ка... Мені, властиво, найкраще — застрелитися... Але я не... сил нема в мене... я думав уже...

Він підняв на неї очі і винувато, благаюче всміхнувся, наче прохаючи її не сердиться за брак сил. І усмішка була така щира та безпомічна, що серце Тані мимохіть здригнулось від жалости.

— Ах, Шурка! Та з якої речі тобі сі безглузді думки в голову лізуть! Чому смерть? Що випив вчора? Ну що ж з сього?

Шурка неймовірно й боязливо поглядав на неї. Таки сей погляд і дратував і збуджував ще більшу жалість.

— Ну, чому? Кажи ж!...

Шурка спустив очі вниз.

— Я все бачив учора, Таню... — непевно пробурмотів він.

— Що бачив? — здивовано запитала вона сама, дивуючись щирости сього здивування.

— На кладовищу, на мітінґу... Але се, Таню...

— Що на кладовищу і на мітінґу?! Нічого не розумію. Що ти бачив на кладовищу?

Шурка мовчав, силкуючись нігтем виколупати кнопку з столу. Ніготь був блідо-синявий і при зусилях зовсім білів.

— Ну, що ж ти бачив? Господи, Шурка!... Ну, не можна ж так... Я знаю, ти бачив, як я сіла в автомобіль з Хомою і потім була з ним на мітінґу. Так?

Шурка витяг кнопку і знов встромив її на старе місце.

— Так, Шурка?

— Так... — хрипко прошептав він.

— І Ґломбінський тобі пояснив все, так?

Роздратування все більше і більше опановувало Таню

— Ну, та говори ж ради Бога! Господи, ти мучиш і ебе й мене. Ну, що ти міг бачити? Що я стояла з своїм найомим? Ну так що з сього? Маю ж я право стояти з им мені хочеться.

Шурка перестав встромляти кнопку і спустив руку.

Таня з злістю на себе закусила губу. Зараз він почне миренно давати їй повну волю, болюче всміхатися і гово- ити про самогубство.

— Хіба я претендую на те, щоб ти не з ким не стояла? – тихо й покірливо вимовив Шурка. — З якої речі? Ти – зовсім вільна... Я хочу тільки сказати, що між нами не оже... не повинно бути колишніх відносин...

— Але чому, Господи?! — нетерпляче вигукнула аня.

Їй сердило власне раздратованє, безглузді питання, есь тон розмови, його несмілі надії і покора виснажених чей. Вона встала й заходила по кімнаті.

Шурка зігнувся, низько схилив голову і сидів непо- ушно. Безнадійним, покірливим одчаєм віяло від всіх ініій його зломленої постати.

В кімнаті було холодно, вохко. Лямпа без абажура оріла якось сиротливо і видавалася теж покірливою та алкою. На ліжку сліди лежання. Цілий день він лежав всіми хорими нервами прислухався, чи не йде вона. І ось она прийшла, в голосі її нетерплячка, злість. Нема ко- шньої ласки, ніжности. Розуміється, його підозріння правджуються, і що йому лишається тепер? От вона піде раз і зостанеться він беззахистний, хорий, один з своєю укою», з своїм жахними кошмарами.

— Ти спав? — раптом зупинялася вона коло його.

Шурка здрігнувсь і не підводячи голови, відповів:

— Спав...

Сни були?...

— Еге...

Таня завмерла. Значить знов почалися. Їх давно вже не було.

— І жах був?

— Еге...

Він відповідав тихо, ще нижче схиливши наче, со ромлячись своєї відповіди.

Таня ніжно поклала руку на його голову. І тільк для самої себе стала на коліна перед ним і, зазираючи схилене обличя його, палко, з мукою зашептала:

— Не треба себе мучити, Шурік! Не треба любий. Все дурниці, вигадка твоя... Нікого я не люблю і ніког мені не треба... Бідний ти мій, дорогий мій... Даю тоб слово, що ти все вигадав. Се мене розгнівало, й я говорил з тобою різко... Вибач мені і не треба так... Ну, подивис на мене... Підніми обличя... Подивись мені в очі... Ну? Ось так... Ну, віриш? Віриш, любий?

Шурка збентежено й запитливо дивився в обернен до нього лице Тані. Невже се воно, се обличя, яке за доб таким далеким стало? Се воно, дороге, безмежно кохане Так, воно по старому дивиться і трошки великий рот ви кривлено усмішкою страждання й ніжности. І значить вчорашній блиск, яскравий, щасливий блиск очей бу тільки помилкою його. А як се тільки жаліть? Нехай во що хоч, нехай любить иншого, аби тільки не йшло се обли ча від нього, аби не було тільки в ньому жахного, гніту чого відчаєм холоду.

— Ну, Шурік? Скажи ж, любий... Віриш? — еге?

І чи від того, що дуже довго вони дивилися близьк один на одного і стало ніяково, чи тому що хотілося щос сховати на своєму обличчі, Таня, міцно обнявши його ли руками, притягла до себе.

— Віриш? Так?

— Вірю... вірю, Таню!...

О, нехай навіть тільки жаліть, він не зробить їй бо-
ляче своїм недовірєм!

— Я й раніше вірив, та тільки... Але тепер мені вже
арно... легко...

Він сховав голову на її плечі і жадібно вдихав знайо-
мий, рідний, солодкий запах її тіла. Тепер все буде по ста-
рому.

Вона обережно підвелася, не однімаючи своїх рук від
його голови.

— То значить, згода? — з полекшенням зітхнула во-
на, розглажуючи розпатлане його волосся. — Так? Ах, ти
поганий!... Почекай же я тобі задам!... Ось завезу тебе в
санаторію, вилічу твої нерви і посмій тоді мені викидати
такі штуки... Спати ніч без ріжних снів! Чуєш?

— Так... — радісно й променясто всміхаючись, шепнув
він, дивлячись на неї як на образ.

— Тож то... «Наші відносини, наші відносини»... Сам
робиш тріщини і потім... замазуй їх... Безглузда, втомле-
на голова моя...

«Так, він тепер вірить... Тепер він спатиме спокійно.»

— Слухай, — раптом згадала вона. — Що ти вчора
говорив про реферат Гриневича? Ти хочеш виступати на
ньому ?

Шурка змішався.

— Так дурниці... Бог з ним... Стамескін і... инъші
умовляли мене виступити на оборону сатанізму...

— Який же ти сатаніст?...

— Та дурниця, право... Так... я молов всякі дурниці,
а вони... підхопили...

— Аннет сього дуже хоче?

— Чого? — збентежився Шурка.

— Та щоб ти виступив против самого се...

— Так, і Аннет теж...

Таня замовкла. Шурка сидів з похиленою головою, н
зважаючись підняти її.

— Ну нічого, Шурік... — мягко, сумовито вимовил
Таня. — Все це дурниці... Візьмемося за роботу, налягке
мо на неї. — і само собою забудеться... Не треба ні пр
що тепер думати. Чуєш? Викинем всі зайві думки і візь
мемо себе в руки. Правда? Дурниці! — Ми люди свідомі
молоді... Ого! Ми ще поборемося! побачимо ще, чия візь
ме. Так? Розуміється. А все иньше — геть! З завтраш
нього дня по дванадцять годин працюватимем. Олександ
говорив, що орґанізується другий гурток... Сил багат
треба. А потім якось поїдемо в санаторію, а там і в Росію..
Дурниці! Не треба тільки розкисати і піддаватися. Так?

Шурка з захопленням і надією дивився вгору на па
лаюче обличе.

— Так! — радісно хитнув він головою.

— Ну от. А тепер ходім, поїмо чого небудь. Ти ї
що-небудь? Ні? Я теж цілий день нічого... Голодн
страшно!... Ходім, мій гарний, одягай свій піджак. Після
вечері я сама тобі його зашию. Ходім.

XV.

Тріщину було замазано. І так уміло, що хоч як при
глядався Шурка до Таніного облича, хоч як вслухувався
в її розмови, тріщини й сліду не було. От хіба тільки щ
до пестощів стала більш стримана і меньше сміялася. Т
й те сказати: з ранку до пізнього вечора вона була заня
та. — то готувалася до лекції з гуртком, то прибирала кім
нати, то білизну прала, то натирала воском підлогу. З при
воду прання і прибирання траплялися сварки з Фене
яка не розуміла сього запалу, але Таня кожного разу тіль
ки жартувала. Та ще хиба, що мовчазною стала — говорит
мало, погладить по голові, поцілує в чоло і зараз же: Ну

Шурік, працювати, працювати!» Тепер навіть не задумувалась як ранійше. Змарніла, правда; але й недиво: і другий гурток вже орґанізувався, треба було більше готуватися.

Ні, тріщини й сліду не було.

Одначе, Шурка все меньше й меньш сяв усмішкою. І снизі сни иноді зявлялися. Шурка про них нічого не говорив Тані, — минуть і так, нащо турбувати її даремно.

Таня теж забула про тріщину. Коли Мері запитала її про Шурку, вона коротко й суворо сказала, що збрехала і «тепер все гаразд». Але розмову зараз же увірвала. Мері не усміхнулася, тільки уважно подивилася на Таню і заговорила про иньше.

Тріщину було забуто. Другий гурток утворювався, але утворювався туго, невесело. Невдачі теж сипались з усіх боків. Несподівано одержано було листа від матері, яка обережно запитує, нащо Тані треба так багато грошей: по триста рублів на місяць. То нічого не брала, а то зразу по двісті, по триста. І на додаток писала, що справи тепер погані стали (які там могли бути в неї «справи!») і більш ніж сто рублів висилати не буде.

Се розлютило Таню і вона написала матері гострого листа; а у слід за ним другого ж дня послала иньший мягкий, з проханням вибачати.

Не поводилося і з шпікоманом Соломоном. Він знов став щось підозрівати, коли Таня повідомила, що мабуть не зможе надалі вносити в касу гуртка стільки грошей, як ранійше. Колись ці підорзіння смішили, але тепер було важко і досадно.

На зібраннях ґрупи чомусь кидалася в очі дрібна, короблива чванливість «ґенералів». Вузькість фракційних ідеал робила жалке враження якоїсь незлічимої, застарілої, брудної хороби, напр. чесотки, яку хорі тільки роздратували чуханням. Меньшевики, большевики, отзовісти, ле-

ґалісти, впередовці, болотовці, примиренці, окісти, антіцекісти. Таня не добре розбиралася в тонкостях фракційних ріжниць і з зібрань виходила завжди з головним болем і з таким почуванням, з яким виходять з побачень з хорими або увязненими близькими людьми.

До Олександра перестала заходити, бо раз зустрілася в нього з Хомою. Правда, вона в туж мить пішла, як тільки побачила його, але до Олександра вже не зважалася приходити. А з сього повставали ріжні невигоди: треба було або в Мері очікувати його або призначати побачення. Побачення не ладилися, виходила плутанина.

До Мері їй ходити не хотілося: у Мері було тепер свято і не хотілося затемняти його своїм похмурим виглядом. Мері рішила «скінчити капітель» і поїхати з Олександром в Італію. Там вона буде серйозно й енергійно лікуватися, а Олександр працюватиме над великою книгою, яку вже давно задумав. Таня від щирого серця вдоволена була з сеї постанови, хоч і сумно було розлучатися з Мері. От погано тільки, що Мері щось затягала час відїзду все через ріжні дрібнички, — видко, вагалася ще.

Иноді на Таню сходила безпричинна ніжна туга, і тоді вона вся мякшала.

Одного разу під таку хвилю вона була ласкава й ніжна до Шурки, чого вже він кілька днів не бачив від неї. Се його зворушило, він повеселішав, прийшов до Фені і почав показувати фокуси Фаддеєві й Ладі, що забігли на хвилинку. Феня похмуро сиділа на своїй софі й, не слухаючи Шурки, куталась в плед, Фаддеєви ж і Ладі, навпаки, було горяче, вони весело сміялися і ловили кожне слово «фокусника».

Але Шурці не хотілося, щоб сьогодня хтось був не вдоволений.

— Феня! Я спеціяльно для вас маю фокус... Voila. Люба, сувора Феня, будь ласка дивіться. Ось... От ди

ться: се чорнильниця... Правда? Вірно?... Звичайна по-
аненька чорнильниця... Чудово... Потім, будь ласка, зверт-
іть увагу... Се підставка від лямпи. Правда?

Феня мимохіть скоса поглядала. Ладя і Фаддей, оче-
идно, з усіх сил готові помагати Шурці, щоб хоч трохи
озважити Феню. Вони потакували йому, прибільшено
міялися і весь час поглядали на серйозне, кругле обличе
ені.

Шурка підсунув рукава сорочки і рухом фокусника
оказав їх спочатку Фені, потім Ладі й Фаддеєви.

— Voila, messieurs, dames... В руках у мене, як бачите,
ішуче нічого нема... Правда? Mademoiselle Феня, я хочу
ути вашу думку!

Фені мабуть і самій було неприємно показувати инь-
им своє самопочування і вона змушено всміхалася.

— Є в мене що-небудь в руках чи нема?

— Ну, нема... — знехотя обізвалася Феня.

— Прекрасно! — ляснув пальцями Шурка.

— Тепер прошу дивитися... Ось десять сантимів. Два
у. N'est ce pas?... Прості, мідні десять сантимів... Гаразд.
руках у мене більше нічого нема. Чудово. Тепер я сі
ва су кладу під цю чорнильницю... От... Так... Два су під
орнильницею?

— Так! Так, під чорнильницею! — закричали Ладя
Фаддей.

— Вірно? Феня?

Феня, трохи зацікавлена, хитнула головою.

Шурка задовольнився й цим.

— Чудово. Тепер, messieurs, dames, стежте...

Він вирівнявся, протяг над чорнильницею свої худі
уки й з нахмуреним тріюмфуючим виглядом став безсвяз-
о й хутко щось бурмотіти.

Феня змушено всміхалася. А Ладя та Фаддей з щи рою та веселою цікавостю стежили за ним, машинальн повторяючи рухи його уст.

— Алльо! — раптом гукнув Шурка і помахав обом руками в бік лямпи.

— Панове! Тепер два су під лямпою. Але сього мало Арка-бл-добра мака-ри-са-на са-кай... Опля — він пома хав руками назад.

— І voila, два су знов під чорнильницею...

Феня не витримала і засміялася. Шуркин ніс момен тально вкрився промінням усмішки, доброї та веселої.

А Ладя й Фаддей з радости, що Феня засміялася, за хоплено й шумно почали плескати Шурці:

— Браво! Браво, Шурка! На вдивовижу!

Розлягся дзвінок. Шурка весело повернувся на ка луках і побіг відчиняти, а Ладя і Фаддей скористува нись з дзвінка, який ніби нагадав їм, що треба поспішат на співку, попрощалися з Фенею і пішли.

Дзвонила консержка. Вона подала Шурці листа і ска зала, що передав його пан, який бував тут раніше. а тепер дуже поспішав. Він просив швидче віддати сього ли ста mademoiselle Кононенко.

Шурка подякував, зачинив двері, але до Тані не п шов.

В кімнаті в себе він поклав листа на стіл і, стиснувш голову обома руками, схилився над конвертом. Напев від Хоми лист. «Пан, який раніше бував тут.» Розуміє ся, від нього. В сім клаптику паперу все. — правда аб брехня Тані.

Шурка скочив, схопив лист і хутко, наче тікаючи ви когось, пішов до дверей. Але біля порогу зупинився, щ раз подивився на листа і, косо всміхаючись, почав розкри вати його. Руки сильно тремтіли і папер трудно було ви тягти. Нарешті ось воно... Шурка жадібно став читати:

«Таня! Мені здається, що наше останнє побачення ло дуже дивним: Не хочу думати, щоб В и (підкреслено двічи) могли сказати «люблю», не почуваючи того. Чи Вам не треба вірити? Я дуже хочу це знати. Мені н е о б х і д н о се. Відпишіть. Хома.»

Шурка довго сидів непорушно. Потім взяв чистий аркуш паперу і поволі став писати:

«Я розкрив лист Хоми. (Прилагаю його.) В душі все замертвіло. Ти брехала мені. Навіть т и можеш брехати. Кому вірити? І на що ти брехала? На що? Яка порожнеча навкруги. Ніби вмерли всі люди. Мозок сверлить одна думка: брехня, брехня, брехня, все брехня. Більш нічого думати не можу. Бачити тебе не можу. Передам листи через Феню. Пояснень більш ніяких, Таня, не треба. Все ясно. Постараюсь один тягнути своє життя. З жалости ти захочеш «ратувати» мене. Не бійся, я до Аннет не піду. Дуже вже огидливо було б. Вбивати себе теж не буду. Може знайдуться сили як небудь впоратись з усім тим.

Шурка.

P. S. За прочитання листа не прохаю вибачення, дуже се подло. Але я не каюсь. Ш.»

Просидівши ще хвилинки три над листами, Шурка важко встав, вклав їх в один конверт, одігся й вийшов.

Феня так само сиділа в кутку на софі, дивлячись кудись за піч хмурим, непорушним поглядом.

— Феня! — неголосно покликав з порогу Шурка показуючи їй лист.

Феня оглянулась, скочила з софи й хутко підійшла до нього.

— Мені лист?

— Ні, передайте, будь ласка, Тані...

Феня з сердитим здивованням подивилася на нього.

— Се ж яка така манера? Підіть і віддайте, вона у себе...

Шурка тупо й мертво простягав їй лист:

— Не можу я. Передайте ви. Хіба так важко?

Феня машинально взяла лист з його рук і ще раз огля нула Шурку: щось особливе сталося.

— Добре, я передам.

— Спасибі... — сказав Шурка і, зігнувшись, не хо паючись, вийшов з квартирі.

Феня покрутила в руках листа, здвигнула плечим і пішла до Тані.

Таня щось випусувала з книги, що лежала перед нею Спочатку вона не зрозуміла який лист і чому Феня пер дає його. Коли вона, похапливо роздерши конверт, про бігла очима перші рядки листа Шурки, обличя її дуж зблідло.

Феня зараз же вийшла і щільно причинила за собо двері.

Перечитавши кілька разів обидва листи. Таня скочи ла і вийшла в Феніну кімнату.

— Де Шурка?

Феня знов сиділа в кутку софи.

— Пішов... — сердито кинула вона.

— Як пішов? Давно?

— Дав лист і пішов.

Таня міцно стиснула зуби і повернулась, щоб відійти

— Дуже ви часто сваритися почали... — не дивлячись на Таню, похмурю зауважила Феня.

Таня зупинилася і, не розуміючи, яскраво блискучим очима подивилася на Феню.

— Що таке?

Феня розсердилась...

— Сваритесь, кажу, часто. Дуже вже багато кавале рів у вас... Важко всім догодити.

Феня негарно всміхнулась і щільнійше загорнулась хустку.

Таня мовчки подивилася на неї кілька хвилин, зрозуміла її слова і хитнувши головою, сказала:

— Ех, Феня!...

І, не додавши більше ні слова, пішла до себе і довго ходила з кутка в куток. Нарешті підійшла до столу і, прочитавши ще раз листа Хоми, почала хутко писати:

«Ваш лист, Хома, приніс мені та иньшій людині багато страждання. Краще б Ви його не посилали»...

Вона прочитала, роздерла і почала знов:

«Ні, Хома, нам бачитися не треба. Коли я говорила «люблю», мені здається, я не брехала. Я любила тоді людину, якій вірила і яка вірила мені. Без довіря любови немає. Як що ви мені не вірили, то ви мене не любили. Тепер теж сумніваєтесь. Прощайте».

Таня знов перечитала і зосталась невдоволена. Вона зовсім не те хотіла написати. Хотілось висловити багато, а вийшло кілька рядків.

Але вона заклеїла листа і понесла його в скриньку. В цілий істоті була порожнеча, як в квартирі, з якої виїхали. Якісь шматки та уламки чогось на підлозі та сліди на тім місці, де стояли меблі, де сиділи, сміялись, лежали, працювали. Не треба тепер ні метушитися, ні чогось хотіти, ні чомусь радіти, — нічого більш нема.

Шурка дійсно, здається, не ходив до Аннет. Таня ставилася до сього наче б то байдуже. Як би він і ходив, то се вже не справило б на неї ніякого враження. Але коли одного вечора прийшовши додому, вона довідалася од Фені, що Шурка чекав її і пішов на реферат Гриневича, вона раптом мимохіть з трівогою скрикнула:

— Хіба сьогодня реферат Гриневича?

— Так, сьогодня... — з цікавостю подивилася Феня на змінене обличче Тані.

— Що, Шурка казав, нащо я йому потрібна була? Нічого не згадував про те, що він збирається опонувати Гриневичу?

— Ні...

— Яка година? Господи, чверть на одинадцяту! Як я могла забути, що сьогодня реферат! Ви не йдете?

Феня погордливо всміхнулась.

— Не маю охоти слухати ріжну соціялдемократичну нісенітницю.

— До побачення! — похапливо кинула Таня і майже вибігла з квартири.

Щоб швидче, вона взяла автомобіль і попрохала шофера їхати як мога швидче.

«Як би тільки встигнути приїхати до виступу Шурки! Глянути б тільки на його обличчя, на очі, на усмішку. Ні, що вгодно, але сього сорому не можна допустити. Розуміється, ціла сатанінська компанія буде з ним. А як він в сей час стоїть на естраді, жалкий, безвольний, огидливо всміхається? Навкруги шепіт, хихикання, здивування. А він, як автомат, говорить щось безглузде і весь час жахливо всміхається. О, се нестерпно! Він потім забє себе. Ах, як би швидче! Швидче»...

Апатії і порожнечи наче не було.

Але ось нарешті і кафе, в залі якого читаються реферати. Біля входу і в прихожій ходили росияне, оживлено і палко розмовляючи.

— Що, реферат скінчився, товариші? — запитала Таня двох бородачів, які про щось сперечалися.

— Так. Зараз Кістяков буде опонувати...

— Кістяков?!

Ся звістка на хвилину прогнала навіть трівогу. Кістяков буде опонувати! Кістяков, який не зявляється вже чотири роки перед публикою, сьогодня буде опонувати.

— А ніхто ще не опонував?

— Ні, ніхто. Зараз перерва...

Таня полекшено зітхнула. «Фу, як по дурному! Звід-ки взялася ця певність, що Шурка буде виступати? Він же писав, що до Аннет не піде... Але Кістяков буде опону-вати! Напевне. Олександр та Мері тут, вони збіралися. Може Мері бачила вже Шурку. Та проте як що сама ні-чого не буде говорити, не треба турбувати її без потреби».

В довгій та низькій залі що закінчувалася естрадою, омін був, так наче десь далеко їхав по бруку віз з поро-жніми бочками. На обличах — оживлення, очі палають; та-кого настрою давно вже Таня не спостерігала на рефератах.

Біля стіни на видноті стояли Олександр та Мері. Ні Шурки ні сатаністів не було видно.

—А, Танюк! — радісно привитала її Мері, обнімаючи і цілуючи. Від Мері йшов тонкий запах пахощів і вся во-на була надзвичайно елегантна в своєму сірому убранню. Вираз оживлення на обличчі надавав їй свіжий, зовсім молодий вигляд...

— Чому ви, дитинко, так пізно? Га? Як же се так?

— Я забула, що сьогодня реферат. Ну що, цікаво? Кажуть, Кістяков виступить? Се правда? Де він?

Олександр був задуманий, але почувши імя Кістяко-ва мовчки хитнув головою вперед.

— Он він сидить... — кивнула їй Мері. — Не витер-ів. Тут, Танюк, так його зустрічали, наче короля якого... Наталія буде серйозна. Гриневич руки потирає.

— А як читав Гриневич? Гарно? Цікаво? Ах, яка шкода, що я забула!

Мері не дуже оживлено відповіла:

— Так, читав-то він гарно, цікаво. Дотепність, знан-ня, краса, — все, що угодно...

І звернувшись до Олександра, ніби продовжуючи пе-рервану розмову, сказала:

— Ось побачиш ,зараз буде така лайка, що... краш ніти... І я тебе не розумію, Саша: се ж все інтелєктуалізм. Сі реліґії без бога в сути одна балакапина... Словопреніє Мені завжди пригадується в таких випадках один розум ний мужичок... Його обрано було на земський зїзд. Прийш дить він з зїзду, питають його селяне: Ну, що? Як та було?» «Та що, каже, було? Чув тільки: «інтеліґенція словопреніє, телеґраф... Телеґраф, інтеліґенція, словопре ніє. А більше нічого»... От і тут... Слів багато, а самог головного нема. Красиво, розумно, весело, бадьоро гово рить, а чогось нема. І не віриться, що реферат про реліґію Так словопреніє про додаткову цінність або про кольоніяль ну політику. Хіба не вірно? Ну, скажи.

Олександр зітхнув і нічого не сказав.

Мері повернулась до Тані.

— Ну, знайшли Кістякова?

Таня давно його знайшла. А ось Шурка наче пропав пув біля входу і нема його.

— Еге, знайшла... Не знаєте, Шурка тут?

— Еге, тут. З сатаністами... І Хома тут... Чого в так дивитеся? Хіба щось сталося?

Таня одвела Мері на бік і нашвидку розповіла їй ус

— Ні! Сього дійсно не можна допустить! — рішуче ви мовила вона, коли Таня замовкла.

— Так, але як? — спитала Таня і тут же похнюпив шись суворо додала:

— Хома міг би... Він, здається, має вплив на Аннет

Мері зрозуміла її.

— Гаразд. Тільки не зараз. Будемо стежити. Як ш він запишеться або буде видно, що вони його посилатимуть на естраду, тоді... Але ні за що не дати! Се такий страш ний скандал буде... Досить і так...

Обидві стали стежити. Незабаром зявилися і сатан сти: Антон, Ґломбінський, Стамескин, Хрестоносець з жін

кою і патлатим юнаком, поміж них Шурка. Навіть здалека видко було, що він в надзвичайнім узбудженню.

— «Муть» є? — шепнула Мері на ухо Тані.

Таня мовчки мотнула головою. О, муть є. Ся усмішка раба, що цілує ногу пана, який вдарив нею його по обличу. Сей тмяний, гнилий погляд. Ся жалка зігнутість, потирання рук. Він, розуміється, весь час хихикає.

Недалеко від сатаністів промайнуло і зупинилось обличя Хоми. Таня зустрілася очима з його похмурим, глибоким поглядом, який наче щось говорив їй і одвернулась.

Задзвонив дзвінок. Публика розміщувалась по місцях. На естраді зявилися люде.

— Тш!... Тш!... зашипіла вся заля.

Шум ущухав. Коли настала цілковита тиша, один з тих, що на естраді був, голосно сказав:

— Товариш Кістяков має слово.

Кістяков, який сидів чомусь досі серед публики, підвівся і пішов до естради, а за ним мов за човном, що прорізав воду, потяглися хвилі шепоту:

— Кістяков! Кістяков... пішов!... Тихше, панове... Тш!... Кістяков...

Сатаністи і Шурка заважали Тані дивитися і слухати. А тут ще се змарніле з важким поглядом лице!

Коли Кістяков вийшов на естраду, його зустріла гучна буря оплесків. Розумні швидкі очі старого ледви всміхалися: давно вже не чув він сих згуків.

Гриневич сидів тут же біля столу і важно розбірав якісь записки. Тільки часом кидав проникливий, насмішкуватий погляд на Кістякова і знов схилявся.

Буря затихла. Кістяков заклав одну руку за борт сюртука, другою зперся об стілець і, тонко всміхнувшись, почав:

— Товариші і горожане! Є одне дотепне й характерне для багатьох «нових теорій» хохлацке прислівє. Воно каже:

«Або ти, тату їдь у ліс по дрова, а я зостануся дома; або я зостанусь дома, а ти їдь у ліс»...

В публиці залунав сміх, оплески й шикання.

— Ну. ось!... Він по звичаю жарти пускає... — почувся позаду Тані насмішкуватий і наче сумовитий голос Мері.

Кістяков легким рухом руки притишив гомін і казав далі:

— Ось се прислівя мимохіть хочеться сказати, коли слухаєш виклад «нового вчення» про реліґію добродія Гриневича.

— «Товариша»!... Товариша», а не «добродія!» — поправив його хтось з публики, — Таня подивилася в бік того, хто гукнув се і мимохіть глянула і на сатаністів. Аннет шептала щось Шурці на ухо.

— Товариша! Товариша! — підтримало ще кілька голосів. Ніхто не шикав, очевидно всі згодилися з поправкою.

Гриневич з серйозним виглядом розберав свої виписки.

А Кістяков наче нічого не чув і вів далі:

— Так мимохіть напрошується порівнання «нових вчителів» з сим хитророзумним і спритним казуїстим- сином. Коли син говорить то, здається, в нього є на вибір дві можливости для себе: або лишатися дома, або ще щось инше. Але, вдумавшись в зручно складені фрази, ви бачите, що нічого иншого нема, а є тільки те саме: не їхати в ліс і лишитися дома. Ось те саме і з добродієм Гриневичем...

— Товаришом!... Товаришом!!... — вже дужче і більш роздратовано почулися крики.

«Товариш» же Гриневич став лукаво всміхатися, — він розумів, що старик гарячиться і сам собі псує справу.

Кістяков почекав і знов заговорив:

— Так, між «новою» реліґією і старою нема ніякої ріжниці. Те, що референт замість небес вселяє бога в серця

людськости, справи не міняє. Ріжниця тільки в тім, що в старих реліґіях все було ясно, зрозуміло і необхідно, а тут туманно, вигадано нікому непотрібно. Пролетаріят, який послухає сих вчителів опиниться в становищу баби, яка не мала клопоту — як кажуть ті самі хохли — та купила собі порося».

Публика слухала вже насторожено і похмуро. Навіть прихильники були невдоволені з нетактовности старого: засидівся в кабінеті і закрутилась голова на повітрі.

Таня погано слухала, хоч більше не оберталася ні в бік сатаністів ні Хоми. Але промова Кістякова і її неприємно вколола. А Мері якось з болем вимовила:

— Фу, як се негарно! Ну, на що це?...

А Кістяков говорив далі впевнено й насмішкувато пронизуючи юрбу очима. Говорив він розумно, гостро, пересипаючи промову прислівями, влучними порівняннями; чути було досвідного, загартованого оратора, що знає свою силу.

— Так, товариші, я дозволю собі ще раз повторити на підставі сказаного: весь «монізм» сеї «нової» реліґії полягає в тім, що панови Гриневичу дуже хочеться лишитися дома і не їхати в ліс. Пан Гриневич або як хочте, преподобний отець...

Але йому не дали довгорити. Роздратованя не від слів і думок, а від упертості погордливого ігнорування поправок «добродія» на «товариша», — розляглося в цілий вибух криків:

— «Товариш», а не «добродій»! Товариш! Товариш! Яка гидота! Годі! Се — образа! Годі

Голова змушений був взятися за дзвінок. Але і дзвінок не поміг. Крики змішалися з шиканням, стуканням ногами, реготом членів орґанізації «Гуляй — Душа», що раділи з кожного скандалу.

— Годі! Геть! Тш! Тш!...

— Чого «ти»? Се — свинство!.. Товариш, а не добродій.

— Товариші! Товариші!... — в розпуці кричав і махав дзвінком голова.

А Кістяков стояв і насмішкувато всміхався. Всім видно було, що він не чекав такого обурення, що йому було і соромно і болюче, всі бачили, що йому треба було піти або не всміхатися, а він стояв, заклавши руку за край сюртука і насмішкувато всміхався.

— Ні, се неможливо! — вся червона з сорому й гніву повернулася Таня до Мері. Але Мері в сей час щось палко говорила Олександрови. Олександр стояв і похмуро кусав свою пишну, неохайну бороду.

— Так, ти повинен вийти й сказати! — з палаючими очима настирливо говорила йому Мері в саме обличя. — Треба показати, що ми не можемо більше допускати такого серед нас. Доволі було всякого болота. Йди!

— Я не можу, Маруся... — похмуро й твердо одповів Олександр.

— Чому?

— Незручно. Я — противник Кістякова, подумають що я користуюся його помилкою...

— Нікому нема діла! Ти не говори по суті, а...

— Ні, Маруся, не справить враження... Вийди ти й скажи. Се буде краще...

Мері на хвильку притихла.

— Гаразд! — мотнула вона головою. — Я піду...

І вона рішуче пішла в юрбу.

— Куди вона, Олександр? — здивовано спитала Таня.

— На естраду... Сказати кілька слів з приводу сеї ганьби...

Він похмуро кивнув на залю. Таня його таким ще не бачила. Видко, що великих зусиль прикладав він, щоб

тримуватися: кусав бороду, рушав себе за горло, дивився ід ноги.

А крик та шум побільшувалися. Кілька разів Кістяов пробував щось сказати, але йому не давали і кричали:

— Перепросіть!... перепросіть!... На треба!... Годі!...

Юрба кипіла мов забута на вогні каша. В повітрі видо було вже кий, чути було лайки, свистки, ґарсони стояли іля стін з наляканими здивованими обличами, розтеряно римаючи підноси в руках.

Сіра шапочка Мері хутко посовувалась до естради. Ось її мало не викинула юрба на сходи, що йдуть за лантунки.

Тані серце страшенно стукотить, вона жадібно чекає появлення її з-за лаштунків. От вона! Слава Богу вона воодіє собою, очі надто блищать. Але се добре. Щось говоить голові. Той, дурний, не розуміє. Здвигає плечима.

Мері йде до авансцени. Піднімає руку.

Таня хутко переносить очі на публіку. Багато вихоить й тягнуть иньших. Мері вони не помічають. А ті, що ишилися, продовжують кричать, махають руками, лають-я, свистять.

Тані хочеться гукнуть на цілу залю: «Тихше! дивіться а естраду!...»

Але ось хвилювання напереду наче стихає. Ага! Вони очинають помічати знаки Мері.

Справді, вид елеґантно й строго одітої вродливої жінки з палаючими очима, яка хоче очевидно щось сказати, – звертає на себе увагу юрби.

Гомін затихає, шикання збільшується. Всім хочеться нати, що може сказатися жінка.

— Тихше!... Тихше!... Кажіть, товаришу. Та тихше ж! ихше там, доволі!...

Мері підняла руку в сірій рукавичці і дуже дзвінко, к Таня і не сподівалася, закричала:

— Товариші!!

Ті, що видходили, почали оглядатися і повертатис
На них неперпляче шикали.

Мері трохи почекала.

Таня не зводила з неї очей. Ні, слава Богу хвилюва
ня її не помітно. Вона скаже як слід.

— Товариші! — не так дзвінко, але більш впевнено з
говорила Мері. — Я не по сути реферату хочу сказати кіл
ка слів. Я з того ж приводу, з якого і ви зараз хвилюєтес
Я — есерка; прийнято, щоб есери раділи з помилок есдек
і навпаки. Але мені тільки соромно й болюче. Я стоял
слухала, і важке здивування весь час росло в мені. Пр
що тут ішла річ в сій залі? Про те, що краще за все моя
помогти пригніченим класам. Говорилося про релігію, я
про засіб помогти і підбадьорити знесилених. Говорилос
людьми, які самі належать до пригнічених. Говорилося
тому, що хотілося говорити, а тому, що любов до приг
чених і гнів за них керували ними. І що ж ми бачимо
Стоять двоє людей і кричать один одному: «Я люблю пр
гнічених, я люблю тебе!» — «Ні, не ти, а я люблю тебе».
«Ні, я більше люблю, а ти не любиш.» «Ні, я», — «ні я
І з-за любови до себе починають бити себе і плювати собі
лице...

Хвиля оплесків і покликів захоплення залила її да
ші слова.

— Вірно! правильно!... — Буде лайки! Браво, тов
ришу!

Кістяков звисока усміхався: Оці ще мягкосерді е
ровські дамочки!

Але усмішка виходила крива, невпевнена. Піти б, сх
лити стару сиву голову і мовчки піти. Його проводили
поглядами, повними розуміння, співчуття й пошани.

Але він стояв та всміхався.

Мері знов підняла руку. Притихли.

— Товариші! Я бачу, що ви мене розумієте. Се мене дуже тішить... І я розуміла ваш крик та стукотіння кия-ми... Не осуждувати та докоряти товаришів — промовців я вийшла. Я не можу мовчати, кричати мені важко і я вий-шла сюди... Болюче й соромно! Так не можна більше... На-ші вороги тичуть в нас пальцями і кепкують: ви не герої Так, ми — люде, ми теж можемо грішити і помилятися. Але проте не можна стояти над колискою меньшого брата і тягати один одного за волосся, доводячи сим, що більше піж иньший любиш його. Се ж не навчить меньшого брата любови і сеї самої релігії. Він не повірить ніяким словам про солідарність, єднання, як що т а к б у д е виказувано йому сю солідарність... Се недоречне... Се нарешті не тіль-ки не по геройски, але просто не по людськи! — Се...

І раптом Мері схопилася за груди і сильно закашля-лась. Кілька разів кашель наче затихав, і вона пробувала говорити далі, але знов мусіла закривати рот хусткою і безпомічно дивитися на терпеливо чекаючу публику.

І нарешті не витримавши вона безнадійно махнула ру-кою, прийняла хустку від роту, бажаючи щось крикнути і знов хутко приклала її до уст, качаючи головою. На хуст-ці яскраво червоніли плями крови. Вона ще раз махнула рукою, вказала на груди, вклонилася і кашляючи пішла за куліси.

Кров бачили всі і тому оплески були не бурливі — по-зитиві, тихі.

Коли Мері зійшла з сходів естради, перед нею похап-цево розступалися, з захопленням і співчуттям заглядаю-чи їй в лице.

Але Мері йшла не на своє місце. Зходячи з естради, вона бачила, як Аннет щось палко й владно шептала Шур-ці. Шурка на всміхався, наче упирався і силкувався від-сунутися назад.

І Мері попростувала просто до Хоми. Кашель затих
Вона всміхалася тим, що давали їй дорогу, і непомітно
поглядала в бік сатаністів, які стежили за нею.

В сю хвилю голова про щось заговорив і публика зно
зашуміла.

Хома здивовано дивився на Мері, що зупинилася пе
ред ним. На них з цікавости поглядили ті, що стояли на
вкруги.

— Мені треба сказати вам кілька слів, — вимовил
Мері і оглянулася назад: всюди голови, облича, нема д
сховатися.

— Будь ласка... — схилив голову Хома.

Мері присунулася ближче і майже на ухо тихо заго
ворила:

— Слухайте... компанія «сатаністів» на чолі з Аннет
яких ви знаєте, хочуть вчинити бешкет. Для сього вон
підмовляють Шурку, якого ви теж знаєте, виступити про
ти Гриневича і боронити сатанізм. Се буде скандал немо
ливий. Чи можете ви зробити щось, щоб перешкодит
сьому?

Хома стояв з похиленою головою. Він не піднімав
і нічого не відповідав.

— Можете чи ні? — прошептала Мері. — Його треб
повести звідси... Се може зробити одна Аннет.

— Добре, я попробую зробити все, що зможу...

— Спасибі... Тільки ви зачекайте кілька хвилин,
ходіть зараз.

— Добре...

Мері відійшла від нього.

Хома бачив, як вона підійшла до Тані і щось ста
розповідати їй на ухо. Таня один раз глянула в бік Хом

Тоді він поволі пішов до Аннет.

Аннет, стоючи позаду цілої компанії, тримала Шурк
під руку і увесь час щось шепотіла йому.

Хоми вона не помітила. Коли він взяв її за руку вище ліктя, вона злякано здрігнулася й повернулася до нього.

— На хвилинку... — Коротко сказав він.

— Аннет здивовано оглянула його з голови до ніг.

— Що вам угодно?

— Мені треба сказати кілька слів.

Аннет бачила, як поволі й важко ворушилися його ніздрі. Се була погана ознака.

Вона лишила Шурку і одійшла з Хомою назад.

— Ну, що треба?

Хома уважко глянув їй в лице: вона погордливо й нетерпляче жмурить очі, — значить боїться.

— Бери Шурку і йди звідси, — тихо й наче зовсім спокійно сказав він.

Аннет навіть відсунулася від нього.

— Се що значить?! Ти збожеволів?!

— Не кричи. Ти звертаєш на нас увагу. Повторяю: бери Шурку і зараз же йди з ним. Се краще усього. Чуєш, Аннет? Я не допущу до скандалу. Я знаю все. Стамескін мені сказав...

У Аннет на хвильку щось промайнуло в очах, але вона ще більше здивувалась...

— ... Як що ти попробуєш виштовхнути Шурку на естраду, я візьму тебе за коси і виведу з залі. Даю слово чести. Се не буде красиво. І я зроблю се, ти знаєш...

В очах Аннет промайнув вже несхований переляк. Вона тепер усиленно думає. Зараз засміється, скаже комплімент і згодиться.

— Ну, яка чепуха! — підняла вона плечі і незмушено засміялася. — Одначе я й не знала, що ти такий лицар. Але се мені подобається... Се в кожнім разі красиво. А за красу я на все згодна, хоч не розумію твого дивного бажання... добре... Але з Шуркою мені сумно, а решта не підуть. Як що ти згодишся провести у мене вечір, я з

приємністю покину сю отару ревучих тварюк. Згоджуєш
ся? я виповняю твоє бажання, а ти моє. Послуга за послу
гу. Ти увільниш мене від Шурки...

— Добре я згоджуюся. Бери, ходім...

Шурка, як бачив Хома, з охотою згодився. Ось що
через що вона так скоро уступила. Але Хома не сказав їй
ні слова про се.

Біля виходу він озирнувся і побачив Мері, Таню і
Олександра, що виходили за ними. Мері хитнула йому,
Таня йшла опустивши голову.

Цілу дорогу мовчали. Шурка виставив лице з вікна
екіпажу під дощ і зажурено дивився на тротуар.

Недалеко від дому Аннет він раптом одвернувсь від
вікна й похмуро сказав:

— Тут я вийду... До побачення...

— Що се ви так? — Здивувалася вона, але не затри
мувала. — Завтра прийдете?

— Не знаю... До побачення.

Хома стиснув його горячу суху руку.

— Ну от і чудово! — гукнула Аннет, коли Шурка ви
стрибнув з карети. — Я дуже рада, що так виходить наш
побачення. Не шабльоново принаймні... Сідай сюди... до
мене.

— Нічого, і тут гарно, — не рухаючись відповів Хома

— Ти й досі сердишся? Фу, Хома, се не оригінально
одноманітно. Ти на рефераті був красивий... А се нудно.

Хома виглянув з вікна. Чорний асфальт вулиці маси
блищав і відбивав довгі смуги ліхтарень. З під резинових
шин автомобілів і карет розліталися дрібні бризки води
Дощ наче побільшувався.

— Ну, тут і я вилізу... — рішуче промовив Хома і
постукав в вікно до візника.

— Хома, — скрикнула Аннет, розгнівана несподіван
кою, — се подло!

— Ну які дурниці... Я втомився і додому хочу...

— В мене спочинеш. Я тобі зроблю т в і й чай... Чуєш?

В голосі чути було і образу, і благання, і зтриману ють, і надію.

Візник зупинився.

Хома підвівсь і хотів розчинити дверці, але Аннет копила його за руку і прошипіла:

— Ти не підеш!!

— Пусти, Аннет. Покинь дурниці. Треба було бути озумнішою і не запрошувати. Знаєш же, що я змушений був згодитися, ну і не гнівайся. Не хочу я до тебе і не отрібна ти мені. Пусти, візник чекає.

Аннет прийняла свою руку.

— Можеш забиратися! Іди! Але памятай, Хома: я їй дплачу за се. Памятай се! Шурка не в останнє був зо ною. Буде щось краще за реферат... Будеш каятися. служливий лицарю... Сентиментальний дурень, якого нать не помічають... ха-ха-ха! Забирайся і памятай, що я ню красу, але мщуся за кожну мерзоту!

Хома мовчки відкрив дверці і вийшов не сказавши ні ова, не кивнуши головою.

XVI.

Таня ще раз постукала. Шурка не обзивався. Що він м робить цілі сі дні? Розуміється, молиться. В кутку оїть лямпа, прикрита чорною сорочкою, очі ярко палають напівтемряві, наївний запах ладану.

Шурка!

Феня вийшла в коридорчик і сердито сказала:

— Дайте йому спокій, Таню. Се немилосердно нашті...

Таня покірливо одійшла од дверей. «Так, се може справді негарно.»

— Але він же цілий день не виходить з кімнати... — тихо сказала вона, входячи за Фенею в їдальню.

— Не хоче і не виходить.

Таня винувато всміхнулася і присіла до столу. Фе неймовірно поглядала на неї: «Благость» чи що в неї?

«Благость» дуже рідко сходила на Таню. Найчастіш після буйства. Тоді Таня була лагідна, запопадлива, вину вато переносила образи. В вязниці в період «благості» в на мирилася з усіма «ворогами», мила за всіх посуд, сум вала і впадала навіть в сентиментальність.

— Ви краще меньше б його мучили, він би й не зам кався цілими днями, — ворчливо почала Феня.

— Як же я його мучу, Феня?

Феню дратував її тон. Він заважав їй висловити вс що накипіло за сей час. Але не станеш же бити лежачог

— «Як мучу»... Мучите чудово, не турбуйтеся... Після сього реферату він здається не обідав ще ні разу... Чом він відмовився заніматися з гуртком? Ну?

— Я не знаю...

Феня стримала себе. Як би хоч лицемірна була ся гідність і сум, тоді і можна було-б поговорити як слід.

Таня втомлено схилила голову на руку. От так пер нестись би на Україну, на Дніпро, а Дніпро теплий, лублячий. Сонце палає і пісок як черінь гаряче напале печі. Лягти в видовбаний човник на мягку пряну, пашну постіль з лугового сіна, заплющити очі й віддат всю волю ніжному колисанню старого Дніпра. Розпл щиш очі на хвилину: теплий вилиск, сіра блискавка ч ки, щось блакитне далеко-далеко в горі. І знов жовта п ма, хвилі любовно колишуть човник-колиску.

— Таню!

Таня хутко підняла голову.

— Що ви, Феню?

— Ви спите, чи що? А як не бажаєте розмовляти, то так і скажіть, а дурака удавати нема чого!

Таня змішалася.

— Вибачте, Феня, я задумалась і не чула ваших слів... Що ви говорили ?

— Я вам говорю, що треба дати конже консєржці... Адольф квартирю залишає... До нього приїхала якась пані з Росії і він кудись з нею їде...

— Яка пані?

— А звідки я знаю! Говорить, переховувався колись у неї. Напевне альфонсом був. Бачила я їх, як вона поглядає на сього коня... Дура стара!... Його не буде, я їду... з Шуркою у вас драми якісь... Не будете ж ви одна жити в чотирьох кімнатах.

— Ви їдете? Куди?

— В Росію!... Ось куди. Чого дивитеся так? Що, се новина для вас? Думаєте, здихатиму, як ви, тут? Буде з мене ріжних принад... Краще там у вязниці згнити, аніж тут дивитися на ріжні мерзоти. Так, мерзоти... Будь ласка, сховайте вашу усмішку...

— Яж не всміхаюся, Феня!... Я вірю, що ви поїдете...

Феня підозріло й хутко обвела її очима.

— Чому ж се ви вірете? На що ви натякаєте?

Таня все ширше та ширше розкривала очі.

— Їй Богу, Феня, ні на що не натякаю. Поїдете, бо вам се потрібно, бо ви...

— Що «потрібно»? Чому се мені потрібно їхати? Кажіть просто. Ну? Я знаю що ви думаєте. Я се бачу вже давно. І дозвольте мені нарешті сказати вам, що ви глибоко помиляєтесь, коли судите по собі. Так, я дуже радію, що можу вам висловити все. Ви можете підозрівати що вам угодно, але я їду не тому, що мені треба, а тому, що хочу. Зрозуміли? Бо я не можу задихатися в

цій атмосфері безробіття, сплетен, романів та болота! Мені важко бачити, як люди, яких я поважала, падають на моїх очах. Вони, розуміється, можуть се називати, як їм угодно, але я називаю се падінням.

Таня спустила очі. «Ну на що ся Феня так підходить? Люба дивачка! Та нехай посвариться, їй легче буде».

А Феню ще більш дратувало се боязке мовчання. І не удаване, ось в чім лихо! О, як би се удавання!

— Ви розумієтеся, мовчите... Зрозуміло... Се найкраще... Але консєржці ви скажіть як найсерйознійше... як що не хочете платить за терм... Я сьогодня як пишу додому, щоб вислали грошей на дорогу... Нехай потрусять там свої попівські кешені, — надрали з мужиків... Як тільки одержу, то їду. А приятелям своїм даю волю судити про се, як їм угодно...

— Я Феню ніяк не сужу... Я вас розумію... — сумно вимовила Таня.

— Ну, я не знаю, як ви там розумієте мене. І взагалі дивно, як це ви хоч сим зволили поділитися зо мною... Принаймні знаю, що ви розумієте мене. А як розумієте, се вже ви Мері розповісте. Ми недостойні... Розуміється... В мене нема ні маєтків, ні серій коханців... я не заслуговою на довіря...

Таня машинально водила пальцем по чотирьохкутниках церати, — одні бурі, иньші жовти, можна в шахи грати. Феня вповні має рацію, але що їй сказати? Піднімати з дна душі те, що вже уляглося? Нащо? Ні, се неможливо.

Феня бурно закрила якусь книжку, однесла її на свій столик і знов підійшла до столу.

Таня боязливо глянула на неї. Яке хоробливо-жовте її лице. Ніс вкрито блескучим жиром, в очах червоні жилки.

— Вибачте мене, Феня, я розумію, що не гарно поводилася в відношенню до вас... Але не тому, що ви не все-

ляєте довірря, а просто... Не доводилося якось... Я вам все розповім... але не зараз... Зараз я така втомлена, що нема спл... Коли-небудь ми проведемо вечір разом дома і я все все розповім вам... Я не раз хотіла се зробити...

Останнє збрехала, але нехай так. Феня удає, що їй зовсім байдуже. І має рацію: не кидатися ж їй на шию з радости?...

— Я на щирість не напрохуюся і нема чого прохати вибачення, — холодно зауважила Феня, для чогось пересуваючи лямпу з одного місця на иньше.

— Я не говорю, що ви напрошуєтеся... Але я розумію, що вам образливо. Виходить, що я справді хочу затаїти від вас... А сього нема, Феня, їй Богу нема, нема... Тільки зараз мені важко все... поновляти в памяти... І взагалі, Феня, мені дуже важко...

Тані раптом до сліз стало шкода себе. Вона шепітом договорила останні слова і схилилась.

Феня помовчала; насуплена, але трівожно поглядала на Таню: ще заплаче, — дуже треба було лізти з своїми безглуздими докорами. Он як змарніла, бідна дівчинка!

— Меньше б старалися над занятями... Суворо нарешті пробурмотіла вона.

— Розуміється, втомитеся від такого напруження... Єсте погано... Зробити чай? А то може засмажити чого? Я збігаю вниз.

Таня заворушилась.

— Ні, дякую, Фенічка. Я піду зараз... погуляю трохи...

Вона хотіла сказати «до Мері» і мимохіть збрехала.

— Куди там гуляти! Погань така на дворі, чи то сніг, чи то плювки якісь», Погода! Европа! Подумаєш, носяться з своїм теплим кліматом, сволочі, печей не будують, — тепло, самі трусяться в льоху. Ляжте, краще полежте...

— Мені треба до Косоротової зайти, довідатися, як там з грішми... Вони просили...

— Ну, се инша річ... Та сідайте на трам або звощика візьміть!... — сердито додала вона.

— Так, я візьму звощика...

Таня оділася, тепло поцілувала Феню й вийшла. Закриваючи за нею двері, Феня муркнула:

— Ви там дурня не удавайте і не беріть всіх слів на серіо... Мало чого вихопиться. Ну, ідіть, йдіть. До побачення.

І зачинила двері, не даючи Тані нічого сказати.

Таня всміхнулася і поволі почала йти по сходах. Круті й темні сходи, поручні воххі, бридкі. «Як би хтось взяв і переніс до Мері. Як Мері сьогодня, чи не гірше? — В таку погоду завжди їй гірше буває.»

Справді, сніг падав рідкий, мокрий, важкий. Зажурено, наче насупившись, горіли ліхтарні, — дуже не приємно освітлювати сю сльоту. Перехожі поспішали, — у кожного напевне дома тепло й затишно, близька людина чекає з любовою. Еге, така погода навіть приємною може бути.

А на Україні сніг — наче товстий килим з білого — білого пуху накрив цілу землю. Комори, голубятня, клуня в білих шапках, насунутих на самі очі. Біля кухні велика купа потовченого снігу з жовтими слідами вилитої води і помиїв. Дерева стоять важкі такі, поважні, їм тепер не можна размахувати гилям, треба сніг підтримувати. Сад зовсім инакший, ніж літом, — незнайомий, урочистий, суворий. Ні цвіркотіння, ні співів.

До Мері Таня прийшла зовсім ослабла від мягкої всепрощаючої печалі. Вона навмисне попрохала Мері грати, а сама сіла в крісло перед каміном, заплющила очі й слухала. Думок не було. В душі, міняючись як хвилі вітру в золотистім житі, пробігали легкі, заспокоюючі згуки музики. І разом з тим невідомо від чого хотілося плакати.

Мері раптом перестала грати, підвелася й сказала:

— Танюк!

Таня, не одкриваючи очей, обізвалася:

— Що, Мері?

— А ви знаєте, що Хома їде в Канаду?

— Що?! — підвелася Таня і, зараз впавши назад, тихше запитала:

— Се правда?

— Так... Всі гроші оддає в партію, собі на дорогу тільки лишає. Передав сьогодня Олександрови всі папери... Сорок дві тисячі франків...

Таня поволі опускалася на спинку крісла, закривши очі. Мері бачила, як затремтіли її повіки і в куточках очей виступили дві важкі сльози, заблищавши червонавим світлом огню з каміну.

— Не чекали? — ніжно й тихо запитала Мері.

Таня попробувала усміхнутися, але сльози котилися по щоках, і вона закрила лице руками.

— Він може і не їхати... — додала Мері обережно.

Таня не ворушилася.

— Скажіть слово, і він не поїде. Га? Таня!

Таня поклала руки на коліна і мокрими, повними сліз очима стала дивитися в огонь. Від нього йшла маса тонких промінів, огонь видавався надзвичайно сяючим. Як болюче, як невимовно болюче ниють груди. О, Господи, чому ж се?

— Ну, Танюсь? Чуєте? Не треба ж мучити і себе і його... Як би ви бачили, як він змарнів. Ну, покарали — і буде. Я не можу бачити вас такою...

Таня заперечуючи похитала головою, але сльози ще більш прилили до очей, вогонь затуманився. Вона знов закрила облича руками й одкинулася назад.

Мері навіть розсердилася.

— Ну, се по дурному вже, дівчинко! Се зовсім негарно. Що ви справді дурниці вигадуєте. Чого вам треба? Він любить вас, ви любите його... Якого дідька ще? Ну образив, сумнівався, виробляв дурниці... Але тепер пізнав і не сумнівається. А ви б як хотіли, — глянув і вже пройнявся вірою в ваші чесноти? Покиньте вигадки і, будь ласка, зараз же напишіть йому листа, щоб завтра зявився до вас. Ну?... Танька! Що ви гру якусь заводите з почуттям? Думаєте, так багато його буде? Беріть поки є, а то пізно буде...

Таня несподівано зірвала руки і розсміялася нервовим тремтячим, ще повним сліз сміхом.

— Чого ви? — здивувалася Мері.

— Ви, — дивачка, Мері! Ви страшенно комічна... Написати йому листа?... Так... так...

І все сміючись Таня встала і протягла Мері руку.

— Куди ж ви?

— Я піду до дому... Я не можу...

Мері пробувала її зупинити, але Таня одяглася і пішла.

Прощаючись вона встигла опанувати своїм сміхом і сказала майже спокійно:

— Не турбуйтеся, Мері... Се так, від несподіванки... Але се навіть добре. Так і треба. Прощайте.

XVII.

Проминуло тижня півтора. Прийшов день еміґрантського вечора. Мері й Таня умовилися, що Таня зайде до Мері і вони разом поїдуть на вечір.

Мері вже була одіта, коли прийшла Таня. З першого же погляду на неї Мері зрозуміла, що щось трапилося.

Таня зараз же розповіла. Перед самим її відходом з дому зявилася Аннет. Шурка в неї не був ні разу після

реферату, одсилав назад її записки, і ось вона своїм звичайом знов сама зявилася. Спочатку вона дуже довго сиділа в кімнаті Шурки, а потім повела його з собою. Шурка тепер майже не говорить з нею, Танею, а тому попрохав Феню переказати їй, що він і Аннет їдуть на вечір і просять і її приїхати, обіцяють показати щось дуже цікаве. Розуміється, він говорив не од себе, а те, чому навчила його Аннет. Але що се повинно значити, — невідомо.

— Скандал хоче зробити? — замислено запитала Мері. — Шурку напоїти?

— Нічого не розумію! — похмуро відповіла Таня. — Ну, щож, ходім!... Подивимся!... А ви ще в декольте? На що, Мері, се божевілля, ви застудитеся! Я і не помітила... Я з вами ні за що не поїду, як що ви не скинете... Ні за що... Що се, справді!...

Мері, дійсно, була в дуже одкритій сукні.

— Дівчинко, я в останній раз хочу...

— Ніяких останніх разів! Я не можу!... Або ви надінете закриту сукню або я йду... Се — самогубство! Ліки ні, а в декольте їде на якийсь дурацький вечір...

Мері безпорадно й винувато дивилася на неї.

— Але я вже одяглася, Танюк...

— Ми зараз вас переодягнемо... Будь ласка.

Переодягаючись, Мері весь час винувато всміхалась.

— От се иньша річ... І, взагалі, зовсім не слід було б їхати... даремно я згодилася.

— Ну, Танюк, се вже деспотізм!... Розійшлась... Буде ще час сидіти. Їдемо, вже одинадцята година. Вони розуміється ще не почали, хоч початок і р і в н о в $8^1/_2$ вечера, а проте таки треба поштовхатися в публиці...

Дорогою Мері багато говорила про Італію, жартувала виглядала з вікна автомобіля і що хвилі чомусь сміялася. Таня слухала її уважно.

Біля каси вони застали юрбу, чоловіка з десять. Чомусь голосно кричали, сперечалися, сміялися. За проходом, при вході в помешкання товпилися і теж щось кричали росіяне.

— Ну, от, насамперед на скандал трапили... — з невдоволенням зауважила Таня, зупиняючись біля стіни...

Мері з цікавістю прислухалася і придивлялася.

— Се, здається, члени «Гуляй — душі» вчиняють — півголосом вимовила вона.

Високий, блідий молодий чоловік з ознакою розпорядчика на грудях стояв в проході і нікого не пускав, весь час повторяючи одну фразу:

— Я не маю права... Панове, я не маю права...

На нього налягали, але він міцно держався за поручні барієрчика і повторяв:

— Товариші! Я не пущу, я не маю права...

— Та яке там право! Нема грошей у нас, ось і все право!

— Та бий його по пиці, буржуя!

— Налягай!

Юрба з сміхом тіснилася, але налягати дуже сильно не сміла.

Публика, що підходила, зупинялася як Таня і Мері біля стіни і не зважалася йти до каси.

— Pardon! Що се за крик? — запитав у Мері якийсь добродій у круглім капелюсі.

— Члени «Гуляй-Душі» хочуть на вечір пройти, — відповіла Мері.

— А що се за... як ви сказали?

Мері засміялася.

— Ви не паріжанин? Се орґанізація, що має за мету втіхи життям і боротьбу з інтеліґенцією, зветься вона «Гуляй-Душа».

Добродій в котелку не розумів.

— Але чому ж їх не пускають.

— Бо в них нема білетів. Се проти їх пріціпів йти на руський вечер з білетами.

— А на французький?

— А на французькому є поліція. А росияне на свої поліції покликати не можуть...

Добродій розвів руками.

— Але... се неблагородно!... Дивно, справді!...

Гуляйдушісти раптом стиснули розпорядчика і линули в прохід, гогочучи і тиснучи один одного.

Касір, розпорядчик і публіка мовчки дивилися, як вони зникали в дверях, що вели в коридор залі.

— Нічого собі хлопці, — похитав панок головою і подумавши трохи, скинув котелок і вклонився Мері.

— Піду краще в кафе кудись... Бог з ним, з російським вечором.

Мері й Таня засміялися і слідком за иншими пройшли до каси.

— Слухайте, Танюк, ви мене не оддавайте моїм прихильникам, як що почнуть приставати, — пригортаючись до Тані, попрохала Мері. — Я їх місяців два вже не приймаю і вони накинуться на мене. Добре? Я хочу без них...

— Не турбуйтесь, — кивнула Таня. — Так приймемо, що більше не захочуть.

І, справді, в коридорі, що кишів ріжноманітною публикою, до них встигли підійти два поклонники. Але позаяк Мері тільки всміхалася і нічого не відповідала, а Таня відповіла здивовано й різко, то вони зараз же одстали і загубилися в юрбі.

— Браво, Таневич, ви могли б бути ідеальною класною дамою! — сміялася Мері.

В залі звичайний гомін, шум, метушня. Ніхто не знаходив свого місця, розпорядчики бігали мов одурілі, їх ло-

вили, роздерали на части, але вони якимсь способом умудрялися видертися і зникали.

— Пора! Пора!

— Пора, чортяка б вас ухопила!

— Го-го-го!

Публика вже лютилася від дуже довгого чекання.

Мері й Таня умостилися десь в куточку і розглядали публику. Маячили знайомі облича, але ні Шурки, ні сатаністів не було ще.

Нарешті, несподівано для всіх, шиплячи й хрюкаючи піднеслася заслона і почався концертний відділ.

Насамперед виступив «Хор малоросов». Але дивлячись на убрання сих «малоросів», їх швидче можна б назвати «хором інтернаціональних апашей». Правда, жіноча половина одіта була прилично і навіть добірно.

Поперед усіх в вінку, в синій оксамітовій «корсетці», в червоних черевичках стояла Ладя і сяла искристими очима. В ґрупі тенорів маячило лице Фаддея, а позад усіх монументально височіла кінська голова Адольфа, повна самоповаги.

Хор в першім же номері «напсував». Хормейстер хвилювався, щось з жахом і ненавістю шипів басом і увесь час прибільшенно махав руками, так наче грав в «дяболо».

Публика сміялася, ляскала і доволі вибачливо поставилася до злочинства басів.

Слідуючий номер оказався не той, що вказано було в проґрамі. А саме, замісць знаменитого баса, «віддомого артиста европейських оперних театрів NN», виступив якийсь худенький, виснажений панок з скрипкою і почав теленькати, уважно й напружено дивлячись в лівий бік лаштунків.

Публика не розуміла, шепталася, шаруділа проґрамками. Але позаяк се було вже звикле зявище, що замість

славнозвісного баса виступає заморений юнак з скрипкою, то ніхто особливо не хвилювався.

Вислухали й юнака, поляпали й глянули в програмку: сольо співачки Х. Х. з Grande Opera. А, се цікаво посулхати, Х. Х. гарно співає.

Але замісць співчаки з Grande Opera на сцену виволокли вільончель, поставили пюпітри і вийшов иньший юнак, але патлатий, чорний та лютий. За ним вистрибнула дівчина в пенсне і сіла за рояль. І нарешті зявився знов виснажений юнак з скрипкою.

Всі троє, як ні в чім не бувало, вклонилися все більш здивованій публиці й почали грати. Вони грали, перелякано й розпачливо дивилися один на одного, плутали, упрівали, невимовно страждали, а публика, нічого, не підозріваючи гуділа розмовами і придавленим сміхом.

Таня здвигала плечима, сердилася, а Мері навпаки всім захоплювалася і старанно всім плескала.

— Ну, Мері, невже вам се подобається? — з страданням в голосі обурювалася Таня.

— Вони страшенно милі, дівчинко... Ви подивіться, як сей патлатий хлопчик смичком водить... Бо се — епоха в його житю...

Юнаки несподівано скінчили, скочили, вклонилися і з полекшенням, упрілі, пішли за лаштунки.

Потім, розуміється, деклямували. Спочатку дівчина, потім панок, потім знов дівчина і знов панок. Між дівчиною і юнаком був хор апашей — малоросів, баритон і сопрано.

На закінчення було представлено живу картину — «Етап каторжан». Хоч се були все ті самі апаші, арештовані в шиночку салдатами в небувалій ніде амуніції, але публика поставилася до картини несподівано урочисто і з пошаною. Хтось затягнув похоронний марш, почулися

крики: «встати! встати!» і в залі на хвильку сталася демонстрація.

Се був останній номер.

Публика почала виходити в корідори, а звідкись набігли лакеї і почала виносити стільці та готувати залю до танців.

— А Аннет все ще не видно... виходячи в коридор сказала Мері.

— Еге... — заклопотано озирнулася Таня.

— Може, в буфеті, — пройдемо туди.

По дорозі до Мері пристав був якийсь красень, але вона йому щось сказала, і він зараз же одчепився.

— Хто се? — запитала Таня.

— Красива й дурна тварина.

Буфет функціонував вже досить інтенсівно. Ляскали корки, дзвеніли склянки, варилися ковбаски, кипів самовар. За лядою в українських та европейських убраннях метушилися гарненькі продавщиці невміло, але весело й кокетуючи роздавали публиці чай, бутерброди, пиво сосиски.

Одначе майже всі столи незаняті ще були, — публика чекала танців. Тільки ті, що метою вечора мали саме сю кімнату, вже давно розмістилися в куточках, і звідти дзюрчали розмови, в тоні теплої прихильности і любовної вибачливости до цілого світу.

Прохожувалися люди з блідими обличами і голодними очима, які удавали, що їм дуже гаряче і вони прийшли сюди трохи охолодитися.

Віддалик стояли «гуляйдушісти» і мабуть обмірковували план якогось скандалу.

Але взагалі було чисто, світло, мирно й весело.

Сатаністів не було.

Мері й Таня пройшли в залю.

— Недобре вам, Мері, ходити сими коридорами, — мимохіть похитуючи головою зауважила Таня. — Протяги, то гаряче, то холодно...

— Ну, пусте, — безжурно сказала Мері, поглядаючи навкруги.

В залі вже готувалися до танців. Музиканти, настроюючи інструменти, наче тішилися кокофонією, яку утворювали, — так любовно нахилялися до своїх скрипок, тромбонів, вільончелів.

Між публикою, що повільно крутилася по залі, побідоносно, кокетуючи прохожувалися «апаші» з хору, які не захотіли скинути своїх убрань.

Раптом звідкись зявилися Ладя і Фаддей з шапками в руках. Обоє в українських убраннях, які їм дуже личили, обоє з палаючими щоками й очима, вони підлітали то до того, то до иньшого і вимагали «на засланців». Давали й засланцям, але більш усього їх молодости, радости, захоплюючому, ясному сміхови і соромливим поглядам, якими вони имохіть обмінювалися.

— Яка мила ся Ладя, — захоплено зауважила Таня, — страшенно мила дівчинка! Я страшенно вдоволена, що цей Стамескін нарешті дав їй спокій...

— Фаддей, значить, переміг?

— Еге, здається... хоч Фені се...

— Дивіть, Таня! — раптом штовхнула її Мері, показуючи очима у бік.

Таня хутко глянула туди і мало не приснула. Важно і урочисто під руку з пожилою панею виступав Адольф. В чоботях, в синіх широких штанях і вишитій сорочці з червоною стрічечкою, — він був похожий на вистроєного до святочному величезного водовоза або кучера з пожарного дому.

Дама, очевидно, трошки була збентежена, але ніжно імовірно спералася на руку свого показного кавалера.

Він же повний самоповаги, солідно й привітно вклонявся знайомим.

— Драстуйте! — розлягся збоку чийсь голос. Обидві хтуко оглянулися. Їм поволі кивало суворе, чопорне, виголене обличчє Хрестоносця. З-за спини поета всміхалося гарненьке обличчє його жінки. А ще далі видно було шевелюру патлатого юнака і недбало прижмурені очі.

— Зходяться..: — тихо вимовила Мері, коли ті пройшли наперед.

Таня мовчки шукала очима по залі. І раптом Мері відчула, як рука Тані, що лежала на її руці, сильно здрігнулася. Мері хутко глянула в бік її погляду. В дверях стояв Хома, розмовляв з Лахніцьким, старим зарентуйцем. Чи тому, що Хома підстригся чи від чого иншого, його обличчє здавалося більш змарніле й бліде, ніж звичайно.

Таня вже не дивилася в той бік і з прибільшеною цікавостю стежила, як сковзали по паркету кавалери запрошуючи до танцю дам.

— Хочете поговорити з Хомою, Танюк?...

— О, ні! — почервонівши відповіла Таня і хотіла йти далі. Але в сю хвилю до них мов на сковзунах підлетів франт з зачіскою в проділ, улесливо схилився і запросив Мері «на тур-вальсу».

Мері охоче взяла його руку.

— Мері! — докірливо глянула на неї Таня. — Вам шкодить... не треба...

— Ну, дурниці... Ідіть краще туди... — вона хитнула головою в напрямку до Хоми.

— Нікуди я не піду!... — сердито сказала Таня, але румянця змішання все таки не могла зтримати.

— Ну, не сердьтесь... Я зараз...

І всміхнувшись Мері з своїм кавалером зникла в юрбі. Таня постояла, потім одійшла до стіни й сіла.

«На що він прийшов?»

Грають щось знайоме й старе, мов пожовкла фотографія бабусі в кринолініі. Ах, так! Се той вальс, який Кость Пархоменко називав «убійчо-зворушливим». Бідний милий Кость, як він сумовито пишався милицею і Ґеорґієм, привезеним з Далекого Сходу...

Перед Танею замаячили знайомі обличя.

Хрестоносець, жінка і патлатий юнак. Таня стала дивиться на них.

Хрестоносець говорить жінці. Вона не слухає його. Як він може зносити таке приниження? На що він їх завжди провожає? Щоб довести собі, що «у всякому становищі можна почувати себе чудово»?

Знов з чимсь звертається до них. Як обурююче слухає його патлатий нахабник!

Публика заважала спостерігати, — рухалася, закривала то обличя Хрестоносця, то спутників його.

І раптом сталося щось дике в тім місці, де вони стояли. Хтось верескливо різко завищав, розлягся перелякани жіночий крик, публика вся повернулась і ринула в той бік. Музика, наче перерізана ножницями, зразу увірвалася.

Таня хутко встала й підбігла до місця пригоди. Серед утвореного кола йшла якась бійка, хтось хрипів, несамовито кричав, когось одтягали. Жінка Хрестоносця стояла і тремтючи цілим тілом з жахом дивилася на купу, що конвульсійно ворушилася біля її ніг.

— Та тягніть його, він його задушить... Тягніть за шиворот! — розлягалися крики. — Жорж, тягни за ногу! Послухайте, доволі!

— Панове не хвилюйтесь, не хвилюйтесь!...

— А-а!... А-а!... — хрипив і сласно завивав хтось з купи, яку силкувалися розчепити десятки рук.

— Тягни, тягни! Голову тягни! За волосся чортяка його... Ну, ну разом! Одтягайте того... Послухайте, товаришу, не можна так...

— Та хто такий? Що тут?

— Чоловік коханця душить!

— Та за волосся його, він пустить!

Нарешті вдалося купу розірвати на дві половини. Коли Хрестоносця поставили на ноги, вигляд його був жахливий. Волосся сторчем стояло, очі божевільно горіли, чорне обличя конвульсійно викривилося, на устах кров і піна, від носа до уха — крівава смуга. Він важко дихав, несамовито видерався і кричав:

—Геть! Я задушу його! Дайте мені його!!

Комірець обірвався і висів, як роздертий хомут, краватка теліпалася на плечі.

— Товаришу! Заспокойтесь, не можна...

— Г-Геть, я забю його!!

Патлатого юнака вже було витягнуло кудись з залі. Він хитався і Тані на хвильку замаячило синє-бліде понівечене, мабуть укусами зубів обличя.

Нарешті і Хрестоносця одвели. За ним, жалібно хлипаючи, ошарашена й перелякана пішла його маленька жінка.

— От це почастував друга дома!

— Еге, почастував...

— А він же його кусав, панове!...

Таня, бліда й схвильована, насилу вирвалася з юрби, що сміялася і обговорювала пригоду.

Вона пройшла в коридор і знов зазирнула в залю. Мері не було ніде.

— Вибачайте... — раптом почувся за нею знайомий голос.

Серце зойкнуло, але вона поволі озирнулася: на неї дивилися очі Хоми, похмурі й неприязні.

На змарнілому обличі плями румянцю, — йому, очевидно, було дуже болюче бачити її.

Дивлячись кудись через плече Хоми і силкуючись не виявити схвильовання, Таня сухо запитала:

— Що вам угодно?

— Вибачте... Ви шукаєте Мері?

Таня живо глянула йому в лице:

— Ви хіба бачили її? — з неспокоєм запитала вона, одводячи зараз же очі на бік.

— Еге: вона просила мене знайти вас і сказати, що через півгодини приїде.

— Вона поїхала?!

— Так, але через півгодини...

— Де ви її бачили?

— Там, біля каси в коридорі...

— Одіта блуа?

— Ні, але вона потім...

— Ах, яка ж вона!... — обурено спалахнула Таня. — Се таке легковажне, що навіть неймовірне! Се там біля каси, де зовсім холодно?

— Так... Але вона потім оділась і...

— Вона з ким-небудь поїхала?

— Так, з одним добродієм...

Таню навіть злість взяла: щоб улаштовувати се побачення з Хомою, — непотрібне дурне побачення, вона ходить на протягах, і їде кудись!

— Фу яка!... Ні, се просто... я не знаю...

Таня одвернулась і хутко пішла по коридору, сама не знаючи куди. Хома слідкував за нею оддалік.

«Ну, на що се? Ну, що я йому скажу?» з болючою досадою думала Таня. Він напевне йде позаду почуває себе ображеним.

Вона повернулася і пішла Хомі назустріч.

— Вибачте, я так розсердилася, що не подякувала вам...

Вона дивилася кудись у бік, але почувала на собі його погляд, упертий і запитливий.

— Дякувати нема за що... — сказав Хома...

«Він, розуміється, знає, нащо Мері так влаштувала. Ах, як се негарно. Але ось же на злість ніякого побачення не буде, коли так!»

— Ну, значить, я поїду сама до дому... — холодно вимовила вона. — Як що Мері приїде, скажіть, що я поїхала... До побачення.

Вона простягла руку і мимохіть зазирнула йому в обличе. Хома стояв все так само, наче чекав чогось від неї.

— До побачення... Кажу, — неуважливо й байдуже сказав він, стискаючи її руку.

«Йому навіть не шкода, що вона їде. Можливо, що ніякого побачення йому не хотілося.»

— Я чула, ви їдете з Парижу? — кинула вона недбало.

— Так, їду, —все так само відповів їй.

«Розуміється, йому все одно. Наче з своєю консєржкою розмовляє».

— Ну, щасливої дороги! Прощайте... — змушено всміхаючись, сказала вона. Так говорять мало знайомим і несимпатичним людям, яких випадково зустріто на вокзалі.

— Спасибі... — вимовив Хома.

Вони проходили повз буфет.

— Го-го-го!! — раптом розляглося з середини і в розчинені двері Таня побачила, як ті, що сиділи біля столиків, розширеними очима дивилися в тій бік, звідки нісся регіт, крик, гоакання, брязкіт розбитого посуду.

— Ну, от знов скандал! — голосно сказала Таня і мимохіть попрямувала до дверей буфету.

«Він, розуміється, подумає, що я користуюся нагодою, щоб ще побути з ним», подумала вона. І позаяк се почасти було правильно, — їй дійсно не хотілося так відразу піти, — та стало соромно і захотілося повернути назад.

Але малюнок, що уявився її очам, зупинив її.

Біля ляди хаос... Махають руки, червоні, вспітнілі обличча, розтягнуті сорочки продавиць метушаться за лядою на всі боки. Обличча в них перелякані, обурені. Вони хапають за руки гогочучих людей і щось силкуються відібрати в них. Гикання, регіт, трівожний крик, пронизливий свист.

— Нехай живе «Гуляй душа»! Геть з буржуазією!

— Урра! Геть інтеліґенцію!...

— Товариші!... Товариші!...

Біля столиків багато вставало і радилося. Чути було:

— Поліцію покликати!... Се чорт зна що!

— Ну, поліцію!

— Та як же з ними?!

В юрбі гуляйдушістів видко було постати розпорядчиків, що збіглися, з значками на грудях. Але гуляйдушісти нікого не слухали, хапали бутерброди, консерви, тіста, витягали з котла руками киплячі сосики і регочучи, лаючись, присвистуючи, зїдали тут же.

— Ребята! — раптом розлягся серед них гучний голос. — Годі! Бери кожний по пляшці й ходімо!

— Урра! — заревіла юрба і кинулась на пляшки.

— До побачення, буржуї! — заревів той самий гучний голос. — Хлопці, виходь!

Розмахуючи пляшками й гогочучи, гуляйдушісти висипали в коридор.

Таня й Хома одійшли на бік, зупинившись біля порожнього столика.

Чути було, як гикання віддалялося корідором, перейшло в роздягальню і, нарешті, зовсім затихло, — пішли.

Публика почала розсажуватися на свої місця, голосно обурюючись і нарікаючи.

— Се справді «Гуляй Душа»! — засміявся хтось збоку.

Розпорядчики і продавщиці приводили до порядку буфет; де-які від переляку, образи і безсилля плакали, витирали очі погантованими фартухами.

В сю хвилю очі Тані раптом зустрілися з очами Аннет, що сиділа напроти ляди за довгим столом.

Таня хутко пробігла поглядом по присутніх за тим самим столом. «Чорна красня» з своєю блондиночкою, Стамескін, Ладя, ще якийсь, ще обличя, потилиці, спини, І... профіль Шурки поруч з Аннет, з иншого боку. Тускле обличе, покірлива, огидлива усмішка, — новина «муть».

Таня машинально опустилася на стілець. В ухах ще лящав дикий свист і гикання, поруч обережно сідав Хома, а там було се лице з жахною усмішкою і мутними, осяяними гнилим блеском очами. Що ж вона думає викинути ще?

— Ви не знаєте, Аннет з компанією давно тут? — запитала Таня, дивлячись в стіл.

Хома замявся. Таня подивилася на нього, — йому щось відомо.

— Ні, вони недавно прийшли... — нарешті похмуро вимовів він.

— Ви щось знаєте? Так?

— Т-так... Вона шукала вас...

— Мене? Звідки ви знаєте?

— Вона мене запитувала. Але я сказав, що ви поїхали. Видно, не повірила. Се було хвильку перед тим, як я підійшов до вас. Мені здається...

Хома нерішуче зупинився.

— ... краще б вам поїхати.

— Ні, я лишуся. — майже спокійно, але вся бліда вимовила Таня.

Хома замовк.

Таня бачила, як Аннет шенотіла щось чорній красуні і обидві поглядали в її бік. До їх розмови прилучився

Гомбінський. Якийсь товстюк з голеними губами і підборідєм, з рудими баками, похожий на Ірландця голосно щось оповідав. Компанія весело сміялася і пяно плескала йому. На самім краю столу сиділа Ладя, почервоніла, весела, а до неї з двох боків схилялися Стамескін та Аполінарій, відомий Паріжу автор порнографічних віршів.

Таня мимохить пошукала очима і побачила за иньшим столом Фаддея, що похмуро сидів в кампанії хористів. Він поглядав в бік Ладі і мабуть щось насвистував.

— А то краще б піти вам, Таня, — почувся знов голос Хоми. — Компанія пяна, готова... до того ж «сатаністи-індівідуалісти»... Помогти все одно нічим не можна. Вони видко щось вже задумали...

«І він знає», з болем подумала Таня.

— Ні, Хома, я лишаюся... Як що вам... незручно, ви йдіть.

Раптом компанія почала вставати і розплачуватися. Коли Шурка, якого підтримувала Аннет, підвівся, Тані стало ясно, що він пяний. Аннет, одіта з шиком кокотки Великих Бульварів, не випускаючи руки Шурки, рушила до виходу. За нею потяглася й решта.

Таня й Хома мовчки чекали, силкуючися не дивитися на парочку, що наближалася. Хома спробував заговорити з Танею, але вона вже не чула його.

Ось вже близько піднесений, навмисно піднесений голос Аннет:

— О, без сумніву, мій друже... Розуміється!... Так, так!

І за сим невиразне бурмотіння і хихикання Шурки.

Таня поволі повернула до них голову. На неї дивилися широко розставлені, підведені очі Аннет. Наче зараз тільки вона замітила Таню й Хому і раптом оживлено вигукнула:

— Олександр Петрович! Дивіться, кого ми зустріли!...

І чарівно киваючи Тані головою, з радісним здивуванням вимовила:

— І ви тут? Як се гарно, а я вас шукала... Ми...

І зупинилася. Шурка, побачивши Таню й Хому, раптом видерся і, наче підштовхнутий кимсь в спину, поривчато ступив до їх столика.

Хома й Таня навіть одхитнулися трохи і захололи в напруженому чеканню. Таня була мертвенно-бліда.

Ті, що сиділи біля инших столиків, затихли і стали дивитися в їх бік.

Шурка підійшов так близько, що торкався полами столика. Він довгим тьмяним поглядом подивився на Таню, потім на Хому й мовчав. Обличе його наче завмерло в дивній тупій серйозности. Здавалося, він нічого не думав і не почував, а просто стояв і дивися на них.

І несподівано з повільною важностю і такою самою серйозністю простягнув руку Хомі.

Хома хутко глянув йому в обличе, наче зрозумів щось і, підвівшись, так само серйозно і мовчки стиснув йому руку.

Не говорячи більше ні слова, Шурка повернувся, хитнувся і пішов у-перед.

Хтось засміявся, хтось щось сказав. Але Аннет вхопила Шурку вище ліктя і з пяною злістю притягнувши його до себе, гаряче зашепотіла. Кілька разів вона сильно шарпала його за руку. Задні сатаністи не розуміли причини остановки, кричали та вимагали дороги.

Хома щось говорив Тані, але вона навіть не повернулася до нього й чекала закінчення розмови Шурки з Аннет.

Шурка раптом голосно і наче з якимсь одчаєм, як потім згадувала Таня, закричав:

— Так?!

— Так! — сказала Аннет.

Після сього Шурка раптом повернувся до Тані. Обличе його було цілком як у божевільного. Очі жахливо, неприродно блищали. Коли обличе його з сими страшними очима схилилося до неї, її охопив сліпий жах. Вона вже нічого більше не бачила, крім сього облича, нічого не чула, крім сиплого, насиченого алкоголем подиху на своїй щоці.

А далі сталося саме дике. Зуби Шурки оскалилися і з-за них в обличе Тані плеснула, мов помиями, безглузда, площадна лайка.

Після сього Таня не добре памятала все, що відбулося.

Здається, зчинився якийсь крик, маячило обличе Хоми з жилами на висках. Шурку кудись тягли спиною уперед і вуса його розпатлалися. А він чи то реготавсь чи як ранійше, вишкиривши зуби, кричав. Хтось наступав на Аннет, а вона сміялася і пяно, злісно вигукувала якусь одну і ту саму фразу.

І тільки в автомобілі Таня поволі стала приходити до памяти. Принаймні, коли Хома відчинив двері екіпажу, вона вже знала, що підїхали до її дому, що трапилося щось жахне і що треба дзвонити до консєржки. Пропозіції Хоми проводити її вгору по сходах вона не прийняла.

А дома тихо, не розбудивши Фені, що голосно хропла, пролізла в свою кімнату і цілком знесилена, не роздягаючись сіла біля столу і поклала голову на простягнену руку. В очах зараз же замаячили облича Аннет, Хрестоносця, червоного, з переляканими очима розпорядчика, — вони всі почали напирати на неї і простягненими руками натискати її груди. А над головою стояв патлатий юнак з скрипкою і монотонно, завиваючи, хропів.

XVIII.

Коли годин в девять ранку Феня і Фаддей постукали до Тані, вона сиділа в тій самій позі і спала, звісивши одну руку з столика.

Фаддей був сам не свій; він щулився, мов від холоду, і одночасово що хвилі обтерав спітніле чоло. Очі розтеряно, нічого не бачучи, переходили з річи на річ.

Феня бліда, рідкі брови суворо зсунуті. Вона розбудила Таню і коли остання здивовано оглянула їх і себе, понуро вимовила:

— Вставайте, ходім до Ладі.

Таня з переляком вдивилася в неї і в Фаддея. Фаддей нагадав вчорашнє.

— В чім річ? Що трапилося?! — скочила тривожно і ще більше лякаючись.

— Ладю знасилувано... Вона хоче вас бачити. — коротко й грубо відповіла Феня. — Ходім.

Таня захолола на місці, дивлячись на них великими очима. Чи се не сон? Чи не продовження кошмарної ночи? Ладю, сю «лагідну, матову дівчинку», сю вчорашню світлу дитину, знасилувано?!

— Що ви кажете?! — тихо сказала вона. — Коли? Хто? О, Господи!

— Сьогодня вночи... після вашого вечора, Стамескін і ще один. Удвох... Вона видерлася і прибігла до Фаддея.

Таня машинально глянула на Фаддея. Він стояв з тим самим безладним поглядом і зімнятим, тупим лицем.

— Фаддей побіг зараз же до Стамескіна. Але в отелі сказали, що він з своїм приятелем сьогодня ранком несподівано поїхав до Льондону.

Феня розповідала наче вичитувала все це з книги.

Таня не могла зрозуміти всього відразу.

— Поїхали?... І вдвох?... Себ то я не розумію, вони вдвох се зробили... себ то з Ладьою... Господи, я нічого не розумію... Як же се...

— Ну, що тут розуміти! — раптом розсердилася Феня. — Все зрозуміло... Ходім, вона одна там... Не можна було її залишити саму. Ходім.

Таня, як була, не поправивши навіть капелюха, що зїхав на бік; пішла за ними.

Всю дорогу вони майже бігли і Таня уривчато ставила питання. Феня так само уривчато відповідала, а Фаддей, як і раніше, не говорив ні слова.

— Я боюсь, щоб вона чого не зробила з собою, — підходячи до брудного отельчика, де жив Фаддей, похмуро мовила Феня.

Але Ладя лежала на неприбраному ліжку в тій самій позі, в якій її покинув Фаддей: одну ногу підклавши під себе, а другу спустивши з ліжка і встромивши голову в подушку. На ній були ті самі червоні черевички, плахта, корсетка, тільки віночка не було. Корсетка була роздерта, під рукою, один рукав сорочки ледве висів коло плеча і відкривав матово-біле тіло.

При вході Фені і Тані вона хутко підвела голову, глянула і знов заховалася в подушку.

— Ладя... Ладенька... Ладюсік!... Бідна моя... — підсіла до неї Таня і ніжно поклала їй руку на плече.

Ладя раптом скинула руками, кинулася Тані головою в коліна і жагуче, гірко заридала.

— Ладенька... Ладя! — гладила її по розпатланій голові Таня і кусала зблідлі губи.

Феня присіла до столу і почала рисувати оливцем на аркуші почтового паперу.

А Фаддей, як тільки Ладя заридала перестав розтеряно дивитися. Як людина, що осягла мети і дуже втоми-

лася, він сів біля дверей на стільці і заплющивши очі, од-
кинув голову назад.

А Ладя плакала дужче та дужче, в розпуці журливо
хитаючи головою. З розпитувань Таня знала, що вона ці
не плакала, тільки тремтіла вся, налякана, приголомшена.

І тому Таня їй не заважала, а тільки гладила рукою по
голові і ніжно говорила:

— Ладя... Ладік...

Поволі Ладя замовкла і втомлено затихла. А Таня не
переставала гладити, все повільнійше, ніжнійше і мов
тяжко обиженій дитині, шептала:

— Ладік... Ладенка... Ладюсік...

В корідорі топали і бігали, від чого Ладя здрігалася
і конвульсійно хлипала.

Але все рідше та рідше...

Феня й Таня пішли. Вони нічого не говорили між со
бою до самого дому...

Таня роздяглася, умилася, схопила щітку і, не вва
жаючи на нестерпний головний біль і безсилність, мовчки
почала прибирати кімнати.

Феня машинально їй помагала і сумрачно, злісно тер
ла ганчіркою церату на столі.

— Ні, я їду в Росію! — рішуче вимовила вона. — Го
ді! Нехай буде, що буде, а я їду. Я задохнуся... Годі!

І наче збераючись в сю ж хвилину їхати, вона шпур
нула ганчірку в куток і обтрусила сукню.

Таня неуважливо слухала її, вона думала про вче
рашнє. На своє здивування вона вже не відчувала ні тог
жаху, ні навіть гніву на кого-небудь. Може, від того що
мило голову? Раптом їй почулися кроки в корідорі.

— Почекайте, Феня... — хутко повернула вона голову і напружено почала слухати. — Мені здалося, що Шурка ходить...

— Та ні ж!... — муркнула Феня. — Він спить, як забитий... Ні, доволі!... Нехай хто хоче задихається в сім болоті, а я їду.

І Феня, піднявши ганчірку, знов швидко почала терти церату, наче се їй усього лишилося зробити до одїзду.

Раптом Таня рішуче поставила щітку в куток і пішла з кімнати.

— Куди ви? — запитала Феня.

— До Шурки. Мені треба з ним негайно поговорити...

На стук її ніхто не обізвався. Вона постукала сильнійше і почекала.

Ні шамотіння, ні згуку.

— Шурка! — загрюкала Таня кулаком у двері. Дивна тиша була там, за дверима. «Що він, пішов куди?»

Таня обережно розчинила двері і зазирнула. На ліжку нікого не було. Біля столу теж.

Таня увійшла в кімнату і гукнула ще раз, наче сподіваючись, що Шурка заховався десь. Але Шурки не було.

Вона не розуміючи, з досадою вже повернулася, щоб вийти, як раптом очі її зустрілися з виряченими тьмяними очами Шурки, який рівно витягнувся в кутку за умивальником. Язик далеко висунувся, наче Шурка силкувався ним щось дістати.

Таня дико верескливо скринула і пройнята жахом кинулася з хати. Вибігши до Фені, вона притулилася спиною до каміну і дивлячись на двері коридору широкими очима, з тим самим леденящим, диким жахом закричала:

— Феня!... Феня!... Повісився!... Він повісився... Очі, очі... О-о!!

Феня омертвіла і не мала сили навіть запитати що небудь.

— Господи! — раптом схопилася Таня. — Може він ще живий!

І стрімголов кинулася знов в коридор.

— Таня! Не ходіть!! — не своїм голосом закричала Феня, зриваючись з стільця.

Але Таня була вже в коридорчику і забігши в кухню тремтячими руками знімала з стіни великого кухонного ножа.

І все-таки перед захлопнутими нею дверима Шурки вона зупинилася. Бліда й тремтяча, вона з одчаєм шарпнула за ручку і вбігла. Задихаючись, зробила надлюдське зусилля і глянула: вирячені очі дивилися просто їй в лице видавлений синій язик тягнувся до неї... Таня не витримала і метнулася назад.

— Не можу! — в розпуці ламаючи руки, простогнала вона.

Феня забилася в куток софи і дрібно-дрібно тремтіла.

Вмить Таня повернулася і побігла з кімнати.

— Таня! Куди-и ви?! — страшенно перелякана закричала Феня. Почувши, що хлопнули вхідні двері, вона, косячи божевільні від переляку очі на двері в Шуркіну кімнату, вилетіла за Танею.

Таня збігала униз.

— Таня! — жалібно кричала Феня.

— Я зараз! За консєржем! — чути було Танін голос.

За хвилин двадцять в їх кімнатах товпилися консєржки, поліція, якісь сторонні люде.

Таня давала відомости, а в той час Шурку одвязували і оглядали. Записки він ніякої не лишив, а Таня сказала, що нічого не може сказати про причину його смерти.

Вона вже не тремтіла. Навпаки, надзвичайний спокій опанував її. Здавалося, річ йшла не про смерть Шурки, а

про його відїзд або викрут ноги... Ні жаху, ні жалости, ні ясного розуміння того, що трапилося.

«Що зо мною?» — запитувала вона себе. І навіть при сім запитанню не почувала нічого, крім сього надзвичайного, легкого спокійного настрою. Перед сим голова боліла, в цілім тілі був тягар якийсь. А тепер навпаки на диво ясна була голова, свіже тіло. Ось тільки вона не зовсім ясно розуміла питання, що їй ставилися. Вони наче губилися по дорозі, не досягаючи до неї. Треба було повторяти кілька разів те саме.

Звідкілясь зявилася дівчинка, дочка консєржки і подала їй мійську телєґраму. Таня прочитала і нічого не зрозуміла. Забула, потім згадала і знов прочитала:

«Я дуже хора. Приходьте зараз же. Необхідно. Ваша Мері.»

— Добре, я зараз... — по росийськи сказала Таня дівчинці, але зміркувавши, що дівчинка не може зрозуміти її, вона навіть усміхнулася.

— Ви йдете Таня? — занепокоїлась Феня.

— Так, мушу йти до Мері.

— Ну, я теж іду! — схопила Феня з вішалки пальто і вмить одяглася.

Консєржка говорила Тані щось про покійника, похорони, бюро, — Таня з усім згожувалася. Але консєржка помітивши, що Таня не добре розуміє, помогла їй одітися і сказала:

— Йдіть, куди вам треба... Вам треба отямитися... Я сама де-що улаштую тут. Mademoiselle розуміє мене?

— Oui, oui, c'est ça, c'est ça! — машинально відповідала Таня.

Консєржка, заклопотано похитуючи головою, проводила її на вулицю.

Гриміли трамваї, завивали і сурмили автомобілі, поміж екіпажів швендяли порські велосипедісти. Люди йшли з заклопотаними, байдужими, веселими обличчами. Бігали діти.

На розі стояв поліцай і зосередковано колупав в носі. Під вікнами зупинялися бандитники і заунивно виспівували:

— Marchand d'abit...

Все се було дивне й неправдоподібне. Здавалося всі ці люде представлялися — і поліцай, що в носі колупав і шофер, який солодко позіхав, і співочі бандитники, і публика, яка метушилася біля трамваїв. Всі вони знають щось жахне, але силкуються показати, що нічого не трапилося, що сьогодня все йде як учора, як завжди.

І сама Таня легко й хутко переходила вулиці, читала вивіски, спокійно їхала на трамваю. Як завжди вона привітно привиталася з Меріною консєржкою Жюлєтою, яка відчинила їй двері.

Жюлєта була дуже занепокоєна і сумна.

— Mademoiselle зовсім... погано — прошептала вона, проводячи Таню в «камеру». Так називалася маленька кімнатка, куди Мері переходила, коли їй ставало гірше. В ній не було ні килимів, ні зеркал, — одно невеличке вікно і білі вапняні стіни.

Таня не здивувалася, не виявила ніякого співчуття Жюлєті. А Жюлєта замовкла і уважно поглядала на Таню.

Мері лежала на дивані, вкрита ковдрами і перинкою. Щоки за одну ніч позападали, шкіра на лиці зробилася жовтою, очі, великі, в темних смугах, втомлені, з хоробливим блеском.

Вона саме почала кашляти коли Таня увійшла і часто хитала головою, наче усиленно витаючи гостю.

Одначе коли Таня сіла біля неї на стілець, Мері підвелася, схопила Таню за плечі і крізь кашель перелякано скрикнуал:

— Що... що... з вами?!

Таня, зрозумівши її питання, внутрішно здивувалася її переляку. Але чомусь закрила лице руками і нічого не сказала.

— Таня! У вас страшний вигляд... Що трапилося?! Та кажіть же!...

Таня зняла руки з обличя, вдумалася в Меріні слова і тихо, спокійно сказала:

— Шурка повісився...

Мері поволі одвела свою руку від її ліктя і опустилася на подушку. Не зводячи переляканих очей з Тані, вона помовчала і ледве чутко запитала:

— Як се трапилося?

Таня дивилася під стіл і не чула: якась дивна тепла задума зковувала її мозок.

Мері занепокоєно торкнулася її руки.

— Чуєте, Таню?

— Так, так, розуміється... — згодилася Таня сильно зітхнувши. Але зрозуміла з обличя Мері, що відповіла не до речі і жвавійше запитала:

— Що ви сказали?

— Я питаю, як се трапилося? — заплющивши очі, повторила Мері: їй стало погано.

— Як се трапилося? — задумано перепитала Таня.

«Так, як же се трапилося? Що трапилося? Ах так, т е»...

— Се трапилося... сьогодня...

Напружуючи усю волю, щоб не впадати в задуму і стежити за своїми думками, Таня почала розповідати. Починаючи про вчорашний вечір, вона перескакувала на сьогодняшній ранок. Говорячи про Аннет, забувала і розпо-

відала про Ладю. Хвилинами зупинялася, задумувалася, безучасно і спокійно дивлячись у вікно. Коли Мері обережно виводила її з задуми, вона продовжала своє плутане оповідання, поки знов не задумувалася.

Під час одної такої перерви Мері позвонила і звеліла Жюлєті приготувати тут же Тані постіль. Жюлєта тривожно поглядаючи на обох, прудко й зручно все улаштувала. Принесла складне ліжко, тюфяк, білизну.

— Поможіть панночці роздягтися, — звеліла Мері.

Таня покірливо дозволила роздягти і вкласти себе в ліжко.

І як тільки голова її торкнулася подушки, наче хтось накрив чимсь теплим і темним її мозок і все зникло.

Се тяглося усього один мент, але коли Таня розкрила очі, в кімнаті горіла лямпа і навколо було надзвичайно тихо. За вікном не гриміли трамваї і звощики, не кричали продавці ґазет.

Хтось пошепки розмовляв збоку. Таня повернула голову і побачила величезну постать Олександра, який сидів в кріслі біля ліжка Мері. Їй було видко тільки спину його і розпатлане чорне волося.

Таня раптом згадала все і враз гостре, болюче почуття охопило її.

«Яка година? Як можна було спати в такий час?»

Раптом хтось глухо заридав в кімнаті. Таня похолола і затаїла дихання, не наважуючись поворухнутися: се Олександр.

— Саша любий, бідний мій!...

Мука і палка ніжність бренить в тремтячому зміненому голосі Мері.

— Не треба... Буде, світлий мій... Так краще... Се єдиний вихід...

Ридання затихали. Мовчанка. «Кашлянути і показати що вони не самі? Але як більше їм не вдасться поговорити?»

— Нащо ти се, Марусю, на що? Ти могла ще жити... Ах, ти могла ще жити!...

— Але даю тобі слово, що не хотіла я нічого зробити з собою!... Присягаюсь чим хочеш, що я хотіла їхати в Італію, жити з тобою... Розуміється, божевілля було їхати на сей вечір... Але я ж божевільна, ти знаєш се... Даю слово, що не навмисне!... Запитай у Тані... Жулєта радила одягти бальову сукню з декольте, а я навмисне одягла закриту... Се при Тані було...

Таня, пронизана сповненою страшного значення брехнею Мері, лежала нерухомо. Крізь напівзаплющені повіки вона бачила, як Олександр повернувся і подивився на неї. Хотілося скочити, кинутися до Мері і з одчаєм, з лементом болю заридати над нею. Так! як що Олександр запитає, вона скаже, що Мері ні за що не хотіла одягати сукні з декольте, що вона весь час куталася, береглася, старанно приймала ліки. О, Мері, Мері!

— Годі про се, Саша, годі, рідний... Ну, умру я, ну, що тут жахного?... Всі люде — смертні... Годі, любий... Я хочу тільки, щоб ти вірив, що тільки одного я тебе любила... Віриш мені, мій єдиний?

— Вірю... — ледве чутно прошепотів Олександр.

— Ну, от і спасибі... А тепер, може, хочеш спочити? Я спала цілу ніч, а ти сидів... Спочинь...

— Ні, Марусю, я не втомився.

— Ну, посидь ще... То завтра ти підеш до Гаврилова по паспорт?... Добре було б баронеси якої... На жандармів се впливає краще валеріянових крапель...

Помовчали. Таня не ворушилася. На вулиці прозвучали дзвінкі, похапливі кроки прохожого і затихли.

— А то б все таки в Італію, Марусю? Га? Як ти думаєш?

О, скільки безнадійности в сім несмілівім запитанню!

— Ні, любий... Лікарь більше двох тижнів не згоджується продержати мене на світі... Хочу вмерти дома, в снігу... Ну, не треба більше про се. То не забудь же, Сапа, завтра, себ то вже сьогодня піти до нотаря... Заповіт треба зробити тут же... Хто знає?... Ну, добре, добре... Так ти неодмінно зайди... Хотілося б мені, щоб частина на засланців та каторжан пішла... Навіть більша частина, а решту вже поділи, як хочеш. Есерам, розуміється, більше... Не обидиш?

Таня бачила, як нерухомо й зігнувшись сидів Олександр. Чи чув він, що вона йому говорила?

Мері раптом закашлялась. Олександр неспокійно поворушився. Мері кашляла часто, довго, наче одриваючи щось в себе в грудях.

— Фу... Втомилася... йди, любий. Не треба тобі слухати мене... Спочину я... Ні, ні, цілувати не треба... Сапа, не хочу! Заразишся, ні, ні... Я тепер здобула собі недотикальність особи... Коли прийдеш?... Приходь ранійш, Тані треба буде допомогти... Ну йди, а то ми збудимо її.

Коли Олександр пішов, Таня ще довго прислухалася до Мері. Тепер виразно було чути її хрипле важке дихання. Ось вона повернулася, глибоко з свистінням зітхнула і затихла.

Дивлячись в стелю широко разкритими очима, Таня не рухалася. Дихання Мері ставало рівнійше спокійніше. Тікав десь на столі або на стільці кишеньковий годинник. Тужливо й самітно прогучали знов дрібні кроки під вікном. Не одриваючи очей від темної стелі, Таня думала. Иноді десь за стіною мягко й мельодійно дзвонив годин-

ник. Тоді Таня глибоко зітхала, обережно дивилася у бік Мері, що хрипло і розмірено дихала, і знов думала.

Коли вікно почало сіріти і світло лямпочки розпливалося, Таня вже все вирішила. І як людина, що закінчила болючу й складну працю, вона зразу відчула втому. Очі мимохіть склепилися і вона заснула.

Коли вона знов розплющила їх, на підлозі і на кріслі, де в ночі сидів Олександр, лежали соняшні плями.

Таня скочила і сіла.

— Що, виспалось, дитятко? — зараз же почувся безсилий, ласкавий голос Мері.

Таня закрила руками обличе і не відповідала.

— Що ви, дівчинко? — неспокійно запитала Мері.

Таня поволі одвела руки і глухо сказала:

— Нічого... Я надто довго спала...

На Мері вона не дивилася.

— Мері! — раптом тихо заговорила вона дивлячись на крісло. — Я чула в ночі частину вашої розмови з Олександром... Я повинна була... повідомити, що чую і не зробила... Я не хотіла вам заважати...

— І добре зробили — з доброю усмішкою вимовила Мері. — Ми вас збудили? А потім — ви спали?

Таня повернула до Мері голову. Змучене, але яке світле, благосне лице! Вона хутко підійшла в одній сороці до ліжка Мері, стала голими колінами на підлогу і взяла безсилу, прозору руку її.

— Як вам, Мері?

І не чекаючи відповіди, тихо піднесла руку до уст і побожно поцілувала її.

— Що ви, дитинко? — змішано прошептала Мері одбераючи руку. Коли Таня підвелася, очі її були залиті сльозами. Вона одвернулася, одійшла і мовчки почала одягатися.

— Мері, я з вами поїду в Росію — нарешті заговорила Таня.

Мері, яка задумливо всміхаючись дивилася на сонячну пляму, що грала на спинці крісла, перевела очі на Таню.

— В Росію?... — запитала вона. — Надовго?

— Назавжди!

Мері трошечки підняла брови.

— А Хома?

Таня не зразу відповіла. Їй хотілося сказати: «з Хомою все скінчено», але з здивованням відчула, що в сих словах була б не ціла правда.

— Хома, коли хоче, нехай їде теж в Росію.

— Але ж у нього кара на горло!

— Так, я се знаю...

І Таня твердо глянула в розширені очі Мері.

— Дівчинко! Ви розумієте, що ви говорите? І він згоджується?

— Ні, я йому нічого не говорила і не скажу. Як що він хоче... як що він любить і цінить мене, він так не залишить... А як все одно, то... так і буде.

Мері тихо всміхнулася.

— Дурна дівчинко! А звідки ж він знає, що ви хочете, щоб він шукав вас?

— Він повинен знати, що я його...

Мері закашлялась. Таня трівожно поглядала на неї. Як мало приливає крови до лиця навіть при кашлю. Може її хвилюють її відповиди? Мері обтерла уста і з тою ж усмішкою продовжала:

— Чому ж він повинен се знати? З того поводження з ним, яким ви дарували його?

— Мері, може вам шкодить розмовляти?

— Мені? — весело й безсило розсміялася Мері. — Дівчинко моя, мені тепер все можна, ніщо не шкодить. Одно

погано. що не можу всього. А на розмову є ще сили... Се ви покиньте... Ну, так чому же він п о в и н е н?

І вона так само ласкаво всміхаючись, приготувалася слухати відповідь Тані.

Таня сіла на ліжко і, дивлячись на Мері, сумовото вимовила:

— Тому Мері, що... що инакше вийде так, як він і думав або... Ґломбінський думав...

— Себ то? — не зрозуміла Мері.

— Себ то... Бо того вечора, коли в автомобілі... він знав, що я його люблю... Инакше б того не було... А як люблю, значить, вже люблю... І не можу ж за місяць... себ го т о г о Хому, якого я покохала, я не можу розлюбити... так швидко. Як що можу, значить, можу і до Ґломбінського піти... І взагалі не здатна до великого кохання. І виходить, він має слушність... Він п о в и н е н знати, що я його люблю, коли вірить, що я не... продажна... А коли так, то він, як любить мене, силкуватиметься довести мені се.

— Ідучи на шибеницю? — значучо й тихо запитала Мері.

— Так, ризикуючи своїм життям. І тільки так я можу повірити, що він цінить мене. Як би того не було, я б не знаю... А тепер не можу инакше...

Мері мовчала.

— А ви знаєте, що ви на себе берете, як що його схолять? — вимовила вона ще тихше.

— Так, знаю.

Мері уважно подивилася на Таню; так, вона знає.

— Не можу, Мері, инакше... Я не зможу з ним жити... Нехай за рік — два ми розійдемося, але, зєднуючись, ми повинні почувати, що зєднуємося на віки, що ми нерозривні... Але коли вже з самого початку є сумнів... Ні,

Мері, мені перед самою собою буде соромно... І вийде гір ше, ніж... шибениця...

Мері не відповідала і уважно дивилася на сонячний промінь, що пересунувся.

— Так, може ви і маєте слушність, — нарешті повол промовила вона.

І помовчавши додала:

— Але тоді, Таня, ви все таки скажіть йому, що їдет в Росію і що нічого не маєте проти того, щоб зустрітися з ним там...

— На що? Він сам повинен...

— Ах, рідна, і у иншого як гордость може бути... Т й важко йому в такі тонкости входити: «Як що так. т значить так. І виходить так». Він бачить, що ви з ним холодні, байдужі. Ось і все... Підіть до нього, поговоріт і може...

— Ні, Мері, сього я не можу...

— Фу, яка, Господи!...

І Мері навіть підвелася на лікті, але зараз же зака шлялась і знов лягла.

Таня суворо подивилася на неї. Кашель нарешті з тих.

— Слухайте, Таня, — ось моє передсмертне прохання підіть зараз до Хоми і скажіть йому: «Хома, Мері проси мене запитати вас, чи любите ви мене»... Таня, дайте мен скінчити, мені трудно говорити!... «Я вас, мовляв, любл але їду в Росію. Як хочете, шукайте мене там»... Та Таня, сими словами і скажіть... Ось се моє прохання вас. Зробите?

Таня бачила, що Мері без сього не заспокоїться і ск зала:

— Добре, я піду до нього й скажу...

— Дякую...

— Але я так і скажу, що на ваше бажання...

— Так, так... Ви куди одягаєтеся?

— Я піду до дому... — ледви чутно сказала Таня.

Обидві старалися про Шурку не згадувати.

— Нема чого власне йти туди. Все, що треба, Олександр улаштує. Я вже говорила з ним... Ви переселяйтеся до відїзду до мене...

— Ні, я буду дома, поки... все улаштується... А потім можу і до вас... До Хоми я зараз піду, — додала Таня суворо.

— Так, йдіть зараз... А я спробую заснути трохи... Треба для дороги сил набратися.

Мері заплющила очі і лежала нерухомо. Таня глянула на неї і мимохіть пригадала картину «Мадонна в труні», яку десь бачила: той самий благосний спокій мертвенно — прозорого облича, та сама лагідність і ніжна величавість.

— Я відхожу, Мері... — шепнула Таня одягнувшись. Мері безсило розкрила очі, всміхнулася й відповіла:

— Йдіть, дівчинко... Будьте ласкаві до нього...

Таня вийшла.

Було ще рано, коло восьмої... «В робітню він тепер вже не ходить, може ще спить? Тим краще, коротша розмова буде».

Але Хома не спав. Про Шурку він, мабуть, чув вже від кого-небудь, бо дивився на Таню серйозно і наче з повагою.

Таня увійшла в кімнату і мимохіть звернула увагу на обстановку. В однім кутку стояло те саме подібне до труни ліжко, в другім дзеркало з розбитим отвором, в третьому зложені в купу стільці, крісла. На вікні косо висіла прибита одним кінцем ґардина. Похоже було на похмуру драмницю гандляра старими меблями. На столі стояла глиняшка з молоком, а на обрізку дошки довгий хліб. На

підлозі по старому валялися стружки й опилки. Пахло вохкістю і застоялим тютюновим димом.

Хома мовчки чекав.

Таня схилила голову і рівним тихим голосом почала:

— Я до вас з... доручення Мері. Вона дуже хора і як передсмертне прохання... висловила мені бажання, щоб я запитала, чи ви мене любите?

Хома усього чекав, але тільки не сього. Збліднувши і широко дивлячись на неї, він мовчав.

Таня ж стояла, все так само дивлячись у діл і без нетерплячки чекала відповіди. Справді, вона виконувала чуже доручення, яке її не торкалося зовсім.

— Так, я люблю вас...

Таня хутко підвела голову і зараз же знов схилила її.

— Потім... — казала вона далі тим самим рівним, чужим голосом. — Чи віріте ви в мене... як в себе?...

— Більше, ніж в себе...

Таня голови вже не піднімала.

— Добре. Я вас теж люблю. Але я їду в Росію... Се теж просила мене Мері сказати вам...

Хома відкашлявся і хрипло запитав:

— Але се... правда?... Се б то, що ви... теж...

— Еге! — трохи різко й холоднійше кинула Таня. — Я їду до Росії... От і усе. До побачення...

Вона подала йому руку, не подивилася на нього і хутко вийшла.

Хома стояв і тер чоло, розтеряно й похмуро дивлячись їй у слід.

Шурку поховали на тому самому кладовищ,, що й Остапа. Але провожали його тільки близькі та де-хто із знайомих, — Косоротови, Олександр, Хома, Фаддей з Ладею, кілька робітників з гуртка. Перед кінцем похорону

прийшов Аркадій. Він нікому не вклонився, — з холодним суворим обличчем підійшов до могили, яку засипали, постояв і пішов. Від сього всім стало ніяково. А Феня не витримала і сердито пробурмотіла:

— Такий дурний кривляка!

Промов над труною не було.

Засипали, постояли, ніяково сказали один одному кілька незначних фраз і пішли до виходу.

День був ясний. Небо вкрилося молочно-жовтими круглими хмарами і сонце, як корабель від острова до острова, плавало між ними. Мокре листя вільх ярко блищали і на них сяли важкі краплі води.

Додому поїхали вкуші.

Таня ні сьогодня, ні в попередні, коли Хома приходив з Олександром помагати їй, не сказала з ним ні слова.

Але, прощаючись, він насмілився і запитав:

— Ви швидко їдете?

— Не знаю... — сухо відповіла вона.

Він мовчки вклонився і пішов. А Таня обернулася до Фаддея, що чекав її й сказала:

— Ходім... Тільки, будь ласка, Фаддей, кажіть коротше... Я втомилася. В чім річ?

— Мені небагато треба сказати... — сумовито вимовив Фаддей. — Я з вами хочу порадитися що до Ладі...

Він замовкнув і пристукнув парасольскою окурок. Таня оглянулася. Позаду йшли Феня, Ладя й Олександр.

— Ну? — похмуро підштовхнула вона Фаддея, який замовк.

— Сумує вона... Не вірить мені... Думає, що я тому з нею живу, що вона... «вже не невинна»... Се вона говорить так про себе... Поговоріть ви з нею. Таня... Мучиться... Коли ви з нею поговорите, вона повірить...

Таня вже знала все це.

— Ні, вона і мені не повірить... — похмуро кинула вона.

Фаддей мовчав. Мовчала й Таня. І обоє знали, що думає кожний.

— Вінчайтесь, Фаддей... — нарешті тихо сказала Таня.

Фаддей наче здивований швидко глянув на неї.

Тані хотілося сумно всміхнутися від цього наївного і невмілого лицеміря, але вона не всміхнулася і вимовила:

— Так, Фаддей, се найкраще... Підіть в церкву і вінчайтесь... Се єдиний д л я в а с вихід... Така моя думка...

Фаддей довго мовчав, потім глибоко зітхнув і з ніяковостю вимовив:

— Так, мабуть доведеться вінчатися, нічого не поробиш.

— Тільки не вінчайтесь поки ми не поїдемо, — додала Таня, обертаючись назад. Феня саме дивилася на них суворим і уважливим поглядом.

Фаддей теж оглянувся і тихше сказав:

— Так, ми вже після вас...

— І провожати нас не приходьте...

— Не прийдемо... Так попрощаємося і Бог з вами.

Вони попрощалися і на вокзал не прийшли. Правда, опріч Олександра, на прохання Тані й Мері ніхто не прийшов.

Мері почувала себе краще. Таня й Феня, як милосердна сестра та покоївка княгині Кірєєвої, до відїзду потягу стояли в проході ваґону і дивилися на пасажірів, що метушилися. Княгиня розмовляла з кузеном.

Коли кондуктор почав захлопувати двері ваґонів, кузен, блідий та засмучений, вийшов з купе і мовчки цілувався з слугами княгині.

— Пишіть, Таня, кожні три-чотирі години... Га?... Чи се надто часто? Ні? Га? Як ви думаєте? Затруднить вас...

— Еге, буду, буду... йдіть... Потяг рушить... Зостанетесь... — захвилювалася Таня, обережно вишитовхуючи кузена княгині з ваґону.

— Ну, не біда...

— Ні, ні, Мері буде невдоволена... Прощайте...

Олександр на імя Мері слухняно побіг до дверей і вистрибнув. Таня бачила, як кондуктор йому щось суворо говорив, але він не слухав: стояв і махав капелюхом. Великий, розпатланий-вродливий він звертав на себе увагу тих, що відїздили і тих, що лишалися.

Мері, тримаючись за стіни, підійшла і глянула в вікно. Далеко стояла на пероні сумовито зігнута постать Олександра, що махав капелюхом.

— Прощай, Паріж... — блідо всміхаючись прошептала. Мері і за помічу Тані пройшла в купе. Покоївка Феня не зважаючи на присутність княгині, сиділа й похмуро дивилася на блискучі вогні передмість Парижу.

А тижнів півтора згодом з тим самим потягом Олександр провожав австрійського підданця Ярослава Кордубу. Кордубі очевидно зовсім недавно лікар записав пенсне, бо він ще невміло поправляв його і весь час говорив Олександрови:

— Їй-Богу, Олександр, воно ні до чого... Не держиться...

Але Олександр хитав головою і серйозно грозив пальцем...

— Ні, ні, Хома! Се багато значить... І вуса голіть що дня... Чуєте? А до пенсне до кордону звикнете... Тільки ви вже, голубчику, ні слова, що я дав адресу... Га? Мері нічого, вона дозволила, а ось Тані... Розсердиться...

— Ні, ні не скажу...

— Ну, дай Боже усього... Пишіть, як там у нас... Скоро, може, й назад? Га? Як ви думаєте?

— Не знаю...

— Ну, дай Боже... Пишіть...

Знов захлопнали дверці. Олександр стояв тепер під вікном ваґону. Кордуба простяг йому руку, і Олександр, міцно стискаючи її, пройшов ще кілька кроків за потягом.

Знов йому щось невдоволено говорив кондуктор, а він не чув і, великий, вродливий та засмучений, довго махав капелюхом.

Т-во „ДЗВІН“ у Київі

випустило в 1919 році такі

твори В. Винниченка:

ом I. **Краса і сила та инші оповідання.**

ом II. **Голота й инші оповідання.**

ом III. **Боротьба й инші оповідання.**

ом IV. **Кузь та Грицунь і инші оповідання.**

ом V. **Історія Якимового будинку й инші оповідання.**

ом VI. **Рівновага.** (Роман з життя еміґрантів.)

ом VII. **По-Свій.** (Повість.)

ом VIII. **Божки.** (Продовження повісти „По-Свій.“)

ом IX. **Босяк і инші оповідання.**

ом X. **Хочу й инші оповідання.**

ом XI. **Записки Кирпатого Мефістофеля й инші оповідання**

ом XII. **Олаф Стеффензон і инші оповідання.**

ом XIII. **Молода кров і инші пєси.**

ом XIV. **Брехня й инші пєси.**

ом XV. **Панна Мара й инші пєси.**

оловний склад Товариства „ДЗВІН“ у Київі,
Бесарабська площа ч. 2.

ТОВАРИСТВО „ДЗВІН“

має контору і головний склад видань у Київ
Бесарабська площа число 2.

Хто хоче замовляти більшу кількість книг і підручників для п
дажу, шкіл та бібліотек, має звернутись з замовленнями по так
адресі:

Київ, Бесарабська площа ч. 2, Товариство „Дзвін“.

Приймаються замовлення на складання бібліотек для урядових інст
туцій, земств, товариств, початкових і середніх шкіл. Бібліотек
складаються під доглядом педагогів і знавців сеї справи.

Замовлення виконуються по можливості скоро й акуратно.

Книгарням і земствам звичайний опуст (знижка).

Пересилка на рахунок покупця.

Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Київі

має до продажу всі українські книжки, які вийшли і виходять
Україні і за кордоном. При книгарні постійна вистава новин літ
ратури. Замовлення виконуються негайно.

Адреса книгарні:

Київ, В. Володимирська ул. ч. 48, Книгарня Т-ва „Дзвін“.

Українська Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Харкові

має на складі всі видання „Дзвону“ і „Української Школи“ і є г
ловним складом для Слобідської України.

Книгарня „Дзвін“ у Харкові має в продажу всі українські книжк
які виходять на Україні і за кордоном.

Всі підручники для шкіл нижчих і середніх можна одержувати
з Харківської книгарні „Дзвін“.
Замовлення виконуються негайно.

Адреса:

Харків, Петровський пров. 18, Українська кн
гарня „Дзвін“.

Ціна 20 гривень.